

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Εύα Καλλουριτζή

η συσχέτιση

ως

αντικείμενο στρατηγικής

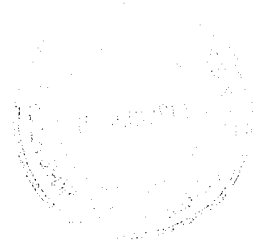
με αναφορά το παράδειγμα της Νάξου
κατά τον 17ο αιώνα

Αθήνα 1994

ΝΔ: 3382

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Εύα Καλπουριτζή

η συγχένεια

ως

αντικείμενο στρατηγικής

με αναφορά το παράδειγμα της Νάξου
κατά τον 17ο αιώνα

Αθήνα 1994

Αράξαμε σ' ακρογιαλιές γεμάτες αρώματα νυχτερινά
με κελαϊδίσματα πουλιών, νερά που αφήνανε στα χέρια
τη μνήμη μιας μεγάλης ευτυχίας.

Γ. Σεφέρης Μυθιστόρημα Δ', Αρχοναύτες

Η εργασία αυτή αφιερώνεται στη μνήμη του πατέρα μου

Στη Μεσόγειο, όπως έλεγε ο Fer. Braudel, κάθε κόλπος είναι μια πατρίδα και, μόνος του, ένας περίπλοκος κόσμος.

Στην αναζήτηση των αλληλουχιών ενός τέτοιου κόσμου, πολλή βοήθεια μου προσφέρθηκε από πολλούς ανθρώπους.

Καταρχήν ευχαριστώ τον καθηγητή Δ. Τσαούση που πίστεψε στο εφικτό αυτής της απόπειρας και την υποστήριξε με κάθε τρόπο. Χωρίς τη συνεχή παρότρυνση και συμπαράστασή του, το ταξίδι θα είχε σταματήσει κάπου στη μέση.

Ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών καθ. Π. Θεοχάρης και ο Διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας Κος Γρ. Γκιζέλης μου παρείχαν αποφασιστικής σημασίας διευκολύνσεις κατά το κρίσιμο διάστημα της συγγραφής.

Επίσης ευχαριστώ την Κα Α. Σιφωνίου-Καράπα και τον Κο Γ. Ροδοδάκη που μου επέτρεψαν να συμβουλευτώ τις μεταγραφές τους από τον ανέκδοτο, υπ' αριθμ. 85, νοταριακό κώδικα του Μηνιάτη.

Ο Κος Δημήτρης Δημητρόπουλος μου προσέφερε πολύ σημαντική βοήθεια στην ανάγνωση των εγχράρων.

Η Κα Ρωξάνη Καυταντζόγλου έθεσε στη διάθεσή μου τη βιβλιοθήκη αλλά και, πολύ συχνά, τις γνώσεις της.

Η Κα Μαρία Πολίτη και ο Κος Α. Τσελίκας διευκόλυναν αποφασιστικά τη δουλειά μου στο Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.

Η ευρυμάθεια του Κου Φίλιππου Ηλίου επιστρατεύθηκε και στην περίπτωση της δικής μου εργασίας.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους Ηλιάννα Αντωνακοπούλου, Χριστίνα Βλαχούτσικου και Έκη Παπαταξιάρχη που, μέσα από διαδικασίες ανιδιοτελούς προσφοράς, μου προσέφεραν δώρα που κατέστησαν την εργασία αυτήν πραγματικότητα.

Σε επίπεδο οικιακής ομάδας, τέλος, ευχαριστώ τη Φλώρα, τη Βάνα και τον Γιώργο για τη συμπαράσταση και την αντοχή τους.

Αθήνα, Σεπτέμβρης 1994

Πίνακας Περιεχομένων

		Εισαγωγή.....	1
Κεφ.	A	Θεωρητικό πλαίσιο.....	8
Κεφ.	B	Ιστορικό Περίγραμμα.....	39
Κεφ.	Γ	Δίκαιο και Δικαιοπραξίες.....	51
Κεφ.	Δ	Η αμαρτία του κορμιού και η τιμή του χηρευομένου ενδύματος.....	79
Κεφ.	E	Τα πανηγύρια, η ψυχή και η μνήμη.....	97
Κεφ.	ΣΤ	Το σώμα και οι χρείες του.....	120
Κεφ.	Z	Το κρεμμύδι, οι χάρες και οι ρήξεις.....	145
Κεφ.	H	Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος έγραψα.....	161
		Βιβλιογραφία	

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΠΗΓΕΣ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

- Μην. 85.....Κώδικας Νοτ. Ιω. Μηνιάτη
- ΑΚΑΝ.....Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής
Νάξου
- ΝΑ.....Ναξιακό Αρχείο
- ΕΑ.....Κώδικας Ε, Εθνική Βιβλιοθήκη

*Οι αριθμοί παραπέμπουν είτε στα φύλλα των κωδίκων είτε στην
ημερομηνία του εγγράφου*

ΠΗΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

- Μην. 86.....Α. Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λ.
Αρτεμιάδη, 1990
- Ναξ. 16.....Α. Κατσουρός, 1955
- Ναξ. 17.....Α. Κατσουρός, 1968
- Δουκ.....Ι. Βισβίζης, 1951

Οι αριθμοί παραπέμπουν στην αρίθμηση των εγγράφων από τους εκδότες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο που ακολουθεί ξεκίνησε από τη ρήτρα η οποία περιέχεται σ' ένα προικοδοτικό γράμμα που μας σώζεται από τη Σίφνο και χρονολογείται στα 1814¹. Η Μαρία χήρα, κατά τη στιγμή που συντάσσεται το συγκεκριμένο κείμενο, του Πέτρου Καμαράση, προσώπου λίαν σημαίνοντος τιτλοφορουμένου άρχοντος, παραδίδει ως προίκα τη νομή και κυριότητα μιας σειράς κινητών και ακινήτων στη θετή της κόρη Μαρία. Η δεύτερη αυτή Μαρία ήταν παιδί του αδελφού της Καμαράσainaς Ιωάννου Πάου και είχε υιοθετηθεί από την εκ πατρός θεία της που, όπως επανειλημμένα βεβαιώνουν τα έγγραφα της συγκεκριμένης συλλογής, την ανάθρεψε ως γνήσιο και ίδιον σαρκικόν της τέκνο.

Ωστόσο παρά το γεγονός ότι έχουν τηρηθεί όλα τα νόμιμα της υιοθεσίας και παρά την ύπαρξη αυτής της εκ πλαγίου συγγένειας συν τις αναφορές που προσπαθούν να εξομοιώσουν τη Μαρία προς "γνήσιο" παιδί της, η Καμαράσaina ζητά να προστεθεί στο έγγραφο που βεβαιώνει την απονομή των κληρονομικών δικαιωμάτων στη θετή της κόρη, εν είδει ρήτρας, η φράση: *και με τούτο να συνοικούν πάντοτε, και να την γεροντοτροφή καθώς και η ευγενεία της την επαιδοτρόφησεν.*

Η εξαιρετικά περιεκτική περί τον εξελικτικό κύκλο της ατομικής ζωής αυτή διατύπωση μου κίνησε το ενδιαφέρον όχι μόνο ως τρόπος εκφοράς του αιτήματος αλλά και γι' αυτό καθεαυτό το αίτημα: οι αυτονόητες παροχές της συγγένειας εμφανίζονται στο προικοδοτικό γράμμα της Καμαράσainaς ως αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης, η οποία και διαμεσολοβείται από τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων.

Η αναδίφηση σε άλλες (δημοσιευμένες) συλλογές δικαιοπρακτικών εγγράφων που προέρχονται από άλλες και πολύ διαφορετικές πολιτισμικά μεταξύ τους περιοχές του ελληνικού χώρου έδειξε ότι η ρήτρα της Καμαράσainaς παρέπεμπε σε μια συγκεκριμένη πρακτική, απολύτως τρέχουσα

¹ Περιέχεται στα Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη, που δημοσίευσε στα 1956 ο Γ. Πετρόπουλος.

τουλάχιστον από την πρώιμη τουρκοκρατία και εξής, και η οποία κατά κανέναν τρόπο δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί προσιδιάζουσα στις περιπτώσεις υιοθεσίας.

Η πρακτική αυτή συνίστατο στη μεταβίβαση ενός περιουσιακού στοιχείου με ρήτρες που δέσμευαν το δωρεοδόχο, που μπορούσε να είναι τόσο κάποιο συγγενικό όσο και μη συγγενικό πρόσωπο, να αναλάβει ό,τι στα έγγραφα κατά κανόνα αποκαλείτο "ζωοτροφία", που σημαίνει τη φροντίδα του φυσικού προσώπου του δωρεοδότη κατά τα τελευταία στάδια του βιολογικού κύκλου. Συγχρόνως, το αίτημα αυτό τις περισσότερες φορές συνοδευόταν και από ένα δεύτερο, που τη φορά αυτή αφορούσε τη λατρεία της ψυχής, τη φροντίδα, δηλαδή, για τη μετά θάνατον επιβίωση του συμβολικού του προσώπου του μεταβιβάζοντος.

Σε πραγματολογικό επίπεδο η πρακτική αυτή παραπέμπει στο μάλλον αγνοημένο από την έρευνα θέμα των τρόπων που διέθεταν σε παλαιότερες εποχές οι άνθρωποι να εξασφαλίζουν, σε περιπτώσεις που αυτό διακυβευόταν, τη φροντίδα του φυσικού τους προσώπου κατά τα γεράματά τους και μαζί τα θρησκευτικά νόμιμα που σχετίζονταν με τη λατρεία της ψυχής των.

Για την ελληνική κοινωνία της τουρκοκρατίας όπως και γενικότερα για τις προβιομηχανικές κοινωνίες σε επίπεδο στερεοτύπων οι λειτουργίες αυτές θεωρείται ότι εμπίπτουν στα αυτονόητα του οικιακού χώρου και του συγγενικού ιστού που τον συνέχει. Πολύ λίγο έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες οι παροχές αυτές δεν ήταν εξασφαλισμένες, όχι μόνο γιατί υπάρχουν φορές που οι συγγενικοί δεσμοί απουσιάζουν αλλά και γιατί ενδέχεται να αποδεικνύονται απρόθυμοι ή ανίσχυροι να μεταφέρουν το φορτίο που τους έχει ανατεθεί.

Πέρα όμως από το πραγματολογικό της ενδιαφέρον, η πρακτική αυτή (που για συντομία θα μπορούσε να ονομαστεί της ζωοτροφίας και του ψυχικού) έκρινα ότι ενδιαφέρει και γενικότερα τη θεωρία της της συγγένειας. Το γεγονός ότι ως αποδέκτες αυτής της δέσμευσης απαντώνται στα έγγραφα πρόσωπα τόσο συγγενικά προς τον διαθέτη, και μάλιστα όλων των βαθμών συγγένειας, όσο και πρόσωπα μη συγγενικά θέτει

επί τάπητος μια σειρά ζητήματα.

Σε συσχετισμό με τους συγγενείς, και μάλιστα των εγγύτερων βαθμίδων, το γεγονός ότι το αίτημα αυτό ανευρίσκεται ως ρήτρα, που σημαίνει ως δεσμευτικός όρος σε νομικά έγγραφα, θέτει εν αμφιβόλω όλο εκείνο το θεωρητικό οικοδόμημα που υποστήριξε το αυτονόητο και τη συναίνεση ως διακριτικά των σχέσεων στα όρια του ιδιωτικού χώρου. Μαζί όμως φαίνεται να αναιρούνται και οι θεωρίες για τον ανιδιοτελή χαρακτήρα των συγγενικών σχέσεων, όπως και η αντιπαλότητα του οικιακού χώρου προς την έννοια του ατομικού συμφέροντος.

Παράλληλα, στο βαθμό που η πρακτική αυτή απευθύνεται κατά τον απaráλλακτα ίδιο τρόπο και προς μη συγγενικά πρόσωπα θέτει επί τάπητος το ιδίωμα της συγγένειας ως γενική οργανωτική αρχή των κοινωνικών σχέσεων.

Αυτό όμως που κυρίως υποδεικνύει η πρακτική της ζωτροφίας είναι το ενδεχόμενο ορισμένες λειτουργίες της συγγένειας να αποτελούν αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης και συνδιαλλαγής, ήτοι στρατηγικής δράσης.

Στην περίπτωση αυτή και επειδή όπως είναι γνωστό οι στρατηγικές υποτάσσονται πάντα σε πολιτισμικούς επικαθορισμούς, θεώρησα ότι η διερεύνηση της συγκεκριμένης πρακτικής από τη σκοπιά της στρατηγικής θα μπορούσε να αποκαλύψει ορισμένες νέες διαστάσεις στο θέμα που προσωπικά με ενδιέφερε να μελετήσω, τη συγγένεια στον ελληνικό χώρο στε ιστορική προοπτική.

Με το σκεπτικό αυτό άρχισα τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού από τις υπάρχουσες δημοσιευμένες συλλογές δικαιοπρακτικών εγγράφων. Η αποδελτίωση όμως αυτή πολύ γρήγορα έδειξε ότι η εξασφάλιση της ζωτροφίας και του ψυχικού δεν αποτελούσε παρά έναν μεταξύ πολλών άλλων στόχο που οι κάτοχοι περιουσιακών στοιχείων προσπαθούσαν να επιτύχουν χρησιμοποιώντας ως μέσον την επιλεκτική μεταβίβαση όσων και όποιων περιουσιακών στοιχείων είχαν στην κατοχή τους.

Τελικά, όπως φάνηκε, στα δικαιοπρακτικά έγγραφα οι κάτοχοι περιουσιακών στοιχείων δια της μεταβίβασής των αποσκοπούσαν κατά προτεραιότητα σε δύο στόχους: στη

διατήρηση, αφενός, του status της οικογενειακής τους ομάδας στην κοινωνική ιεραρχία, και, κατά δεύτερο λόγο, στην εξασφάλιση των αναγκών της καθημερινής συγγένειας.

Αν σε ορισμένες περιπτώσεις το ανταλλακτικό περιεχόμενο της πράξης προκύπτει απολύτως σαφώς, σε μια περισσότερο προσεκτική προσέγγιση το ίδιο αποδεικνύεται ότι ισχύει και για άλλες πρακτικές, υπό την προϋπόθεση ότι θα συνυπολογιστεί ως παράμετρος και ο ρόλος του συμβολικού κεφαλαίου.

Θέση του κειμένου που ακολουθεί είναι ότι η, έως τώρα, έρευνα των μεταβιβάσεων αγνόησε ή πάντως υποτίμησε τον ανταλλακτικό χαρακτήρα των πρακτικών αυτών κυρίως για τον λόγο ότι δεν συνυπολόγισε το σύνθετο παιχνίδι της αμοιβαίας μετατροπής ανάμεσα στο υλικό κεφάλαιο και στα συμβολικά του παρακολουθήματα.

Στο σημείο αυτό ανακύπτουν δύο μεθοδολογικοί περιορισμοί, οι οποίοι και ορίζουν την εμβέλεια του όλου εγχειρήματος.

Κατά πρώτο λόγο, από τις ποικίλες στρατηγικές που πραγματώνονται στα όρια του οικιακού χώρου, τα έγγραφα -- από την ίδια τους τη φύση-- διασώζουν μόνο όσες διαμεσολαβήθηκαν από τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων. Για τις υπόλοιπες, εκείνες για τις οποίες ως μέσο χρησιμοποιήθηκε, για παράδειγμα, ο δόλος ή το συναίσθημα οι πληροφορίες που μας διασώζουν τα έγγραφα είναι ελάχιστες, τόσες που πάντως να μην επιτρέπουν κάποια συστηματικότερη διαπραγμάτευση.

Ένας δεύτερος περιορισμός που επίσης θα πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ότι ως προς το σύνολο της στρατηγικής το έγγραφο διασώζει τόσες και τέτοιες πληροφορίες όσες ένα απολίθωμα σε σχέση με τον ζωντανό οργανισμό που το δημιουργήσε: από το όλο το μέρος, από τη διαχρονία μία στιγμή στη συγχρονία και από το γένος λίγα και μεμονωμένα χαρακτηριστικά του είδους.

Επιστρέφοντας στο θέμα των στρατηγικών που διαμεσολαβούνται από τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων: όπως ήδη ανέφερα, αρχική πρόθεση της εργασίας ήταν να τις παρακολουθήσει αυτόνομα, συλλέγοντας τις όσες διαθέσιμες

πληροφορίες από τις δημοσιευμένες συλλογές δικαιοπρακτικών εγγράφων.

Κατά την επεξεργασία του υλικού, όμως, φάνηκε η εξάρτησή του από το κατά τόπους εξαιρετικά ποικίλο εθιμικό δίκαιο, γιαυτό και προκρίθηκε τελικά η εξέταση της συγκεκριμένης πρακτικής στο πλαίσιο ενός ορισμένου παραδείγματος. Έτσι, και επειδή για όσους προκρίνουν την ιστορική προοπτική η δουλεία στις πηγές έχει ομολογηθεί και συμφωνηθεί, κατέληξα στον διφυή κοινωνικά και θρησκευτικά χώρο της τουρκοκρατούμενης Νάξου, που το λατινοκρατούμενο παρελθόν της την εφοδίασε με τα πλουσιότερα έως τώρα γνωστά, όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, αρχεία.

Η Νάξος του 17ου αιώνα ανήκει σ' εκείνες τις "τυχερές" περιοχές και εποχές του κόσμου που, κατά την έκφραση της F. Zuber-Klarisch, μας άφησαν τόσες και τέτοιες μαρτυρίες που να επιτρέπουν μια (συγκριτικά τουλάχιστον) πλήρη ανασύσταση του παρελθόντος των.

Όσον αφορά τη συγκεκριμένη κοινωνία ένα μέρος αυτής της διαδρομής έχει ήδη διανυθεί με δύο εξαιρετικά εμπεριστατωμένες εργασίες ιστορικών. Εννοώ εδώ το Archipelagus Turbatus του B. Slot καθώς και τις εργασίες της N. A. Κάσδαγλη. Ιδιαίτερα, η ανέκδοτη στην Ελλάδα διατριβή της περιέχει λεπτομερείς αναλύσεις τόσο για τις οικονομικές όψεις της δεδομένης κοινωνίας όσο και στοιχεία για τους γάμους και τις μεταβιβάσεις, τα οποία και χρησιμοποίησα στο βαθμό που αποδεικνύονταν διαφωτιστικά για την εργασία μου.

Η όλη διαπραγμάτευση του θέματος ακολουθεί την εξής διάταξη:

Στο πρώτο κεφάλαιο κατατίθενται οι θεωρητικές αφειτηρίες της όλης εργασίας. Πρώτα εξετάζονται οι βασικές συνιστώσες της μελέτης των μεταβιβάσεων προκειμένου να δειχθεί ότι, από τους ίδιους του παράγοντες που συνετέλεσαν στη δημιουργία του, ο κλάδος αυτός ήταν περίπου υποχρεωμένος να κινηθεί στο επίπεδο των κανόνων. Στη συνέχεια επιχειρείται μια συνοπτική αναφορά στις θεωρίες

της ανταλλαγής προκειμένου να ερμηνευτούν οι λόγοι που εμπόδισαν να αναγνωριστεί ο άμεσα ανταλλακτικός χαρακτήρας που ορισμένες φορές προσλαμβάνουν οι σχέσεις της συγγένειας. Στο επόμενο τμήμα του ίδου κεφαλαίου ομολογούνται οι οφειλές της όλης εργασίας σε τρεις έννοιες-κλειδιά του P. Bourdieu: εκείνη της στρατηγικής, του συμβολικού κεφαλαίου και τη διάκριση της συγγένειας σε καθημερινή και επίσημη.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στην αποκατάσταση του **Ιστορικού Περιγράμματος** και στη συγκέντρωση ορισμένων στοιχείων για τις κοινωνικές και θρησκευτικές κατηγορίες, στις οποίες μπορούν να διακριθούν οι κάτοικοι της Νάξου κατά τα μέσα του 17ου αιώνα.

Το επόμενο, τρίτο κεφάλαιο με τίτλο **Δίκαιο και Δικαιοπραξίες** προσπαθεί να αποκαταστήσει --όσο αυτό είναι εφικτό σε μη νομικό-- τις γενικές γραμμές του ισχύοντος κατά την εποχή των εγγράφων εθιμικού δικαίου και μαζί να τοποθετήσει και να περιγράψει το υλικό καθώς και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν οι βασικές κατηγορίες εγγράφων που μας διασώζουν πληροφορίες για τις μεταβιβάσεις.

Η παρουσίαση του υλικού καταλαμβάνει τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο από αυτά (τέταρτο στη γενική διάταξη), **Η αμαρτία του κορμιού και η τιμή του χρευομένου ενδύματος**, εξετάζονται οι διαθέσιμες από τα έγγραφα πληροφορίες ως προς τις στρατηγικές που σχετίζονται με τα θέματα τιμής, επισημαίνοντας την ιδιοτυπία του συγκεκριμένου παραδείγματος σε σχέση με το βασικό για τη μεσογειακή ανθρωπολογία διώνυμο τιμή/ντροπή.

Το επόμενο κεφάλαιο της διαπραγμάτευσης του υλικού: **Τα πανηγύρια, η ψυχή και η μνήμη** (Κεφ. Ε') συγκεντρώνει τα στοιχεία που αφορούν το σύνθετο παιχνίδι των ανταλλαγών, οι οποίες αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν τα εκκλησιαστικά νόμιμα που σχετίζονται με τη λατρεία της ψυχής και μαζί τη διατήρηση του προσώπου στη συλλογική μνήμη.

Το σώμα και οι χρείες του, το τρίτο δηλαδή μέρος της διαπραγμάτευσης του υλικού (Κεφ. ΣΤ') αναφέρεται στους τρόπους αντιστάθμισης της βιολογικής ανεπάρκειας που είναι

μαζί, τις περισσότερες φορές, και τρόποι διεύρυνσης του οικιακού χώρου και χειραγώγησης της συγγένειας.

Στο τελευταίο, πριν την Ανακεφαλαίωση, (Ζ') κεφάλαιο, με τον τίτλο *Το κρεμμύδι, οι χάρες και οι ρήξεις* προσπάθησα να δείξω ότι, ο οικιακός χώρος είναι ένας χώρος μικτός: "συμφέρον και συναίσθημα, δώρο και σύμβαση, συνεργασία και σύγκρουση, χαρακτηρίζουν όλα τον οικιακό χώρο", κατά την έκφραση της Caroline Brettell.

Στην Ανακεφαλαίωση, την οποία εις ένδειξη τιμής επιγράφω *Εγώ Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος έγγραφα*, επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση των κυριοτέρων θέσεων της όλης εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

θεωρητικό πλαίσιο

Η διαπραγμάτευση της διαπλοκής αγαθών και κοινωνικών σχέσεων στάθηκε αντικείμενο δύο θεωρητικών ρευμάτων, τα οποία παρακολουθώντας το κριτήριο της συγγένειας (P. Lamaison 1991: 714) οροθέτησαν και δύο διαφορετικά και μη τεμνόμενα μεταξύ τους πεδία.

Ετσι, οι κάθε είδους μεταβιβάσεις μεταξύ ανιόντων και κατιόντων ή (δεύτερευόντως όμως) και μεταξύ ατόμων που θεωρούνταν γενικά συγγενείς, αποτέλεσαν το αντικείμενο της διεπιστημονικής εκείνης προσέγγισης που στράφηκε στον εντοπισμό και την περιγραφή της μορφολογίας των ιστορικά παρατηρούμενων, (αρχικά τουλάχιστον) στο έδαφος της Ευρώπης, οικογενειακών σχηματισμών.

Οι μεταβιβάσεις μεταξύ μη συγγενών αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης του θεωρητικού εκείνου ρεύματος που προσπάθησε να διερευνήσει τον τρόπο που δια της δωρεάς αποκαθίστανται ή "κατασκευάζονται" κοινωνικές σχέσεις: με δεδομένο το αδύνατο της δωρεάν δωρεάς, η προβληματική κινήθηκε στη διερεύνηση των όρων της ανταλλαγής, ενώ οι μεταβιβάσεις μεταξύ συγγενών καλύφθηκαν από τη μάλλον προβληματική, κατά την άποψή μου, έννοια της συνεισφοράς (pooling) και πάντως έμειναν έξω από την καθαυτό διαπραγμάτευση του θέματος.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις σπάνια συναντήθηκαν, ενδεχομένως και λόγω του διαφορετικού υλικού τους. Η πρώτη κινήθηκε σε ιστορική προοπτική αντλώντας το υλικό της από έγγραφα περασμένων αιώνων ενώ βασική αναφορά της παρέμεινε το έδαφος της Ευρώπης και οι τρόποι μεταβίβασης αφορούσαν κυρίως τα μέσα παραγωγής ή, πιο συγκεκριμένα, τους αγροτικούς κλήρους.

Η δεύτερη προσέγγιση κλίνει σαφώς προς μια σύγχρονική και περισσότερο αμιγώς ανθρωπολογική προσέγγιση, αντλεί δε το υλικό της από μη ευρωπαϊκά κατά κανόνα παραδείγματα και

έχει ως επίκεντρο την κυκλοφορία αντικειμένων, υπηρεσιών, συμβόλων ακόμη και προσώπων, κατά κύριο λόγο γυναικείων.

Αποψη του κειμένου αυτού είναι ότι μεταβιβάσεις και ανταλλαγές μπορούν, οριακά τουλάχιστον, να συνεχόνται αφού, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, οι μεταβιβάσεις μπορούν, ενδυσόμενες το σχήμα της δωρεάς, να υποχρεώνουν σε ποικίλες κατά το περιεχόμενό τους ανταποδόσεις.

Στις αμέσως επόμενες σελίδες θα προσπαθήσω να παρακολουθήσω τους κυριότερους σταθμούς των δύο αυτών θεωρητικών προσεγγίσεων, πριν αποπειραθώ να ανασυνθέσω τις εν είδει ψηφίδων πληροφορίες που μπόρεσα να συγκεντρώσω από το αρχειακό υλικό και οι οποίες δείχνουν τις μορφές που το σύνθετο αυτό παιχνίδι των ανταλλαγών έπαιρνε για τους κατοίκους της τουρκοκρατούμενης Νάξου κατά τον 17ο αιώνα.

Το αντικειμενικό γεγονός ότι στο έδαφος της Ευρώπης απαντώνται οικογενειακοί σχηματισμοί η συγκρότηση των οποίων βασίζεται στην αδιαίρετη μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας σ' έναν μοναδικό κληρονόμο και άλλοι που εφαρμόζουν κάποια μορφή ισομοιρίας προκάλεσε ήδη από τον 19ο αιώνα έναν πολύ πλούσιο προβληματισμό.

Το στοιχείο που υπαγόρευσε ή και νομιμοποίησε την προσέγγιση αυτή είναι ο τρόπος μεταβίβασης που χαρακτήριζε τον οικογενειακό εκείνο σχηματισμό που θεωρήθηκε ως προσιδιάζων στη μεσαιωνική Ευρώπη, γνωστό ως οικογένεια-κορμός ή οικογένεια-στέλεχος.

Πρόκειται, ως γνωστόν, για την οικογενειακή εκείνη μορφή η αρχή οργάνωσης και λειτουργίας της οποίας βασίζεται στην προνομιακή μεταχείριση ενός κληρονόμου (κατά κανόνα άρρενος) ενώ οι υπόλοιποι απόγονοι της ίδιας οικογένειας καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην ᾠγαμία που θα τους επιτρέψει (αν δεν λάβουν το μοναχικό σχήμα) να παραμείνουν στο πατρικό σπίτι και σ' έναν γάμο που στην ουσία θα τους αποξενώσει από τα κληρονομικά τους δικαιώματα, αποζημιώνοντάς τους (στην καλύτερη περίπτωση) με κάποια περιουσιακά στοιχεία που σαφώς υπολείπονται από την αξία του κληρονομικού των μεριδίου.

Απέναντι στην οικογένεια-στέλεχος μπορούν να

αντιπαρθεθούν οικογενειακοί σχηματισμοί που η διαμόρφωση και η λειτουργία τους βασίζεται στη διαίρεση της οικογενειακής περιουσίας, έστω και κατά τρόπο άνισο, που μπορεί να κυμαίνεται από την πλήρη ισομοιρία όλων των απογόνων, ανεξαρτήτως φύλου, έως την προτίμηση των αρρένων με τον αποκλεισμό --μερικό ή πλήρη-- των θηλέων.

Η πρώτη περιγραφή της οικογένειας-στελέχους ανευρίσκεται στο έργο του F. Le Play, στον οποίο ανήκει και η πατρότητά του όρου. Όπως και οι άλλοι σύγχρονοι του κοινωνιολόγοι, ο F. Le Play, ενστερνιζόταν την κοινή, τελικά, για τον 19ο αιώνα θέση ότι η κοινωνική ειρήνη μπορούσε να επιτευχθεί διαμέσου των κοινωνικών επιστημών. Ξεκινώντας από την αφετηρία αυτήν, ενδιαφέρθηκε για τη ζωή των αγροτών αλλά και των εργατών βιομηχανίας και παρουσίασε μια πρώτη τυπολογία των οικιακών ομάδων, από την οποία, όπως ήταν φυσικό, δεν έλειπαν στοιχεία ηθικής αξιολόγησης¹.

Έτσι για τον F. Le Play, που ο ίδιος άλλωστε χαρακτήριζε τον εαυτό του κοινωνικό αναμορφωτή, μια κοινωνία με σταθερές μορφές οικογενειακής οργάνωσης αποτελεί εκέγγυο κοινωνικής ειρήνης και ευημερίας και ο μόνος σχηματισμός που μπορούσε να εγγυηθεί το ζητούμενο αυτό παρέμενε η οικογένεια-στέλεχος, θεματοφύλακας ηθικής, η μόνη που συνδύαζε την οικονομική επιβίωση των οικογενειακών μονάδων και την ψυχολογική ασφάλεια των μελών της².

Η επικράτηση συγχρονικών προσεγγίσεων κατά τις αρχές του αιώνα είχε ως αποτέλεσμα την υποχώρηση του σχετικού προβληματισμού, τουλάχιστον όσον αφορά τον τομέα της ανθρωπολογίας. Οι ιστορικοί, και αυτοί, δεν συνέχισαν τον προβληματισμό προς αυτή την κατεύθυνση καθώς (με ελάχιστες ίσως εξαιρέσεις) εξακολούθησαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα "μεγάλα γεγονότα": η ατομική εμπειρία τους ενδιέφερε μόνο σε σχέση με τις βιογραφίες επιφανών ανδρών, ενώ η

¹Η θέση αυτή του F. Le Play παράγεται μεταξύ άλλων και από την αντίθεσή του προς τον ναπολεόντειο κώδικα που καθιέρωνε την ισομοιρία των κατιόντων και άρα διέλυε την οικογένεια-στέλεχος.

²Προς την οικογένεια-στέλεχος ο Le Play αντιπαρέθετε την ασταθή και την πατριαρχική οικογένεια, σε εξελικτική μεταξύ τους σχέση (Augustins 1989: 103-105).

εμπειρία των "κοινών ανθρώπων" δεν είχε ακόμη εισέλθει στο στόχαστρό τους (Hareven, 1971:400).

Εκείνοι που εξακολούθησαν να υιοθετούν τις απόψεις του F. Le Play ήταν οι κοινωνιολόγοι οι οποίοι και κατέληξαν, ύστερα κυρίως από το 1950, να εμπεδώσουν, κυρίως με το έργο του T. Parsons, τη σύνδεση της πυρηνικής οικογένειας με τη νεοτερικότητα.

Πράγματι, οι απόψεις του αμερικανού αυτού κοινωνιολόγου χρησίμευσαν ως γενική θεωρία του εκμοντερνισμού: συνδυάζοντας τον ατομισμό, την ανωνυμία αλλά και τις κατακτήσεις της βιομηχανικής κοινωνίας με την κατάρρευση των παλιών οικογενειακών σχημάτων αλληλεγγύης εδραίωσαν τον μύθο της χαμένης για τις σημερινές κοινωνίες κοινωνικής συνοχής που χαρακτήριζε τις παλαιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (Bouchard 1981:546).

Ο προβληματισμός για τις μεταβιβάσεις επανήλθε στο προσκήνιο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο σε συσχετισμό και πάλι με την οικογένεια-στέλεχος, σηματοδοτώντας την αφετηρία μιας διεπιστημονικής, τη φορά αυτή, τάσης που οδήγησε στη συστηματικότερη και πολυπρισματική μελέτη της ευρωπαϊκής οικογένειας, μέσα από τη σύγκλιση ανθρωπολογίας και κοινωνικής ιστορίας¹ αλλά και της δημογραφίας και της ιστορίας του δικαίου.

Προδρομική αν και μάλλον έμμεση προς αυτή την κατεύθυνση στάθηκε η συμβολή της ιστορικής δημογραφίας.

Το νέο ξεκίνημα της ιστορικής δημογραφίας στη Γαλλία ύστερα από το 1945 θα πρέπει να συσχετιστεί με τη συνάντηση μιας ομάδας ιστορικών (J. Meuvret, E. Labrousse) με μια ομάδα στατιστικών και δημογράφων (A. Sauvy, A. Girard, L. Henry) στα πλαίσια της Ιστορικής Δημογραφικής Εταιρίας (Goubert 1973:16-18).

Το 1956 οι M. Fleury και L. Henry δημοσιεύουν το γνωστό *Εγχειρίδιο*² όπου εκθέτουν την Μέθοδο Αποκατάστασης

¹Για την αμοιβαία στροφή Ιστορίας και Ανθρωπολογίας βλ. Ε. Παπαταξιάρχης 1993b:15-36.

²Manuel de dépouillement et d' exploitation de l'état-civil ancien. (Παρίσι 1956).

των Οικογενειών¹ η οποία επέτρεπε τον υπολογισμό των γεννήσεων, γάμων και θανάτων καθώς και τα ποσοστά γονιμότητας, με βάση τα πολυάριθμα, και εξαιρετικής όπως φαίνεται ποιότητας, αρχεία των καθολικών ενοριών.

Αν και η Μέθοδος περιορίστηκε αρχικά στο έδαφος της Γαλλίας και στη διερεύνηση αμιγώς δημογραφικών παραμέτρων, η υιοθέτησή της από τους άγγλους δημογράφους --και λόγω του διαφορετικού υλικού που είχαν στη διάθεσή τους-- οδήγησε σε τροποποιήσεις που αποδείχθηκαν εξαιρετικά γόνιμες.

Έτσι η ομάδα που συγκροτήθηκε στο Cambridge, με επικεφαλής τον P. Laslett, επειδή αυτό που διέθετε κυρίως ήταν πληθυσμιακές απογραφές σε επίπεδο ενοριών στράφηκε κυρίως στη μελέτη της συγκρότησης του νοικοκυριού. Η μελέτη του νοικοκυριού σήμαινε μια διεύρυνση της γαλλικής Μεθόδου καθώς ούτε όλα τα μέλη μιας συγκατοικούσας ομάδας είναι πάντα συγγενείς, κι αντίστροφα, όλοι οι συγγενείς δεν περιλαμβάνονται αναγκαστικά στη συγκεκριμένη κάθε φορά συγκατοικούσα ομάδα².

Έτσι, η μεταφορά της Μεθόδου από τη Γαλλία στην Αγγλία είχε ως αποτέλεσμα της μετατόπιση της έμφασης από τις συγγενικές σχέσεις στο νοικοκυριό, καταρχήν λόγω του διαφορετικού πραγματολογικού υλικού. Ένας δεύτερος λόγος θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι οι Άγγλοι ήταν ήδη περισσότερο ευαισθητοποιημένοι στα διδάγματα της ανθρωπολογικής έρευνας.

Το κυριότερο εύρημα της ομάδας του Cambridge, το οποίο προέκυψε από την επεξεργασία 100 απογραφών που είχαν διενεργηθεί ανάμεσα στο 1574 και το 1821 με δείγμα το οποίο περιλάμβανε και αστικές και αγροτικές κοινότητες από όλες σχεδόν τις κομητείες της Αγγλίας, ήταν ένας μέσος όρος 4-6 άτομων ανά νοικοκυριό για το 89% των ενοριών.

Το συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο 1969 και περιλάμβανε μελετητές από τη Σκωτία, τη Γερμανία, την Πολωνία, τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Σερβία επιβεβαίωσε τους ίδιους αν όχι μικρότερους μέσους όρους και για τις άλλες περιοχές της Ευρώπης (Flandrin, 1979: 53). Μ' άλλα

¹ Family Reconstitution Method (FRM).

² Βλ και Η. Τεάζη-Αντωνακοπούλου 1987: 51 κεξ.

λόγια, ο Laslett και η ομάδα του Cambridge ήταν οι πρώτοι που κατέρριψαν, στηριζόμενοι σε αριθμητικά πια δεδομένα, το στερεότυπο της κυριαρχίας της εκτεταμένης οικογένειας στην βιομηχανική Ευρώπη.

Πριν, ωστόσο, η ομάδα αυτή αρχίσει να γνωστοποιεί τα ευρήματά της, και ορισμένοι δημογράφοι είχαν αρχίσει να ενδιαφέρονται για παρόμοια θέματα. Ο Habbakuk, για παράδειγμα, επιχείρησε να απαντήσει στο ερώτημα αν υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στους τρόπους μεταβίβασης και στην αστικοποίηση (Goody 1976b:13).

Στο άρθρο του "Δομή της Οικογένειας και Οικονομική Αλλαγή στην Ευρώπη του 19ου αιώνα" ο Habbakuk διερεύνησε ποιές επιπτώσεις θα μπορούσαν να έχουν τόσο η πυρηνική όσο και η οικογένεια-στέλεχος (ως ιδεατοί τύποι) στο μέγεθος της οικογένειας, τον αριθμό των γάμων και των γεννήσεων, τη μετανάστευση του εργατικού δυναμικού και τα αποθέματά τροφής, ως προς τις παραμέτρους, δηλαδή, που γενικά θεωρούνται ως προϋποθέσεις της βιομηχανικής επανάστασης στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης.

Έτσι, όσον αφορά τη δημογραφική ανάπτυξη, κατά τον Habbakuk σε περιοχές όπου ολόκληρη η περιουσία του οίκου περιέρχεται σ' έναν αποκλειστικό κληρονόμο --το πρώτο παιδί, αν λόγοι εξωτερικοί του συστήματος δεν παραβιάσουν τον κανόνα-- η οικογένεια έτεινε να αποτελείται από τον κληρονόμο-ιδιοκτήτη και τη γυναίκα του συν έναν μεγάλο αριθμό παιδιών, περιτριγυρισμένοι όλοι αυτοί από μια σωρεία ανύπαντρους θείους και θείες, νεότερους αδελφούς και αδελφές (Habbakuk 1974: 388). Στις περιοχές της ισομοιρίας, κατ' αντίστιξη, η τυπική οικογένεια περιλάμβανε τον άνδρα και τη γυναίκα του, κι έναν μικρότερο αριθμό παιδιών αλλά και λιγότερα ανύπανδρα μέλη. Από δημογραφική άποψη, τα λιγότερα παιδιά των περισσότερων γάμων της δεύτερης περίπτωσης υπερτερούσαν των περισσότερων παιδιών που προέκυπταν από τους λιγότερους γάμους της πρώτης περίπτωσης. Κατά τον Habbakuk αυτό σημαίνει ότι οι περιοχές των πρωτοτοκίων έτειναν να επιβραδύνουν την ανάπτυξη του πληθυσμού.

Ως προς την κινητικότητα, τώρα, αυτού του πληθυσμού, ο Habbakuk καταρχήν επισημαίνει τη μη ανθεκτικότητα των

περιοχών της ισομοιρίας π.χ. σε παρατεταμένη περίοδο σιτοδείας, πράγμα που μπορούσε να οδηγήσει σε ξαφνικά, εκρηκτικά και διαρκή κύματα μετανάστευσης. Υπό κανονικές ωστόσο συνθήκες οι κάτοικοι των περιοχών ισομοιρίας δεν ήταν τόσο πρόθυμοι να μεταναστεύσουν προκειμένου να απασχοληθούν στη βιομηχανία σε περιοχές απομακρυσμένες από τα σπίτια τους (ό.π.: 389) κυρίως λόγω της αναμονής του οσοδήποτε μικρού κληρονομικού τους μεριδίου. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Habbakuk θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: οι περιοχές των πρωτοτοκίων στο βαθμό που κατέληξαν να αποπέμπουν συστηματικά τα νεότερα παιδιά τους συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση του πληθυσμού των πόλεων και άρα, κατ' επέκταση, και στην ανάπτυξη της βιομηχανικής επανάστασης, δημιουργώντας το απαραίτητο προλεταριάτο (ό.π.: 392--93).

Αν και ο Laslett και η ομάδα του Cambridge δεν ασχολήθηκαν με τις μεταβιβάσεις (παρά τη θεωρητική αναγνώριση της σημασίας τους από τον εκδότη του β' τόμου, τον Richard Wall¹), οι κριτικές που τους ασκήθηκαν επανέφεραν στο προσκήνιο το ρόλο των μεταβιβάσεων τη δομή της οικογένειας.

Ο Berkner θα αμφισβητήσει σοβαρά τα ευρήματα του Laslett συγκρίνοντας τα συστήματα μεταβίβασης και τη δομή των νοικοκυριών σε δύο γερμανικές κοινότητες. Εφαρμόζοντας την έννοια του "εξελικτικού κύκλου" φτάνει στο συμπέρασμα ότι τα αριθμητικά δεδομένα του Laslett δεν αποκλείεται να μη σηματοδοτούν διαφορετικούς οικογενειακούς σχηματισμούς αλλά διαφορετικές φάσεις της οικογένειας-στελέχους.

Σε συγκλίνουσα με την ομάδα του Cambridge πορεία και ως πολύ σημαντική συμβολή στον προβληματισμό που σχετίζεται με τις μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων στο έδαφος κυρίως της Ευρώπης θα πρέπει να αναφερθεί το έργο του J. Goody.

Στο μεσοδιάστημα ιστορίας και ανθρωπολογίας και σε επίπεδο "μεγάλης θεωρίας" (grand theory), παρακάμποντας δηλαδή την αποστροφή της σύγχρονης ανθρωπολογίας για τα συγκριτικά σχήματα, ο Goody υποστηρίζει ότι ως κυριότερο χαρακτηριστικό του ευρασιατικού χώρου θα πρέπει να θεωρηθεί η επιμεριζόμενη μεταβίβαση (diverging devolution). Για τον

¹ Βλ. Wall et al (επιμ.) 1983.

J. Goody υπάρχει στενός συσχετισμός ανάμεσα σ' αυτό τον τρόπο μεταβίβασης, την εντατική καλλιέργεια της γης και τα σύνθετα συστήματα κοινωνικής στρωμάτωσης. Στο σχήμα του η επιμεριζόμενη μεταβίβαση εκλαμβάνεται ως αιτία και αποτέλεσμα συγχρόνως της κοινωνικής στρωμάτωσης .

Κατά τον Goody, η περιουσία που η γυναίκα εισφέρει στο γάμο έχει μια σειρά κοινωνικές επιπτώσεις:

Καταρχήν, όσο μεγαλύτερη η περιουσία τόσο κοινωνικά εγγύτερος επιτάσσεται ο γάμος, γι' αυτό στις ευρασιατικές κοινωνίες ο γάμος αν δεν κατευθύνεται πάντως ελέγχεται. Η περιουσία της γυναίκας οφείλει λογικά να μεταβιβαστεί στα δικά της παιδιά εξ' ού και η έμφαση στη διαδοχική μονογαμία (serial monogamy) και την παλλακεία. Έτσι ερμηνεύεται και η έμφαση στη γυναικεία αγνότητα και κατ' επέκταση στη "γυναικεία τιμή", κοινό γνώρισμα των κοινωνιών της μεσογειακής λεκάνης.

Η μέριμνα εξάλλου να εξισορροπηθούν η περιουσία και το ανθρώπινο δυναμικό της οικογένειας επηρεάζει τη μοίρα των πιθανών κληρονόμων με μία σειρά τρόπους: είτε εμποδίζοντας τους να γεννηθούν (μέθοδοι αντισύλληψης και εκτρώσεις), να επιζήσουν βιολογικά (βρεφοκτονίες) ή υποτιμώντας τους κοινωνικά (bastardization of children). Στην περίπτωση δε που όλα αυτά αποτύχουν, μία σειρά θεσμοί αναλαμβάνουν τη λειτουργία της αντιστάθμισης: ο κληρονόμος μπορεί να εξαναγκαστεί σε αγαμία, σε στρατιωτική θητεία, σε εκκλησιαστική καριέρα ή, τέλος, να μεταναστεύσει στην πόλη. Στις αφρικανικές, αντίθετα, κοινωνίες όπου η παραγωγή συνδέεται περισσότερο με την εργατική δύναμη και λιγότερο με το κεφάλαιο και όπου ιδιοκτήτης της γης θα πρέπει να θεωρηθεί η γενιά μάλλον παρά το άτομο οι παραπάνω τύποι αντιστρέφονται. Αν προστεθεί ότι η μορφή της καλλιέργειας επιτρέπει τη συμμετοχή της γυναίκας, η εξαγορά της νύφης (bride price), τα αγαθά δηλαδή που καταβάλλονται από τους γονείς του γαμπρού προς τους γονείς της νύφης αντιστρέφουν ένα προς ένα τα patterns που συνοδεύουν την προίκα: καταρχήν σηματοδοτεί την οικονομική αξία των γυναικών, ενώ δεν απαγορεύει την πολυγυνία και δεν επιβάλλει την αποπομπή της άτεκνης γυναίκας.

Ακόμη, αυτή η μορφή γεωργικής καλλιέργειας, που έχει ανάγκη από εργατική δύναμη και όπου τα παιδιά δεν δημιουργούν πρόβλημα ως κληρονόμοι, αγνοεί στο σχήμα του Goody τις βρεφοκτονίες ενώ η συνύπαρξη αριθμού συζύγων-μανάδων τείνει προς τη δημιουργία σύνθετων και πιο διάχυτων οικιακών σχέσεων που εκφράζονται στις ταξινομικές συγγενικές ορολογίες.

Η έννοια της επιμεριζόμενης μεταβίβασης αποτέλεσε τον πυρήνα μιας σειράς δημοσιευμάτων όπου ο Goody προσπάθησε να διερευνήσει τις επιπτώσεις της σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Στο *Class and Marriage in Africa and Eurasia* (1971) για παράδειγμα θα συνδέσει τα μη επιμεριζόμενα κληρονομικά συστήματα της Αφρικής με την απουσία --έως πρόσφατα τουλάχιστον-- ταξικών ανταγωνισμών.

Υπό το ίδιο πρίσμα ο Goody θα αντιμετωπίσει τη συγγένεια και στον ευρωπαϊκό χώρο¹, δείχνοντας τους τρόπους με τους οποίους η ρωμαιοκαθολική εκκλησία, προκειμένου να αυξήσει τις προς αυτήν δωρεές ρύθμισε κατά ποικίλους τρόπους τα ισχύοντα ως προς τη συγγένεια (βαθμοί επιτρεπόμενων γάμων, ιδεώδες αγαμίας, απαγόρευση κηρογαμίας, κτλ) αποβλέποντας, μεταξύ άλλων, και στα κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών επί των περιουσιών των πατέρων και κυρίως των συζύγων τους ως χήρες.

Μια άλλη σημαντική συμβολή στο θέμα των μεταβιβάσεων προέκυψε, όπως ήδη ανέφερα, από τον τομέα της εθιμικής γεωγραφίας, όπως αυτή αντιπροσωπεύεται κυρίως από το βιβλίο του J. Yver: *Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés* (1966)

Οι μελετητές αναγνωρίζουν εδώ την αναβίωση μιας κατά προτεραιότητα γαλλικής νομικής παράδοσης, η οποία δεν σταμάτησε ποτέ να ενδιαφέρεται, από τη δική της σκοπιά, για τα εθιμικά κληρονομικά συστήματα, εν μέρει και λόγω της αφθονίας του σχετικού υλικού από τα γαλλικά *coutumiers*, τις συλλογές, δηλαδή, νομικών εθίμων.

Αναδιφώντας παρόμοιες συλλογές εθιμικού δικαίου και

¹ Βλ. J. Goody 1976a και κυρίως 1983.

συστηματοποιώντας τα σκόρπια και μπερδεμένα στοιχεία τους¹, ο Yver διατύπωσε την άποψη ότι ο γαλλικός χώρος μπορεί να διαιρεθεί σε περιοχές χαρακτηριζόμενες από την απόλυτη επικράτηση του θεσμού των πρωτοτοκίων, σε περιοχές όπου υπερίσχυε η ισομοιρία και σε περιοχές όπου οι λύσεις που επικρατούσαν θα μπορούσαν να θεωρηθούν υβρίδια των δύο προηγούμενων.

Για τον J.Yver, διακριτικό σημείο των κληρονομικών συστημάτων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί η τύχη των πρωτοτόκων αλλά, όπως άλλωστε δηλώνεται από τον υπότιτλο του βιβλίου του, η τύχη των παιδιών που τα κληρονομικά συστήματα απέκλειαν.

Ο J.Yver θεωρεί, με εξαιρετική ομολογουμένως προσοχή, ότι η διάκριση αυτή επιτρέπει την ταξινόμηση των ευρωπαϊκών οικογενειακών σχηματισμών σε δύο αντιθετικούς πόλους.

Τα συστήματα στα οποία απαντάται η προτίμηση ενός κληρονόμου και άρα ο αποκλεισμός των υπολοίπων ευνοούν τη συγκατοικούσα οικογενειακή μονάδα και τη μη διάσπαση του κλήρου, πράγμα που ανταποκρίνεται στις ανάγκες της κλασικής τουλάχιστον περιόδου της φεουδαρχίας, όσον αφορά βέβαια την τάξη των χωρικών.

Η ισομοιρία, από την άλλη πλευρά, δίνει έμφαση στην συγγένεια που παράγει το αίμα (σε αντίθεση με την αγχιστεία που ευνοούν τα προηγούμενα συστήματα), αδιαφορεί προς τις πατρικές ή γονεϊκές προτιμήσεις και απονέμει σε κάθε κληρονόμο το μερίδιο που του εξασφαλίζει το απλό γεγονός της γέννησής του. Το σύστημα αυτό, απολύτως αδιάφορο προς τους κινδύνους της κατάρτισης του κλήρου, συνδέεται από τον Yver με την ανάδυση κοινωνικών στρωμάτων απελευθερωμένων από τους καταναγκασμούς της φεουδαρχίας.

Το βιβλίο του J.Yver θα ενοφθαλμιστεί στο σώμα της κοινωνικής ιστορίας με το άρθρο του Le Roy Ladurie στο αφιέρωμα του περιοδικού Annales, το 1972, καθιστάμενο κλασική αναφορά για τους μελετητές του γαλλικού τουλάχιστον χώρου.

¹ Η περιγραφή των απόψεων του Yver παρακολουθεί την ανάλυση του Le Roy Ladurie (1972).

Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις της οικογένειας-στελέχους, παρά τις μεταξύ τους μεθοδολογικές διαφορές, διατηρούν ως κοινό χαρακτηριστικό τη χρονική απόσταση του υλικού από τον μελετητή.

Το άρθρο του Pierre Bourdieu " Οι γαμήλιες στρατηγικές στο σύστημα της αναπαραγωγής", που δημοσιεύτηκε κι αυτό στο αφιέρωμα των Annales του 1972 επιτελεί τομή και από μεθοδολογική άποψη αλλά και ως προς το πρωτογενές υλικό που χρησιμοποίησε. Αυτή η δεύτερη καινοτομία του Pierre Bourdieu συνίστατο στο ότι μετέφερε τον προβληματισμό για τους οικογενειακούς σχηματισμούς που προκύπτουν από την εφαρμογή των πρωτοτοκίων στη σύγχρονη εποχή, που σημαίνει ότι μπορούσε να διερευνήσει τα σχετικά θέματα με βάση επιτόπια συγχρονική έρευνα και μάλιστα στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Μπεάρν¹.

Οι μεταβιβάσεις στο Μπεάρν ορίζονται από τις εξής βασικές παραμέτρους: το κληρονομικό δίκαιο που εξακολουθούσε ως πρόσφατα να ισχύει εθιμικά στην περιοχή, επέτασσε ότι ο κλήρος, η ακίνητη δηλαδή περιουσία της κάθε οικογένειας, θα έπρεπε να μεταβιβαστεί σε ένα μοναδικό κληρονόμο. Και τα υπόλοιπα, όμως, παιδιά της οικογένειας είχαν κι αυτά μερίδιο στην οικογενειακή περιουσία, το *adot*, ένα είδος αποζημίωσης που εκχωρείτο κατά τη στιγμή του γάμου τους ή κατά το θάνατο των γονιών. Με βάση την έγγεια περιουσία τους, τα νοικοκυριά χωρίζονταν σε μεγάλα και μικρά, και μέσα σ' αυτή τη δομή ένας γάμος (κρινόμενος από την πλευρά του άντρα) χαρακτηριζόταν ως γάμος από "κάτω προς τα πάνω" στην περίπτωση που ο άντρας παντρευόταν γυναίκα από πλουσιότερο νοικοκυριό ή, στην αντίστροφη περίπτωση, ως "γάμος από πάνω προς τα κάτω". Το στοιχείο από το οποίο

¹ Η πρώτη περιγραφή του συστήματος του Μπεάρν δίνεται σε ένα πρώιμο άρθρο το *Αγαμία και η Κοινωνική Κατάσταση των Χωρικών* (1962, ενώ πληρέστερα αναπτύσσεται στο άρθρο με τον τίτλο *Οι γαμήλιες στρατηγικές στο σύστημα της αναπαραγωγής* που περιέχεται στο αφιέρωμα των Annales του 1972 (σ.1105-1127) για τη συγγένεια. Μια ακόμη μεταγενέστερη και πιο ολοκληρωμένη διαπραγμάτευση του ίδιου θέματος περιλαμβάνεται περιέχεται στο *Le Sens Pratique* (1980:249-270) με τον τίτλο *Η γη και οι γαμήλιες στρατηγικές*.

εξαρτιώταν η επιβίωση των κοινωνικών μονάδων και μαζί ολόκληρου του συστήματος ήταν η διατήρηση της ακεραιότητας των κλήρων και ο πρωταρχικός σκοπός του γάμου ήταν να εξασφαλίσει τη βιολογική αναπαραγωγή της γενιάς, σεβόμενος όμως τις πολιτισμικές συνισταμένες (κυρίως την αντρική επί των γυναικών υπεροχή) και χωρίς να βάλει σε κίνδυνο την ακεραιότητα του κάθε οικογενειακού κλήρου.

Η θέση του κάθε ατόμου στην γαμήλια αγορά οριζόταν από τα προσωπικά του χαρακτηριστικά (φύλο, σειρά γέννησης, αριθμός αδελφιών) στη διαπλοκή τους με τις πολιτισμικές παραμέτρους.

Έτσι η ύπαρξη ενός και μόνου αγοριού, ανεξάρτητα από τη σειρά γέννησής του, καταδίκαζε όλες τις αδελφές του στο status του υστερότοκου. Η, άλλο παράδειγμα, η ύπαρξη πολλών κοριτσιών σε ένα πλούσιο νοικοκυριό εξίσωνε το adot τους με το adot μιας κοπέλας από φτωχότερο αλλά και με ολιγότερους απογόνους νοικοκυριό. Και πάλι, η μεγιστοποίηση του οικονομικού οφέλους που μπορούσε να προσπορίσει ένας γάμος δεν μπορούσε να αποτελέσει αυτοσκοπό στο βαθμό που μια γυναίκα η οποία εισερχόταν στο νοικοκυριό του άντρα εισφέροντας ένα σχετικά αυξημένο adot απειλούσε το συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό του νοικοκυριού και κυρίως την πρωτοκαθεδρία της πεθεράς-μητέρας του γαμπρού.

Έτσι όλες αυτές οι μεταβλητές όριζαν κατά τρόπο σύνθετο το πεδίο μέσα στο οποίο έπρεπε να επιτευχθεί όχι απλώς ένας γάμος αλλά ένας "καλός" γάμος, ο οποίος δεν μπορούσε να ανατεθεί στους εθιμικούς κανόνες αλλά μπορούσε να προκύψει μόνο ως αποτέλεσμα στρατηγικών, η περιγραφή των οποίων δίνει στον P. Bourdieu την ευκαιρία να αναπτύξει και τη βασική για τη μεταγενέστερη προβληματική του αυτή έννοια.

Με εξαίρεση το έργο του P. Bourdieu, η προσέγγιση των μεταβιβάσεων ήταν σχεδόν εκ των προτέρων καταδικασμένη, θα έλεγε κανείς, να κινηθεί στο επίπεδο των κανόνων. Οι δύο κυριότερες συνιστάμενές της, το δίκαιο και η δημογραφία καθιστούσαν, στα πρώτα τουλάχιστον στάδια, εξαιρετικά δύσκολη την συνεκτίμηση της δράσης των Υποκειμένων. Το ίδιο ισχύει και για τον J. Goody: παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει

πολύ συχνά και με εξαιρετική διεισδυτικότητα τις υποκειμενικές εξαιρέσεις, το έργο του επιμένει να κινείται στο επίπεδο των κανόνων.

Η άλλη τώρα προσέγγιση, αυτή που κατά βάση ασχολήθηκε με την ανταλλαγή, έχει δύο γενήτορες: αν πρέπει να μιλήσει κανείς για τους προηγούμενους του Δώρου σταθμούς στην προβληματική αυτή θα σταματήσει στους Αργοναύτες του B. Malinowski.

Ο Malinowski ήταν ο πρώτος που έδειξε ότι η οικονομική λειτουργία θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί στη διαπλοκή της με τη μαγεία και τις τελετουργίες, συσχετίζοντάς την με την απουσία εκμεταλλευτικών σχέσεων. Τα κίνητρα της ανταλλαγής κατά τον Malinowski είναι συγχρόνως ψυχολογικά και κοινωνικά: υπάρχει μια βασική έμφυτη ανθρώπινη τάση (impulse) που ωθεί τα άτομα να δημιουργούν κοινωνικούς δεσμούς μέσα από την ανταλλαγή των δώρων.

Έτσι, όπως παρατηρεί ο Leach, ήδη από τον Malinowski αποτελούσε δεδομένο για την ανθρωπολογία ότι ολόκληρη η κοινωνική συμπεριφορά ήταν διαποτισμένη από την αρχή της αμοιβαιότητας ενώ οι συναλλαγές που απορρέουν από την αμοιβαιότητα συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή (E. P. Λίτς 1993: 17)¹.

¹ Η σχέση των δύο αρχικών εισηγητών της θεωρίας της ανταλλαγής εξακολουθεί να απασχολεί τους ερευνητές κυρίως ως προς το ενδεχόμενο του μη ανταποδιδόμενου δώρου. Έτσι στο συνεχές που συντάσσει στους Αργοναύτες, ο Malinowski δέχεται την ύπαρξη του καθαρού δώρου (Malinowski 1922: 177). Ο Mauss στο Δώρο φαίνεται να αρνείται την ύπαρξή του (1979:105), άποψη που αποδέχεται κατά τα φαινόμενα ο Malinowski όταν στο Crime and Custom γράφει: "οι περισσότερες, αν όχι όλες, οι οικονομικές πράξεις ... ανήκουν σε κάποια μορφή αμοιβαίων δωρημάτων και αντιδωρημάτων, που μακροπρόθεσμα αντισταθμίζονται και ευεργετούν εξίσου και τις δύο πλευρές" (1926: 40).

Ωστόσο η συζήτηση δεν σταματά εδώ. Από τους σύγχρονους μελετητές, ο J. Parry υποστηρίζει την δυνατότητα του καθαρού Δώρου, όπου στην περίπτωση αυτή σχετίζεται λιγότερο με την ανταλλαγή και περισσότερο με στοιχεία ταυτότητας. Στην ελληνική βιβλιογραφία, το ενδεχόμενο του καθαρού δώρου υποστηρίζει ο Ε. Παπαταξιάρχης, ο οποίος το εντοπίζει

Ξεκινώντας από τις παρατηρήσεις του Malinowski τις οποίες συμπλήρωσε και με άλλες, όσες διαθέσιμες κατά την εποχή του, εθνογραφικές πληροφορίες αλλά και από στοιχεία από το Δίκαιο παλαιότερων ινδοευρωπαϊκών κοινωνιών, ο M. Mauss διατύπωσε τη δική του άποψη στην, κλασική πια σήμερα, πραγματεία του *Το Δώρο*, δοκίμιο για *Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες* (Mauss 1923)¹

Ο Mauss ξεκινά να αναλύσει τη μορφή της ανταλλαγής που χαρακτηρίζεται από το δώρημα και το αντιδώρημα. Αυτή η μορφή ανταλλαγής, χαρακτηριστική των κοινωνιών που έχουν ξεπεράσει τη φάση της "ολικής παροχής"² δίκως να έχουν φτάσει στο στάδιο της καθαρής ατομικής σύμβασης, της αγοράς και του χρήματος, για τον Mauss αντιπροσωπεύει μια μορφή οικονομικών σχέσεων η οποία διαπλέκεται με ηθικές παραμέτρους και συνιστά, σε διαπολιτισμική προοπτική, παράγοντα κοινωνικής συνοχής.

Στον κύκλο που ανοίγει η τριπλή υποχρέωση δίνω - παίρνεις- ανταποδίδεις ο M. Mauss βρίσκει τον γεωμετρικό τύπο όπου συγκλίνουν το αυτοπροαίρετο και η υποχρεωτική προσφορά, η γενναιοδωρία και το ατομικό συμφέρον.

Η αφετηρία της συλλογιστικής του Mauss εκκινά από την ίδια τη φύση των αντικειμένων. Τα προσωπικά αντικείμενα που δωρίζονται διαθέτουν μια ιδιαίτερη πνευματική δύναμη, το "χάου", το οποίο ποτέ δεν παύει να αποτελεί κομμάτι από τον εαυτό του δωρητή. Δίνοντας κανείς ένα προσωπικό αντικείμενο, μέσα από το "χάου" του αποκτά επιρροή πάνω στον δωρεολήπτη, ο οποίος πρέπει να επιστρέψει κάποιο δικό του προσωπικό αντικείμενο, εμπόρευμα ή υπηρεσία, ίσης ή ανώτερης αξίας, προκειμένου να επιστρέψει το "χάου" που

στο κέρασμα που συντελείται στο καφενείο, εκλαμβάνοντας το ποτό ως συμβολικό μέσο ανταλλαγής, τη στοιχειώση μορφή δωρήματος (1992).

¹ Οι αριθμοί παραπέμπουν στην ελληνική μετάφραση: Μώς 1979.

² Ολικές παροχές ονομάζει ο Mauss τις μόνιμες συμβάσεις ανάμεσα στα κλαν, όπου η διακίνηση του πλούτου αποτελεί στοιχείο μιας ευρύτερης και μονιμότερης σύμβασης, η οποία περιλαμβάνει την ανταλλαγή φιλοφρονήσεων, συμποσίων, τελετουργιών, στρατιωτικών υπηρεσιών, γυναικών, παιδιών, χορών, γιορτών και πανηγυριών (1979: 71).

δέχτηκε, η κατακράτηση του οποίου θεωρείται εξαιρετικά έως και θανάσιμα επικίνδυνη. Ο δεσμός που εξυφαίνουν τα πράγματα είναι δεσμός ανάμεσα σε ψυχές (1979:79).

Πρόκειται για μια μορφή ανταλλαγής που στηρίζεται σε ριζικά αντίθετες αρχές από αυτές που διέπουν την ανταλλαγή των εμπορευμάτων: το αναπαλλοτριώτο του Δώρου προϋποθέτει και ενισχύει την αλληλεξάρτηση των συμβαλλομένων ενώ το απαλλοτριώσιμο των εμπορευμάτων προϋποθέτει και προάγει την ανεξαρτησία των συμβαλλομένων¹.

Το Δώρο, "αυτός ο στοχασμός πάνω στην ανθρώπινη αλληλεγγύη" (Mary Douglas 1989:104), (παρά τις κατά καιρούς επικρίσεις που διατυπώθηκαν τόσο όσον αφορά τη μεθοδολογία του αλλά και την ίδια την έννοια του "χάου" (R. Firth 1978a: 8) δώρησε και εξακολουθεί να δωρείται έναν πολύπλοκο προβληματισμό που εκτείνεται σε πολλούς και διαφορετικούς μεταξύ τους τομείς².

Ο C. Lévi-Strauss, μεταξύ άλλων, θα χρησιμοποιήσει το αναπαλλοτριώτο των ανταλλασσομένων αντικειμένων ως αφετηρία στη θεωρία του για την ανταλλαγή των γυναικών, την οποία και θεωρεί ως την υπέρτατη μορφή δώρου. Κατ' αυτόν, πρέπει πρώτα να καταλάβουμε τις αρχές που διέπουν την ανταλλαγή των γυναικών ως δώρων, για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τις αρχές που διέπουν την ανταλλαγή των αντικειμένων ως δώρων. Κατά τον C. Lévi-Strauss η ανταλλαγή

¹ Προσωπικά πιστεύω ότι η προβληματική του Δώρου για να γίνει κατανοητή θα πρέπει να συσχετιστεί με την πολιτική φιλοσοφία του συγγραφέα του. Όπως ρητά μαρτυρεί το τελευταίο κεφάλαιο του Δώρου, τα μελήματα του Marcel Mauss δεν εξανλούνταν στο αρχαιολογικό ή εθνογραφικό ενδιαφέρον των διαπιστώσεών του. Ο M. Mauss ως πνευματικός απόγονος του Durkheim και αποδέκτης των προσανατολισμών της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής (Lukes 1968:78) ενδιαφερόταν άμεσα για τις πολιτικές και ηθικές συνέπειες της επιστημονικής παραγωγής. Ομολογημένος στόχος του Δώρου ήταν να καταλήξει στην ανεύρεση της "χρυσής τομής" (1979:159) για τα προβλήματα που παρουσίαζε η κρίση του νομικού και οικονομικού συστήματος της εποχής του. Πρόθεσή του ήταν να εντοπίσει μια βασική ηθική που θα μπορούσε να φωτίσει την ήθική των σύγχρονων σύνθετων κοινωνιών, κυρίως δε της δικής του.

² Βλ. C. Lévi-Strauss, 1968.

αποτελεί μία από τις βασικές ασύνειδες δομές του ανθρώπινου πνεύματος. Βάσει αυτής, η απαγόρευση της αιμομιξίας, ό,τι δηλαδή επέτρεψε τη μετάβαση από τη φύση στον πολιτισμό, δεν συνιστά τόσο απαγόρευση γάμου μεταξύ αδελφών, όσο την υποχρέωση των αδελφών να ανταλλάσουν τις αδελφές τους, ήτοι να εγκαθιστούν σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των κοινωνικών ομάδων¹.

Από τον M. Mauss και ύστερα, πάντως, κατέστη κοινός τύπος ότι οι διαδικασίες ανταλλαγής παρέχουν στην κοινωνία έναν ηθικό κώδικα, ο οποίος ενδέχεται να διαποτίζει κάθε είδους κοινωνική, οικονομική και πολιτική ή διαπροσωπική σχέση. Έκτοτε, κάθε συζήτηση περί ανταλλαγής περιέλαβε ως παράμετρο την ηθική, είτε στην ευρύτερη εκδοχή ενός κώδικα συμπεριφοράς είτε στη στενότερη εκδοχή της αμοιβαιότητας στις ανταλλαγές, πράγμα που κατά κανένα τρόπο δεν αποκλείει την αλληλοεπικάλυψή τους.

Ωστόσο, η συζήτηση αυτή για την ηθική της ανταλλαγής δεν συναρίθμησε, αρχικά τουλάχιστον, τα άτομα εκείνα με τα οποία υπήρχαν ήδη εγκατεστημένοι δεσμοί συγγένειας. Ο M. Fortes, από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του βρετανικού δομολειτουργισμού, ήταν εκείνος που μετέφερε την προβληματική της ηθικής που συνδέεται με την ανταλλαγή στο πεδίο της συγγένειας, αναζητώντας μάλιστα την ιδιομορφία της τελευταίας στις ηθικές ποιότητες που χαρακτηρίζουν τις ανταλλαγές μεταξύ των συγγενών.

Με αναφορά σε ποικίλες εθνογραφίες στις οποίες περιλαμβάνονται παραπομπές και σε ισραηλινά kibbutz όπως και την παραδοσιακή δυτικοευρωπαϊκή οικογένεια, ο M. Fortes στο Axiom of Amity (Το αξίωμα της φιλότητας)² φτάνει σε μερικές κατηγορηματικές διατυπώσεις ως προς το ρόλο της ηθικής στο πλαίσιο των συγγενικών ομάδων.

"Τα παραδείγματά μας επιβεβαιώνουν αυτό που είναι ήδη πολύ γνωστό, ότι οι έννοιες, οι θεσμοί, και οι σχέσεις της

¹Η προβληματική του Δωρου είχε και εξακολουθεί να έχει πολύ σημαντικές προεκτάσεις και σε πολλούς άλλους τομείς, όπως π.χ. τον τομέα της Οικονομικής Ανθρωπολογίας. (Βλ. Σ. Δημητρίου 1979: 33κεξ).

² Αποτελεί το κεφάλαιο XII στο βιβλίο Kinship and the Social Order, The Legacy of Lewis Henry Morgan (1969: 219-249).

συγγένειας ταξινομούν, προσδίδουν ταυτότητα και κατηγοριοποιούν άτομα και ομάδες. Δείχνουν, επιπλέον, ότι αυτό συνδυάζεται με κανόνες συμπεριφοράς των οποίων η αποτελεσματικότητα πηγάζει, σε τελευταία ανάλυση, από μια γενική αρχή συγγενικής ηθικής¹, η οποία βρίσκεται ριζωμένη στον οικογενειακό χώρο και θεωρείται παντού ως αξιωματικά δεσμευτική".

Παρά το γεγονός ότι οι δομικές συνεκδοχές που μεταφέρει η έννοια της συγγένειας μπορεί να ποικίλλουν σε σημαντικό βαθμό, η κεντρική επιταγή παραμένει ομοιόμορφη: κατά τον M. Fortes "η συγγένεια είναι δεσμευτική, δημιουργεί αναπόφευκτες ηθικές απαιτήσεις και υποχρεώσεις" (ό.π.:242).

Προκειμένου να εξειδικεύσει ο M. Fortes αυτή την έννοια της συγγενικής ηθικής καταφεύγει σε μια διπλή εξίσωση: ο κανόνας του κατηγορικού αλτρουισμού (prescriptive altruism) ισούται με τη συγγενική φιλότητα που εκδηλώνεται με το γενναιόδωρο ήθος... Οι συγγενείς αναμένεται ότι θα είναι γενναιόδωροι και δεν θα ζητούν αυστηρά ισοτίμες επιστροφές ο ένας από τον άλλο.

Ο ίδιος προβληματισμός συνεχίστηκε και από άλλους μελετητές. Στον συλλογικό τόμο *Ο χαρακτήρας της συγγένειας*² ο M. Bloch με το "Μακροπρόθεσμο και το Βραχυπρόθεσμο"³ ανάγει το μακροπρόθεσμο των ανταποδόσεων σε κυριότερο χαρακτηριστικό των συγγενικών σχέσεων και το στοιχείο του χρόνου της ανταπόδοσης σε κριτήριο ταξινόμησης: "όσο πιο βραχυπρόθεσμη είναι η ανταπόδοση, τόσο λιγότερο ηθική⁴ θα πρέπει να θεωρείται η σχέση". Κι αντίστροφα, οι κατεξοχήν ανεκτικές ως προς τα χρονικά περιθώρια της ανταπόδοσης σχέσεις συγγένειας, είναι και οι κατεξοχήν ηθικές (ό.π.:77)⁵.

¹ Η έμφαση δική μου.

² J. Goody (επιμ.), 1973.

³ "The Long Term and the Short Term: the Economic and Political Significance of the Morality of Kiship", ό.π.:75-87.

⁴ Η έμφαση δική μου.

⁵ Κατά τον M. Bloch ο μακροπρόθεσμος χαρακτήρας των συγγενικών σχέσεων έχει και συγκεκριμένες επιπτώσεις στην οργάνωση της οικονομίας: επειδή για τα δρώμενα υποκείμενα η συγγένεια είναι ηθική, που σημαίνει

Εκείνος, όμως, που περισσότερο συστηματικά ασχολήθηκε με τις ιδιαίτερες μορφές της ανταλλαγής είναι ο M. Sahlins. Στο κομβικής σημασίας άρθρο του "Για την κοινωνιολογία της πρωτόγονης ανταλλαγής" (1974a) ξεκινά από τη διαπίστωση ότι στις πρωτόγονες κοινωνίες (κοινότητες;) η ανταλλαγή δεν παίζει τον ίδιο ρόλο με αυτόν που παίζει η οικονομία στις μοντέρνες, βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες (ό.π.:187). Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την ανταλλαγή, το διαθέσιμο εθνογραφικό υλικό του επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε δύο μεγάλες κατηγορίες: εκείνη της αμοιβαιότητας και εκείνη της συνεισφοράς-και-επαναδιανομής (pooling) αγαθών και υπηρεσιών.

Στο σχήμα της αμοιβαιότητας (reciprocity) υπάρχουν δύο μέρη που ανταλλάσσουν. Η συνεισφορά-επαναδιανομή (pooling) προϋποθέτει τη συγκέντρωση των αγαθών και των υπηρεσιών που μπορούν να προσφέρουν τα μέλη μιας ομάδας και την επαναδιανομή τους από ένα κεντρικά τοποθετημένο πρόσωπο. Η συνεισφορά είναι μια σχέση εντός, που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κέντρου καθώς επίσης ένα κοινωνικό όριο, που για τον M. Sahlins τοποθετείται στο όριο της οικιακής ομάδας. Η αμοιβαιότητα προϋποθέτει δύο μέρη με διακριτά κοινωνικο-οικονομικά συμφέροντα, είναι δηλαδή μια σχέση αναμεταξύ.

Ύστερα από τη βασική αυτή διάκριση, ο Sahlins θα προτείνει μια τυπολογία της αμοιβαιότητας¹. Με βασικό κριτήριο "την ανεκτικότητα της υλικής αναντιστοιχίας και το χρονικό περιθώριο των καθυστερήσεων" κατασκευάζει ένα συνεχές, τους δύο πόλους του οποίου ορίζουν η γενικευμένη αμοιβαιότητα και η ιδιοτελής αρπαγή. Από το συνεχές αυτό ο Sahlins αναλύει διεξοδικά τα δύο ακραία και το μεσαίο του

μη εξειδικευόμενη και μακροπρόθεσμη, παράγει μια προσαρμοστικότητα που επιτρέπει μεταξύ άλλων και την οικονομική μεγιστοποίηση.

¹ Το *Για την κοινωνιολογία της πρωτόγονης ανταλλαγής* δημοσιεύτηκε καταρχάς ως αυτόνομο άρθρο το 1965 και στη συνέχεια εντάχθηκε στο βιβλίο *Stone Age Economics*, Λονδίνο, Tavistock Publications, 1974, σσ.185-275. Οι αριθμοί αναφέρονται στις σελίδες του βιβλίου.

σημείο.

Ο πόλος της γενικευμένης αμοιβαιότητας έχει ως κύρια αναφορά τις οφειλές, όπου η αναμονή της άμεσης υλικής επιστροφής /αντιστοιχίας θεωρείται αυτονόητη αλλά όχι άμεσα απαιτητή. Η υλική όψη της ανταλλαγής περιστελλεται από την κοινωνική (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καταργείται) (ό.π.:194).

Το μεσαίο σημείο του συνεχούς καταλαμβάνει η έννοια της ισορροπής αμοιβαιότητας που αναφέρεται στην ταυτόχρονη ανταλλαγή ομοειδών και ισόποσων αγαθών. Εδώ ο κατά το μάλλον ακριβής υπολογισμός των ισοτιμιών οδηγεί σε ισορροπία την υλική και την κοινωνική όψη της συναλλαγής. Σε σχέση πάντως με την γενικευμένη, ο χαρακτήρας της ισορροπής αμοιβαιότητας είναι λιγότερο προσωπικός και περισσότερο οικονομικός.

Ο αρνητικός πόλος της αμοιβαιότητας ισοδυναμεί με την κατάργηση της κοινωνικότητας, αφού καθένας από τους συναλλασσόμενους προσπαθεί να καρπωθεί κατά το δυνατόν περισσότερα εις βάρος του άλλου. Εδώ ο Sahlins κατατάσσει όλες της εκδοχές της μονομερούς οικειοποίησης: από τα τυχερά παιχνίδια ή τη στρεψοδικία έως την κλοπή και την απάτη. Αυτή η αρνητική μορφή αμοιβαιότητας είναι και η πλέον συμφέρουσα από οικονομική άποψη (ό.π.:195)¹.

Για τις ανάγκες αυτής της εργασίας θα σταθώ λίγο περισσότερο στην έννοια της συνεισφοράς (pooling), από την οποία θεωρώ ότι ξεκίνησε ο συσχετισμός της συγγένειας με την ηθική, νοουμένη ως παραίτηση από το ατομικό συμφέρον.

Η συνεισφορά επί πολύ και από πολλούς θεωρήθηκε ως η αποκλειστική μορφή ανταλλαγής μεταξύ συγγενών, πράγμα που σταμάτησε τον προβληματισμό για τον ανταλλακτικό χαρακτήρα των συγγενικών σχέσεων ή γενικότερα των σχέσεων στο

¹Η τυπολογία των μορφών αμοιβαιότητας που προτείνει ο Sahlins μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο --με την έννοια ότι στοιχεία που προέρχονται από οποιαδήποτε κοινωνία μπορούν να αναλυθούν με τους όρους της τριμερούς αυτής ταξινόμησης. Και παραπέρα, τα χαρακτηριστικά των ανταλλαγών μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κριτήριο για τον τύπο των σχέσεων που υφίστανται μεταξύ ατόμων ή ομάδων που ανταλλάσσουν. Βλ. Mc Cormac 1976:99 και J. Lacourse, 1987.

εσωτερικό του οικιακού χώρου.

Ένας από τους επίσης πολύ βασικούς λόγους που η προβληματική των ανταλλαγών σταμάτησε ή τουλάχιστον σταμάτησε για πολύ καιρό στο κατώφλι του οικιακού χώρου [εκλαμβάνοντας ως δεδομένο ότι όλες οι ανταλλαγές στο εσωτερικό του ερμηνεύονται και περιγράφονται από το σχήμα της συνεισφοράς (pooling)] νομίζω ότι σχετίζεται άμεσα με την εγκατεστημένη στην ανθρωπολογία εικόνα του οικιακού χώρου ως αντίπαλου και οριζόμενου κατ' αντιδιαστολή προς τον δημόσιο.

Για να γίνει κατανοητή η διάκριση αυτή θα πρέπει να επιστρέψει κανείς και πάλι στον M. Fortes, ο οποίος προσπαθώντας να απαντήσει το ερώτημα με ποιον τρόπο η συγγένεια και η πολιτική συγκρότηση διαπλέκονται στις πρωτόγονες κοινωνίες --ερώτημα που παραμένει ανοικτό από τον καιρό του Morgan-- διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο αυτές αρχές ορίζουν δύο τομείς, η αναλυτική διάκριση των οποίων μπορεί να αποτελέσει ευριστικό πλαίσιο για την κατανόηση της συγγένειας σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες.

Έτσι ο πολιτικό-δικαιακός τομέας χαρακτηρίζεται από τις εξωτερικές και δημόσιες κυρώσεις, που ενδέχεται να περιλαμβάνουν τη χρήση βίας, ενώ ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του οικιακού χώρου --ή κανονιστική προϋπόθεση στο λεξιλόγιο του M. Fortes-- ορίζεται το αξίωμα της φιλότητας (axiom of amity). Ο οικιακός ή οικογενειακός χώρος περιορίζεται από "ιδιωτικούς", συναισθηματικούς και ηθικούς κανόνες, στη ρίζα των οποίων βρίσκεται το θεμελιακό αξίωμα του κατηγορικού αλτρουισμού (1969a: 250-51).

Αυτό το αξίωμα της φιλότητας έχει μια ομολογημένη βιολογική ρίζα: "αντανακλά βιολογικές και ψυχολογικές παραμέτρους της ανθρώπινης κοινωνικής ύπαρξης" αφού "πηγάζει από τη σχέση μητέρας και παιδιού ... θηλάζεται με το γάλα της μητέρας" (ό.π. 251). Το μητροκεντρικό κύτταρο (η γυναίκα δηλαδή και τα παιδιά της) που, κατά τον M. Fortes, καταλαμβάνει τον πυρήνα του οικιακού χώρου στις πρωτόγονες κοινωνίες, αποτελεί την πηγή όλων των συναισθηματικών και ηθικών ποιοτήτων που διαποτίζουν τον οικιακό χώρο.

Η τοποθέτηση αυτή του γυναικείου προσώπου στην υπόσταση

της μητέρας-τροφού στο κέντρο του οικιακού χώρου συνέβαλε στην εμπέδωση μιας εικόνας του οικιακού χώρου όχι μόνο αντιθετικού προς τον δημόσιο αλλά και γενικά εγγύτερου προς τη φύση. Ο χώρος αυτός θεωρήθηκε συγγενής προς τη βιολογία και το σώμα, ήτοι προς το φυσικό και το αναλλοίωτο, σε αντιδιαστολή προς τον πολιτισμικά κυμαινόμενο δημόσιο χώρο των ανδρών: "οι γυναίκες διασυνδέονται από πολλές πλευρές με τη φύση: και μέσα από την γενικότερη ενασχόλησή τους με το σώμα αλλά κυρίως μέσω του κατεξοχήν φυσικού δεσμού της μητρότητας...που εξυφαίνει την ίδια τη συγγένεια" (Ο. Harris 1988: 49κεξ).

Εκλαμβάνοντας δεδομένη αυτή τη σύνδεση της γυναίκας με την αναπαραγωγική σφαίρα του οικιακού χώρου κατασκευάστηκε ένα μοντέλο βάσει του οποίου οι γυναίκες, αποκλεισμένες από τα παιχνίδια του χρήματος και της εξουσίας, μπορούν να δίνουν ελεύθερη έκφραση σε συναισθήματα αποκλειστικά θετικά και να τον διαποτίζουν από ηθικές αξίες που εκδηλώνονται ακριβώς στον μη ανταλλακτικό χαρακτήρα των σχέσεων.

Τελικά από ποικίλους δρόμους παγιώθηκε το συγκεκριμένο μοντέλο του οικιακού χώρου ως χώρου αποκομμένου από τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, χώρου γυναικών και γυναικείου συναισθήματος, με δεδομένη την αντίθεσή του απέναντι στις αξίες του συμφέροντος. Τα παραδείγματα που δεν ταίριαζαν προς το σχήμα αυτό θεωρήθηκαν εξαιρέσεις και αποκλείστηκαν από το πεδίο της μελέτης¹.

¹Αυτή η αναπαράσταση του οικιακού χώρου και κυρίως η διασύνδεση της γυναίκας με τη φύση έδωσαν αφορμή σε μια σειρά κριτικές τοποθετήσεις που προέρχονταν --κυρίως από τη δεκαετία του '60 και ύστερα-- από εκπροσώπους της φεμινιστικής και της ανθρωπολογίας των φύλων. Παρά το γεγονός ότι υπήξαν και φεμινίστριες ανθρωπολόγοι που υιοθέτησαν τη διχοτομία ιδιωτικό/δημόσιο με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ο ελάχιστος κοινός παρονομαστής που θα εξηγούσε την υποτέλεια των γυναικών σε διαπολιτισμικό επίπεδο, για τις περισσότερες εκπροσώπους των παραπάνω θεωρητικών ρευμάτων η διχοτομία αυτή και κυρίως η διασύνδεση της γυναίκας με τη φύση κατά κανένα τρόπο δεν ήταν ιδεολογικά ουδέτερη, στο βαθμό που εμφάνιζε ως αναπόφευκτη, καθότι φυσική, την κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών.

Οι κριτικές εντόπισαν τον εθνοκεντρισμό της συγκεκριμένης διάκρισης¹ δείχνοντας ότι στην πραγματικότητα αναπαράγει, προβάλλοντας στην περιφέρεια, τα εμπεδωμένα στερεότυπα των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, που ήθελαν τον οικιακό χώρο καταφύγιο από τις δυσχέρειες που δημιουργούσαν οι κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις της βιομηχανικής επανάστασης. Αυτό όμως που κατόρθωσαν να δείξουν οι επικριτές της διάκρισης ιδιωτικό/δημόσιο είναι ότι η γυναικεία βιολογία έχει πάντοτε ένα κοινωνικό πλαίσιο.

Το ιδεολόγημα πάντως αποδείχθηκε εξαιρετικά ανθεκτικό στο χρόνο αφού, όπως παρατηρεί η M. Strathern "συγγένεια και οικονομία τείνουν να ορίζονται ως αμοιβαία αποκλειόμενοι τομείς. Το να διατυπώσει κανείς την άποψη ότι η συγγένεια είναι οικονομία ή ότι η συγγένεια αποτελεί συγχρόνως υποδομή και υπερδομή ... αντιβαίνει τις πολιτισμικές παραδοχές που εκλαμβάνουν ως δεδομένο τον διαχωρισμό αυτόν" (1985:193).

Θεωρώ ότι αυτή η κατασκευή της έννοιας του οικιακού από "κάθε είδους παραδοχές για τη φυσικότητα των δραστηριοτήτων και ανταλλαγών στο εσωτερικό του" (O. Harris 1981:65) συνδέεται άμεσα με την υποτίμηση της ανταλλακτικής διάστασης στο εσωτερικό του οικιακού χώρου. Ίσως επειδή η φύση (nature) αγνοεί την ανταλλαγή: η ανταλλαγή ως έννοια προυποθέτει τον πολιτισμό (culture) και τις διαιρέσεις που αυτός συνεπάγεται.

Η λειψή πάντως αυτή αναπαράσταση του οικιακού χώρου θα πρέπει να θεωρηθεί σε σημαντικό βαθμό υπεύθυνη για την παραγνώριση μιας σειράς θεμάτων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πληρέστερη κατανόηση τη θεωρία της συγγένειας. Για παράδειγμα, η έρευνα των οικιακών ομάδων αγνόησε επί πολύ τις εντάσεις ανάμεσα στο άτομο και την οικογένεια ως συλλογικότητα ή τους τρόπους κατά τους οποίους τα άτομα διαπραγματεύονται τις υποχρεώσεις που επιβάλλει η συγγένεια. Όπως παρατηρεί η T. Hareven "δεν έχει γίνει συστηματική εργασία στο θέμα των στρατηγικών που οι οικογένειες αλλά και τα άτομα-μέλη τους καταστρώνουν ... κυρίως όσον αφορά την κληρονομιά αλλά και γενικότερα τη

¹ Βλ σχετικά και Ε. Παπαταξιάρχης 1992β :passim. και 1993c:109-111.

διαχείριση των οικογενειακών πόρων" (1987:XV).

Τελικά φαίνεται σαν οι ανθρωπολόγοι να μην θέλησαν να αναγνωρίσουν τις πραγματικότητες της ανταλλαγής στα όρια του οικιακού χώρου: στον τομέα της ανθρωπολογίας, και εξαιτίας κυρίως της κυριαρχίας του βρετανικού δομολειτουργισμού, αναλυτικό πρότερο εξακολούθησε να παραμένει η συγγένεια η οποία και θεωρήθηκε ότι καθορίζει, αυτή, τις μορφές της ανταλλαγής.

Τα σχήματα αυτά προσπάθησε και εν μέρει πέτυχε να αμφισβητήσει η θεωρία των μορφών πρακτικής, η οποία στοχεύει σε μια ριζικά αναθεωρημένη εξέταση των σχέσεων ατόμου-κοινωνίας.

Η θεωρία των μορφών πρακτικής, προϊόν ποικίλων μεθοδολογικής προέλευσης κα θεωρητικών προσανατολισμών τάσεων προσπάθησε να επανεισαγάγει στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας τη δράση των Υποκειμένων, προκειμένου αυτή να συνεκτιμηθεί στα όρια του συστήματος ή στο πλαίσιο των δομών και να συνυπολογιστεί το θεωρητικό της εκτόπισμα.

Το θεωρητικό αυτό ρεύμα ξεκίνησε θέτοντας κυρίως εν αμφιβόλω την κυριαρχία της έννοιας του κανόνα, κυριαρχία που θα μπορούσε να αναχθεί στην ίδια τη ρίζα των κοινωνικών επιστημών. Είναι γνωστό ότι τους αρχικούς προσανατολισμούς τουλάχιστον της κοινωνιολογίας (μαζί με το απαραιώτο δέλεαρ του θετικισμού) τους καθόρισαν τα κανονιστικά μελήματα των θεωρητικών της προπατόρων¹.

Η υποκειμενική εμπειρία, αντινομική εξ ορισμού προς τη δομή, πολύ σπάνια ή πολύ δύσκολα συνυπολογίστηκε σε τάσεις που από τα επίσημα ρεύματα κατατάχθηκαν υπό τους μειωτικούς χαρακτηρισμούς του ατομισμού ή του βολонταρισμού.

Σε αντίθεση όμως με τις προηγούμενες προσεγγίσεις που κινήθηκαν προς την ίδια κατεύθυνση, π.χ. της εθνομεθοδολογίας ή της συμβολικής διαντίδρασης (symbolic interactionism), η θεωρία των μορφών πρακτικής δεν στόχευε

¹ Από την άποψη αυτή δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαία ούτε η αναφορά στον έμβιο οργανισμό (στην εκδοχή τόσο της εξέλιξης όσο και της λειτουργίας του) ως εικονογράφηση της νομοτελειακής υποταγής του μέρους στο όλο, όπως δεν είναι τυχαίος και ο αποκλεισμός της εξαίρεσης. Βλ. και Δ.Γ. Τσαούσης 1991:24.

στην υποκατάσταση της δομής από το άτομο αλλά (προγραμματικά τουλάχιστον) όρισε ως ζητούμενο τη διαλεκτική σύνθεση των δύο.

Το θεωρητικό εκείνο ρεύμα προς το οποίο κυρίως αντιπαρατέθηκε η θεωρία των μορφών της πρακτικής είναι ο στρουκτουραλισμός και, κατά προέκταση, το πρώτο πεδίο όπου αναγκαστικά έπρεπε να δοθεί η μάχη ήταν η έννοια του κανόνα: τι σημαίνει ο όρος και ποια τα περιθώρια ελευθερίας που διαθέτουν τα Δρώντα Υποκείμενα απέναντι στον κοινωνικό κανόνα.

Δύο θεωρούνται οι κυριότεροι εκπρόσωποι της θεωρίας της πρακτικής στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο A. Giddens και ο Pierre Bourdieu.

Αφειρητικό σημείο της θεωρίας του A. Giddens ήταν η θέση ότι ο στρουκτουραλισμός υποτίμησε την προς γνώση ικανότητα των Υποκειμένων. Ο ίδιος πιστεύει, θέση που αποτελεί και κεντρικό σημείο της θεωρίας του, ότι δομή και δράση παύουν να νοούνται αντιθετικά από τη στιγμή που η δομή θα θεωρηθεί όχι στατικά αλλά δυναμικά ήτοι όχι μόνο ως εξαναγκάζουσα αλλά και ως επιτρέπουσα, όχι μόνο ως σύνολο κανόνων αλλά και ως σύνολο δυνατοτήτων ή πόρων, ό,τι ο ίδιος ο A. Giddens αποκάλεσε διπλή υπόσταση της δομής (the duality of sructure).

Τα Υποκείμενα είναι σε θέση να επεμβαίνουν στο κοινωνικό ενεργοποιώντας τους κατά περίπτωση διαθέσιμους πόρους των, πράγμα το οποίο αυτονόητα προϋποθέτει ότι τα Υποκείμενα γνωρίζουν --είναι σε θέση να γνωρίζουν (κατά ποικίλους έστω βαθμούς)-- τους κανόνες που διέπουν το κοινωνικό παιχνίδι κι ακόμη ότι υπάρχουν πάντα περισσότεροι από ένας τρόποι να ακολουθήσει κανείς τον κανόνα (χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η δράση αυτή να επάγει, κάποιες φορές, κι ορισμένα αθέλητα αποτελέσματα).

Τα κίνητρα των Υποκειμένων, αντίστοιχα, δεν πρέπει να τοποθετούνται όλα στο ίδιο επίπεδο: υπάρχει καταρχάς το ασύνειδο επίπεδο, ύστερα το επίπεδο της πρακτικής συνείδησης, ενώ σε ένα τρίτο επίπεδο τοποθετείται εκείνο της discursive consciousness που αποδίδει την ικανότητα των υποκειμένων να κάνουν τον απολογισμό των πράξεών τους. Είναι

φανερό ότι τα δύο τελευταία θεωρούνται ως τα γνωστικά επίπεδα που κατεξοχήν σχετίζονται με τα κοινωνικά συμφραζόμενα της δράσης.

Και για τον Pierre Bourdieu όλα ξεκινούν από την συστατική πολυσημία της λέξης "κανόνας", κατάλοιπο (κατ' αυτόν) της κυριαρχίας του νομικού λόγου και της νομικής παιδείας των πρώτων κυρίως ανθρωπολόγων. "Παραμένει απροσδιόριστο αν η λέξη (κανόνας) υπονοεί μια αρχή δικαιοακού ή οίονει δικαιοακού τύπου, η οποία άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο συνειδητά παράγεται και ορίζεται από τα δρώντα υποκείμενα ή αν πρόκειται για ένα σύνολο αντικειμενικών κανονικοτήτων που επιβάλλονται σε όσους εισέρχονται στο κοινωνικό παιχνίδι. Υπάρχει εξάλλου και μια τρίτη εκδοχή του κανόνα, εκείνη του μοντέλου, το οποίο κατασκευάζει ο επιστήμων προκειμένου να περιγράψει το παιχνίδι. Αλλά και από την πλευρά των ατόμων, δεν έχει καταστεί σαφές πως προκύπτει η συμμόρφωσή τους προς τους κανόνες".

Η υπέρβαση αυτής της πολυσημίας μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την υιοθέτηση της αρχής της πρακτικής. Εδώ, όπως και σε άλλα κείμενα του P. Bourdieu, η ερμηνεία βασίζεται σε μεταφορές που παραπέμπουν σε παιχνίδια που παίζονται με χαρτιά ή μπάλα, όπου οι κανόνες προϋπάρχουν και λειτουργούν δεσμευτικά για τους παίκτες, οι οποίοι άλλωστε έχουν πλήρη επίγνωση ότι η μη συμμόρφωσή τους προς τους νόμους του δεδομένου παιχνιδιού θα καταργούσε το ίδιο το παιχνίδι. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, οι παίκτες (ήτοι τα δρώντα, στα όρια του κοινωνικού, υποκείμενα) μπορούν είτε να διευθετήσουν τα χαρτιά που τους έτυχαν είτε να αποκρούσουν τη μπάλα που τους ρίχτηκε κατά τρόπο που να εμπεριέχει την υποκειμενική τους ιστορία και που να εξυπηρετεί σύγχρονως τα συμφέροντά τους, αδιακρίτως αν αυτά τοποθετούνται επί υλικού ή συμβολικού επιπέδου.

Η σκέψη του P. Bourdieu εκτείνεται σ' ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα γνωστικών αντικειμένων που παραπέμπουν στους τομείς της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας, της τέχνης, της γλωσσολογίας, των πολιτικών επιστημών, της φιλοσοφίας, της αισθητικής, της φιλολογικής κριτικής ενώ πολύ

συστηματικά έχει ασχοληθεί και με την εκπαίδευση κυρίως ως μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής.

Πρόκειται για μια σκέψη εξαιρετικά σύνθετη, πολύπλευρη και πλούσια, επηρεασμένη από την ευρωπαϊκή φιλοσοφική παράδοση αλλά και από πολλά σύγχρονα κοινωνιολογικά ρεύματα, της οποίας μια έστω και σχηματική παρουσίαση υπερβαίνει τις ανάγκες αλλά και τις δυνατότητες αυτής της εργασίας. Για τον λόγο αυτόν θα περιοριστώ σε μια συνοπτική παρουσίαση τριών βασικών εννοιών, τις οποίες κυρίως θα χρησιμοποιήσει η εργασία αυτή: την έννοια της πρακτικής συγγένειας, της στρατηγικής και του συμβολικού κεφαλαίου.

Η κριτική του στρουκτουραλιστικού παραδείγματος οδήγησε, μεταξύ άλλων, τον P. Bourdieu να θέσει και ορισμένα συγκεκριμένα ερωτήματα για την ίδια τη φύση της συγγένειας από την άποψη των λειτουργιών που οι συγγενικές σχέσεις επιτελούν.

'Αποψη του είναι ότι οι σχέσεις στο εσωτερικό μιας (συγγενικής) ομάδας κατά κανέναν τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ισοούνται ή μπορούν να αποδοθούν από τον γενεαλογικό τους προσδιορισμό. "Η απλή γενεαλογική σχέση δεν επαρκεί ποτέ αφεαυτής να περιγράψει τη σχέση μεταξύ των ατόμων που συνδέει" (1972: 89).

Προκειμένου να γίνει κατανοητή μια σχέση συγγένειας πρέπει να συνυπολογιστούν και οι λειτουργίες που αυτή επιτελεί, λειτουργίες τόσο πρακτικές όσο και συμβολικές, πραγματικές ή δυνητικές "Η εθνολογική παράδοση αρνήθηκε ... να δει τις σχέσεις συγγένειας υπό το πρίσμα των πρακτικών που τις παράγουν, τις αναπαράγουν και τις χρησιμοποιούν σε συσχετισμό με λειτουργίες αναγκαστικά πρακτικές" (1980:280). Το ζητούμενο είναι να συγκροτηθεί μια θεωρία η οποία θα αντιμετωπίσει τις συγγενικές σχέσεις και¹ σε συνάρτηση με τις πρακτικές λειτουργίες που τις παράγουν και τις αναπαράγουν" (σ. 76).

Αν η συγγένεια αντιμετωπιστεί υπό το πρίσμα των λειτουργιών που επιτελεί, τότε μπορεί να φανεί ο τρόπος κατά τον οποίο οι λειτουργίες ορίζουν τις σχέσεις και συνιστούν το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομούνται οι ομάδες.

¹ Η έμφαση δική μου.

"Η δομή μιας ομάδας (και κατά προέκταση η κοινωνική ταυτότητα των ατόμων που τη συγκροτούν) εξαρτάται από τη λειτουργία που διέπει την αρχή και την οργάνωσή της" (1980:281). Με τον τρόπο αυτόν ο P. Bourdieu οδηγείται στη διάκριση μιας επίσημης και μιας ανεπίσημης όψης των συγγενικών σχέσεων, όψεις οι οποίες αντιστοιχούν προς τις επίσημες και τις ανεπίσημες λειτουργίες της συγγένειας και που ορίζουν και τις αντίστοιχες ομαδοποιήσεις.

Η επίσημη συγγένεια, εξωστρεφής, μία και αμετακίνητη, ορισμένη άπαξ και δια παντός από τους κανόνες της γενεαλογίας αναλαμβάνει κυρίως την εκπροσώπηση της ομάδας στον δημόσιο χώρο. Προς αυτή την επίσημη αντιπαρά τίθενται οι ανεπίσημες ή πρακτικές όψεις της συγγένειας, τα όρια και οι προσδιορισμοί της οποίας ισοούνται προς τους χρήστες και τις περιστάσεις στις οποίες αυτή, η πρακτική δηλαδή συγγένεια, ενεργοποιείται" (1980:282).

Ένα άλλο σημείο που ενδιαφέρει να τονιστεί είναι η άποψη του P. Bourdieu ότι η συγγένεια μπορεί να "καλλιεργείται", που σημαίνει ότι μπορεί να αποτελεί αντικείμενο συναλλαγής: τα δρώντα υποκείμενα έχουν την τάση να διατηρούν τις σχέσεις τους ενεργές ανάλογα με το κατά πόσο οι συγκεκριμένες σχέσεις πληρούν πραγματικές ή εν δυνάμει λειτουργίες, που κρίνονται απαραίτητες στο βαθμό που μπορούν να ικανοποιήσουν ζωτικά συμφέροντα των υποκειμένων, τόσο υλικά όσο και συμβολικά (1980:59).

Από εδώ αρχίζει να διαφαίνεται και η έννοια της στρατηγικής: τόσο οι σχέσεις μεταξύ των εξ αίματος συγγενών όσο και οι σχέσεις που προκύπτουν από την αγχιστεία "δεν υπάρχουν και δεν διατηρούνται παρά μέσω μιας αδιάκοπης εργασίας συντήρησης" ... "υπάρχει μια οικονομία υλικών και συμβολικών ανταλλαγών" ... που προκύπτουν "ως προϊόν στρατηγικών προσανατολισμένων στην ικανοποίηση υλικών η συμβολικών συμφερόντων, στρατηγικές οι οποίες οργανώνονται σε αναφορά προς ένα καθορισμένο τύπο οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών".

Με την έννοια αυτή, κάθε ομάδα δρώντων υποκειμένων τείνει να συντηρεί ένα προνομιούχο δίκτυο από πρακτικές σχέσεις που περιλαμβάνουν όχι μόνο τις σχέσεις που

προκύπτουν από τη γενεαλογία αλλά μαζί και το σύνολο των μη γενεαλογικών σχέσεων που μπορούν να κινητοποιηθούν για τις τρέχουσες ανάγκες του βίου (1980:281). Η διάκριση των δύο δεν είναι πάντοτε εύκολη: υπάρχουν στρατηγικές, που ο P. Bourdieu τις αποκαλεί "στρατηγικές δεύτερης τάξης" που τείνουν να μεταλλάζουν τις πρακτικές σχέσεις σε επίσημες και επομένως συντελούν ώστε μορφές πρακτικής που στην πραγματικότητα υπακούουν σε άλλες αρχές να φανεί ότι παράγονται από τον γενεαλογικό προσδιορισμό, τον επίσημο δηλαδή προσδιορισμό της ομάδας (1980:298).

Ο ο P. Bourdieu χρησιμοποιεί και ορίζει την έννοια της στρατηγικής από το πρώτο ήδη εθνολογικό του παράδειγμα, την ανάλυση των Καβύλων της Αλγερίας. Η έννοια, ωστόσο, αυτή θα αναπτυχθεί πληρέστερα στο δεύτερο και σημαντικότερο παράδειγμά του, τις γαμήλιες στρατηγικές στο Μπεάρν της Νοτίου Γαλλία στη διαπλοκή τους με το επικρατούν σύστημα των πρωτοτοκίων (1972). Οι γαμήλιες, όμως, στρατηγικές δεν αποτελούν παρά μία όψη ή μία εκδοχή των γενικότερων στρατηγικών διά των οποίων οι οικογένειες εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους: ο ίδιος κάνει λόγο για μια ευρύτερη κατηγορία, τις στρατηγικές αναπαραγωγής, στην οποία εντάσσει εκτός από τις γαμήλιες, και τις στρατηγικές γονιμότητας, τις εκπαιδευτικές αλλά και τις κάθε είδους οικονομικές στρατηγικές.

Οι στρατηγικές, όπως τις αντιλαμβάνεται ο P. Bourdieu, δεν αποτελούν παράγωγα ούτε του ασυνειδήτου ούτε όμως και κάποιου συνειδητού και λογικού υπολογισμού. Η έννοια της στρατηγικής συναρτάται από την έννοια του έθους, όπως προτιμώ να μεταφράζω τον όρο *habitus*. Το έθος αποτελεί την παράγουσα αρχή των στρατηγικών που επιτρέπει στα δρώντα υποκείμενα να χειρίζονται ποικίλες και μη ομοειδείς μεταξύ τους καταστάσεις. Προϊόν της εσωτερίκευσης των δομών, το έθος μετέχει του κοινωνικού και του ατομικού, του ιστορικού και του βιολογικού, μπορεί δε να οριστεί ως μια ιστορικά συγκροτημένη μήτρα, η οποία διαθέτει θεσμικές καταβολές και άρα ποικίλλει κατά τόπο και χρόνο (1992:25-6).

Μένει η έννοια του συμβολικού κεφαλαίου που, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές είναι αυτή που διαθέτει και τη

μεγαλύτερη εξηγητική δύναμη (LiPuma 1993:29). Η χρησιμοποίηση του επιθέτου "συμβολικό" δεν θα πρέπει να εκληφθεί ότι παραπέμπει σε κάποια μορφή κεφαλαίου "αδάπανη, αφιλοκερδή ή ατελέσφορη, χωρίς συγκεκριμένα και υλικά αποτελέσματα" (1980:200). Η κατανόηση αυτής της μορφής κεφαλαίου παραπέμπει και προϋποθέτει μια σφαιρικότερη κατανόηση των ιδιοτεροτήτων που παρουσιάζει η οικονομική λειτουργία στις προκαπιταλιστικές ή αρχαϊκές κοινωνίες, από αυτήν που προσφέρουν οι τρέχουσες οικονομικές θεωρίες.

Κατά τον P. Bourdieu ίδιον των οικονομιών αυτών είναι ότι η οικονομική δράση αρνείται να αναγνωρίσει τους πραγματικούς στόχους προς τους οποίους βρίσκεται αντικειμενικά προσανατολισμένη. "Υπάρχει μια απόσταση, την οποία οι ίδιες αυτές κοινωνίες επιμένουν να συντηρούν ανάμεσα στην 'αντικειμενική αλήθεια' και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που συνδέονται τόσο με την παραγωγή όσο και με την κυκλοφορία των αγαθών" (ό.π.: 193).

Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι οικονομίες αυτές αρνούνται την οικονομική μεγιστοποίηση: απλώς οι γενικότερες συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργούν εμφανίζουν ιδιαιτερότητες οι οποίες και επηρεάζουν τις μορφές του οικονομικού: συναλλαγές στον χώρο της αγοράς, προάσπιση της τιμής και καλλιέργεια της γης αποτελούν αδιαίρετο σύνολο. Στους Καβύλους, για παράδειγμα, η στρατηγική που αποσκοπεί να συσσωρεύσει τιμή και κύρος, τις προϋποθέσεις δηλαδή των πελατειακών σχέσεων, προσφέρει την καλύτερη από οικονομική άποψη, λύση: μόνο έτσι μια ομάδα μπορεί να εξασφαλίσει το συμπληρωματικό εργατικό δυναμικό που της είναι απαραίτητο για τις περιόδους αιχμής των αγροτικών εργασιών. Κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα αντιστοιχεί προς συγκεκριμένη αγορά εργατικής δύναμης ή λαθραία μορφή αγγαρείας, με τη διαφορά ότι ο μελετητής δεν έχει δικαίωμα να παραβλέψει τον τρόπο που αυτή παρουσιάζεται (εν είδει αφιλοκερδούς προσφοράς) ως συστατικό στοιχείο του υπο μελέτη παραδείγματος.

Χρειάζεται να αποκατασταθεί η λογιστική του συμβολικού κεφαλαίου προκειμένου να γίνουν κατανοητές πρακτικές, τις οποίες ο οικονομικός ορθολογισμός απορρίπτει ως παράλογες: το ότι ένας Καβύλος, και πάλι, μπορεί να αγοράσει ένα

δεύτερο ζευγάρι βόδια ύστερα από τον θερισμό, σε μια στιγμή δηλαδή που του είναι τελείως άχρηστα, τα οποία άλλωστε γνωρίζει εκ των προτέρων ότι θα τα ξαναπουλήσει στις αρχές του φθινοπώρου, για τον απλό λόγο ότι δεν θα μπορεί να τα συντηρήσει, γίνεται απολύτως κατανοητό για όποιον ξέρει ότι το φθινόπωρο είναι η εποχή που κανονίζονται οι γάμοι, οι οποίοι με τη σειρά τους δίνουν αφορμή για μια ολική κυκλοφορία του κεφαλαίου της ομάδας, υλικού και συμβολικού, πραγματικού και εν δυνάμει. Το συμβολικό κεφάλαιο είναι ανά πάσα στιγμή μετατρέψιμο σε υλικό και αντίστροφα. Γι αυτό και οι στρατηγικές που αποσκοπούν στη διατήρηση ή την αύξησή του είναι εξίσου ζωτικές για την επιβίωση της ομάδας όσο και οι στρατηγικές των γάμων ή των γεννήσεων.

Η ιδιαιτερότητα του συμβολικού κεφαλαίου έγκειται στο ότι, με το να μην υπόκειται σε μετρήσεις και αντικειμενικές αποτιμήσεις, είναι εξαιρετικά ευαίσθητο σε κάθε είδους προσβολές, γιαυτό και η υπεράσπιση του μπορεί να οδηγήσει σε κατατροφικές από οικονομική άποψη συμπεριφορές. Και πάλι, όμως, οι συμπεριφορές αυτές αποδεικνύονται λογικές από οικονομική άποψη, αν λάβει κανείς υπόψη του τα υλικά οφέλη που θα αποφέρουν ή, αντίθετα, την υποτίμηση που θα υποστεί η ομάδα στο επίπεδο του πραγματικού, στην περίπτωση που αποφασίσει να παραιτηθεί από την προάσπιση του συμβολικού της κεφαλαίου.

Ως προς τις μεταβιβάσεις, τέλος, ο P. Bourdieu αναγνωρίζει ότι οι εθιμικοί κανόνες που τις διέπουν αντιπροσωπεύουν ενδεχομένως ιδιαίτερα ισχυρούς καταναγκασμούς αφού δι' αυτών επιβάλλονται οι επιταγές της οικονομίας. Ωστόσο, μελετώντας το θέμα αυτό θα πρέπει να θυμάται κανείς ότι οι εθιμικοί αυτοί κανόνες, όπως τους γνωρίζουμε, δίνουν μια μάλλον ανακριβή εικόνα για την τρέχουσα πραγματικότητα, δηλαδή την καθημερινότητα, αφού και οι ίδιοι ενδέχεται να αποτελούν αντικείμενο πάσης φύσεως χειραγωγήσεων. Απόδειξη ότι "αν οι κάτοικοι του Μπεάρν κατόρθωσαν να κρατήσουν τις τοπικές τους παραδόσεις τις σχετικές με τις μεταβιβάσεις επί δύο αιώνες μετά την εφαρμογή του Αστικού Κώδικα, αυτό συνέβη γιατί είχαν μάθει από πολύ νωρίς να παίζουν με τους κανόνες του παιχνιδιού"

(1985: 97).

Στην ανάλυση του υλικού που θα ακολουθήσει θα εφαρμόσω τις τρεις αυτές, κεντρικές κατά την εκτίμησή μου, έννοιες χωρίς ωστόσο να ισχυρίζομαι ότι και εξαντλώ το δυναμικό τους.

Προηγουμένως ωστόσο θα παρεμβάλω ορισμένα στοιχεία που συνιστούν το Ιστορικό Περίγραμμα του υπό εξέταση παραδείγματος καθώς και το ισχύον κατά την εποχή Δίκαιο συν ορισμένα στοιχεία από τις Δικαιοπραξίες, οι οποίες και αποτέλεσαν την πηγή από όπου άντλησα το υλικό αυτής της εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ιστορικό περίγραμμα

Οι ακριβείς συνθήκες που καθόρισαν τη δημιουργία του Δουκάτου του Αιγαίου, αυτού του "μακροβιότερου και πλέον ρομαντικού" από τα δημιουργήματα της Δ' σταυροφορίας" (Miller 1990: 640) χάνονται, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, "στο σκοτάδι αντιφατικών παραδόσεων" (Slot 1982: 35).

Κατά μία άποψη το μεγαλύτερο μέρος των Κυκλάδων σύμφωνα με την *Partitio* περιήρχετο στους Σταυροφόρους ενώ η Βενετία διατηρούσε για τον εαυτό της την 'Ανδρο, την Αίγινα και τη Σαλαμίνα (Μαλτέζου 1880: 263). Υπάρχει ωστόσο και η αντίθετη άποψη, που υποστηρίζει ότι οι Κυκλάδες ενέπιπταν στο μερίδιο της Βενετίας. Το βέβαιο είναι ότι η Γαληνοτάτη δεν φάνηκε διατεθειμένη να διεκδικήσει τις ασήμαντες από οικονομική άποψη αυτές κτήσεις, σε μια στιγμή μάλιστα που ήταν απασχολημένη με την κατάκτηση της Κρήτης (ό.π.: 263). Έτσι ανέχθηκε ή επέτρεψε ορισμένοι ευγενείς-υπήκοοι της να καταλάβουν τα νησιά (που στο μεταξύ είχαν μετατραπεί σε βάσεις πειρατών), πράγμα πάντως που θα εμπόδιζε να εξαπλωθεί σε αυτές η επιρροή της αντίπαλης Γένουας (B. Slot 1982: 35)

Εξαιτίας της απόφασης της Βενετίας να μην επιληφθεί η ίδια της διοίκησης των νησιών αλλά να την παραχωρήσει σε ευγενείς-υπηκόους της, η λατινοκρατία εμφανίζεται ως μια ατέλειωτη σειρά σφετερισμών, ειδυλλιών, κληρονομικών διεκδικήσεων και ραδιουργιών σε στενή ταυτόχρονα σύνδεση με την πειρατεία καθώς και τα συμφέροντα των διαφόρων ανταγωνιστών της Βενετίας και κυρίως της Γένουας.

Ο Μάρκος Σανούδος, ανηψιός του δόγη Ερρίκου Δάνδολου, το 1205¹ αποβιβάστηκε στη Νάξο, την οποία και κατέστησε

¹ Το ακριβές και της χρονολογίας αμφισβητείται. Κατ' άλλους πρόκειται για το 1206 ή το 1207.

πρωτεύουσα του Δουκάτου του. Και πάλι σύμφωνα με πληροφορίες η ακρίβεια των οποίων δεν είναι δεδομένη, το κρατίδιο του Σανούδου περιλάμβανε 12 νησιά ενώ επέκτεινε και την επικυριαρχία του σε άλλα 13 (Kasdagli 1991: 48).

Ο Μ. Σανούδο έκτισε την πρωτεύουσά του στην τοποθεσία όπου βρίσκεται ακόμη και σήμερα, από όπου και άσκησε την εικοσαετή περιπετειώδη διακυβέρνησή του. Παρά τη βενετική του υπηκοότητα και τη συγγένειά του με τον Δόγη, ο Σανούδος δεν αναγνώρισε την επικυριαρχία της Βενετίας αλλά εκείνη του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Ερρίκου, ο οποίος και προήγαγε τις κτήσεις του Σανούδου σε δουκάτο (Miller 1990: 642).

Οι δούκες, ωστόσο, παρέμειναν έως το τέλος βενετοί υπήκοοι, και η Βενετία δεν έπαψε --με διάφορους βαθμούς αποτελεσματικότητας-- να αναμιγνύεται στα εσωτερικά του Δουκάτου¹.

Από την εποχή του Μ. Σανούδου χρονολογείται η εγκαθίδρυση των φεουδαλικών θεσμών στο Δουκάτο². Τα κυριότερα σημεία της μορφής που πήρε το γαιοκτητικό αυτό σύστημα στη Νάξο μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

*κάθε παραχώρηση γης προερχόταν από τον Δούκα. Ο Σανούδος μοίρασε τη Νάξο σε τόσα φέουδα όσα και τα τότε χωριά της και τα παραχώρησε στους ευγενείς της ακολουθίας του (Α. Βακαλόπουλος 1968: 212). Κατά ορισμένους μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν και μερικοί Έλληνες.

*Ο κάθε φεουδάρχης ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει στον Δούκα επικυριαρχικό τέλος. Στο διάστημα της λατινοκρατίας οι φεουδάρχες ήταν οι μόνοι ελεύθεροι κάτοικοι των νησιών. Οι επόμενες κοινωνικές βαθμίδες περιλάμβαναν τους απελεύθερους, τους βασμύλους και τους δούλους ή βιλλάνους.

*Τα φέουδα ονομάζονταν τόποι ή πάσκουλα.

*Η γη διακρίνονταν σε ελεύθερη, μισιακή και εντριτεμένη

¹ Αυτό, μεταξύ άλλων, είχε ως συνέπεια να μην εφαρμοστεί στο Δουκάτο το βενετικό Δίκαιο.

² Κατά πόσο οι θεσμοί αυτοί θα πρέπει να θεωρηθούν αμιγώς δυτικής προέλευσης ή αν μπορούν να αναγνωριστούν σ' αυτούς βυζαντινές καταβολές παραμένει στοιχείο διχογνωμίας μεταξύ των ιστορικών και πάντως υπερβαίνει από τα όρια αυτής της εργασίας.

Στην πρώτη περίπτωση ο ιδιοκτήτης της γης εξασφάλιζε την καλλιέργεια της είτε με παροίκους είτε με ελεύθερους χωρικούς.

Στο σύστημα που ονομαζόταν μισιάρικο και εφαρμοζόταν κυρίως σε χέρσες γαίες που επρόκειτο να καλλιεργηθούν για πρώτη φορά ο κύριος της γης εδικαιούτο τη μισή ποσότητα από την ετήσια σοδειά.

Η εντριπεία που παρά την ονομασία της δεν αντιστοιχούσε πάντα στο $1/3$ των προϊόντων, προσομοίαζε δε προς το μισιάρικο με τη διαφορά ότι ο κάτοχος του τόπου διατηρούσε το δικαίωμα της βοσκής των ποιμνίων μετά τη συγκομιδή.

Εκτός από τους φεουδάρχες και οι καλλιεργητές πλήρωναν ένα τίμημα εις τον παραχωρούντα την γην, το λεγόμενο μπατίκι (Ι. Βιοβίζης 1951: 129).

Ο Μάρκος Σανούδος ίδρυσε λατινική αρχιεπισκοπή που περιέλαβε τις επισκοπές Μήλου, Σαντορίνης, Τήνου και Σύρου. Δεν εξεδίωξε ωστόσο τον ορθόδοξο μητροπολίτη και δεν επέβαλε φόρο στα μοναστήρια.

Από την εποχή αυτή άρχισαν να συρρέουν στη Νάξο και καθολικοί που εγκαταστάθηκαν στο Κάστρο ενώ οι συμπαγείς μάζες του εγχώριου πληθυσμού συνέχισαν να κατοικούν στο Μπούργκο και τα χωριά.

Βρίσκουμε επομένως από την πρώτη κιόλας εποχή τα σπέρματα αυτής της διφυούς κοινωνίας της οποίας τα τμήματα χωρίζονται μεταξύ τους με μια τριπλή διαχωριστική γραμμή: γλωσσική, θρησκευτική και οικονομική. Η μεταξύ των κοινωνικών αυτών ομάδων και επί των τριών σημείων όσμωση δεν θα πρέπει να αποκλειστεί στους αιώνες που θα ακολουθήσουν.

Οι προσπάθειες των Βυζαντινών να ανακτήσουν, ύστερα από την κατάλυση του Λατινικού Κράτους της Κωνσταντινούπολης, το Αιγαίο δεν καρποφόρησαν, και για τους δύο επόμενους αιώνες η ιστορία του δουκάτου αναλώνεται σε δυναστικές έριδες που είχαν ως αποτέλεσμα την ενεργή ανάμιξη της Βενετίας στα πράγματα του κρατιδίου κυρίως μετά την ανακήρυξη σε δούκα του Φρ. Κρίσπου (1383), κατ' ουσίαν υποχείριου της Γαληνοτάτης.

Κατά τον επόμενο ωστόσο αιώνα τα πράγματα αλλάζουν. Από

τις αρχές ήδη του 15ου αιώνα αρχίζει να γίνεται αισθητός ο τουρκικός κίνδυνος, ο οποίος θα επηρεάσει ωστόσο άμεσα την τύχη του Δουκάτου στις αρχές του 15ου αιώνα.

Οι δύο πρώτοι τουρκοβενετικοί πόλεμοι δεν έθιξαν άμεσα το καθεστώς των νησιών. Οι πρώτες επεμβάσεις των Οθωμανών εντάσσονται στα πλαίσια του γ' βενετοτουρκικού πολέμου (1537-1541).

Κατά την εποχή αυτή συμπίπτουν τρεις αρνητικοί για την τύχη του Δουκάτου παράγοντες που θα επιφέρουν, προοπτικά, και την κατάλυση της λατινοκρατίας. Στο θρόνο της Τουρκίας ανεβαίνει ο Σουλεϊμάν (1520-1566), ο οποίος θα την οδηγήσει στο ύψιστο σημείο της ακμής της. Την ίδια στιγμή, ο βενετικός στόλος έχει αρχίσει να χάνει την υπεροχή του ενώ, τέλος, το ίδιο το Δουκάτο αντιμετωπίζει εσωτερικά δυναστικά προβλήματα.

Όπως γράφει ο Ι. Χασιώτης: "Τα νησιά του Αρχιπελάγους δεν παρουσίαζαν για την Οθωμανική Αυτοκρατορία οικονομικό ενδιαφέρον ανάλογο με εκείνο των μεγάλων πεδιάδων για τις οποίες κυρίως ενδιαφέρθηκε. Ωστόσο δεν θα μπορούσε για πολύ να ανεχθεί την παρουσία των Βενετών σε αυτά για μια σειρά λόγους: από το ένα μέρος έπρεπε να αποκαταστήσει τη γεωγραφική και πολιτική ενότητα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας της οποίας ήθελε να εμφανίζεται συνεχιστής. Εκτός αυτού η παρουσία των Βενετών στα νησιά δημιουργούσε και πρακτικά προβλήματα: σταθμοί ανεφοδιασμού των εχθρών της αυτοκρατορίας, κουρσάρων και σταυροφόρων, αγορές όπου ρευστοποιούνταν τα προϊόντα των διαρπαγών από τουρκικά λιμάνια ή καράβια κι ακόμη ορμητήρια πειρατών και κέντρα περιουλλογής φυγάδων και αιχμαλώτων από τα τουρκοκρατούμενα μέρη, τα νησιά του Αιγαίου οπωσδήποτε συνιστούσαν προκλητικές προεκτάσεις της εχθρικής χριστιανικής δύναμης" (Χασιώτης 1974: 258).

Στα 1522 η τουρκική κατάκτηση της Ρόδου τόνισε τη σημασία που είχε να ελευθερωθεί η θαλάσσια επικοινωνία με την πρόσφατα κατακτημένη Αίγυπτο.

Το σχέδιο αυτό μπήκε σε εφαρμογή 15 χρόνια αργότερα, με αφορμή την εκστρατεία του Σουλεϊμάν στα παράλια της Αδριατικής εναντίον του γερμανού Αυτοκράτορα Καρόλου του Ε'.

Η εκστρατεία αυτή δεν απέβη νικηφόρα για τους Οθωμανούς και ο Σουλειμάν αναγκάστηκε να ανακαλέσει τον στρατό του στην Ήπειρο. Πριν αποχωρήσει, ωστόσο, αποφάσισε να διευθετήσει τους λογαριασμούς του με τους Βενετούς. Ύστερα από την αποτυχημένη πολιορκία της Κέρκυρας ο Σουλειμάν επιστρέφει στην Αδριανούπολη αφήνει όμως τον αρχιναύαρχό του, τον περίφημο Hayriddin Barbarossa να επιληφθεί των βενετικών κτήσεων στο Αιγαίο.

Ο τουρκικός στόλος καταλαμβάνει αρχικά την Αίγινα και στη συνέχεια στρέφεται εναντίον των Κυκλάδων. Οι πηγές δεν είναι σαφείς ως προς τη σειρά με την οποία καταλήφθηκαν τα νησιά: για τη Νάξο, γνωρίζουμε ότι η πολιορκία της άρχισε αργά, κατά μήνα Νοέμβρη, με τη λεηλασία της πρωτεύουσάς της. Είτε γιατί η εποχή ήταν προχωρημένη είτε γιατί φοβήθηκε ότι η πρωτεύουσα του δουκάτου ήταν σε θέση να αντιτάξει κάποια υπολογίσιμη άμυνα ο Barbarossa πρόσφερε σχετικά ευνοϊκούς όρους στον Ιωάννη Δ'Κρίστο, ο οποίος, από τη μεριά του, δεν είχε πολλές επιλογές, και για τον λόγο ότι οι σχέσεις του με τη Βενετία τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή δεν ήταν οι καλύτερες δυνατές (B. Slot 1982: 74). Οι όροι του Μπαρμπαρόσσα, σε γενικές γραμμές, συνίσταντο στην αναγνώριση της οθωμανικής επικυριαρχίας και την καταβολή ετήσιου φόρου 5.000 δουκάτων.

Η Βενετία αναγνώρισε την απώλεια των νησιών με τη συνθήκη του 1540.

Η κατάληψη των νησιών από τον Barbarossa δεν επέφερε ριζικές αλλαγές στο παλαιό φεουδαλικό καθεστώς που, όπως σημειώνει ο Α. Βακαλόπουλος "κλυδωνίζεται αλλά εξακολουθεί να υφίσταται". Οι δούκες παραμένουν έστω και ως εκμισθωτές φόρων, ορισμένων από το προηγούμενο σύνολο των νησιών (Casdagli 1991: 50). Παρ' όλα αυτά, η τουρκική κατάκτηση σημειώνει την αρχή μιας προοδευτικής αποδυνάμωσης της εξουσίας των λατίνων. Εκτός από το χαράτσι που έπρεπε να πληρώνουν οι δούκες, η δυνατότητα προσφυγής που απέκτησαν οι υποτελείς να προσφεύγουν στις οθωμανικές αρχές φαίνεται ότι περιέστειλε σημαντικά την εξουσία τους (Βακαλόπουλος 1968: 218).

Η τουρκική κατάκτηση εξάλλου δεν σήμανε την υπαγωγή των

Κυκλάδων υπο ομοιογενές καθεστώς. Μερικά, κυρίως από τα μικρότερα, νησιά πλήρωναν τους φόρους τους κατευθείαν στον Σουλτάνο πράγμα που για τους ιστορικούς αποτελεί και μια από τις πρώτες ενδείξεις για την αρχόμενη αυτοδιοίκηση των νησιών, θεσμός που έμελλε να γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση στις Κυκλάδες κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας

Αμέσως μετά την κατάληψη των Κυκλάδων το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανασυστήνει τις ορθόδοξες επισκοπές και μητροπόλεις που είχαν καταργηθεί με την επιβολή των Φράγκων. Τότε αρχίζει να στέλνει τους πατριαρχικούς εξάρχους, με επιφανέστερο παράδειγμα τον μητροπολίτη και έξαρχο Θεωνά που εμφανίζεται στη Νάξο στα 1559, εκδιώκεται όμως τον επόμενο χρόνο.

Όπως σημειώνει η Ν. Α. Κάσδαγλη, η οθωμανική εξουσία δεν είχε κανένα συμφέρον να ευνοήσει τους αριθμητικά μειονεκτούντες καθολικούς, ενώ από την άλλη μεριά μας είναι γνωστός ο τρόπος που οι οθωμανοί χρησιμοποίησαν την ορθοδοξία ως μηχανισμό διοικητικής οργάνωσης των υποτελών τους (1991: 54).

Το 1564 πεθαίνει ο Ιωάννης Δ' Κρίσπος. Ο Σουλτάνος αναγνωρίζει τη διαδοχή στο Ιάκωβο Δ', ο οποίος όμως δεν θα διατηρήσει το αξίωμά του περισσότερο από ένα χρόνο και μερικούς μήνες.

Το τέλος του δουκάτου σχετίζεται με την προσπάθεια των Τούρκων να απαλλαγούν από τις εναπομένουσες εστίες αναταραχής στο Αρχιπέλαγος. Ιδιαίτερα προβλήματα φαίνεται ότι δημιουργούσε για την Πύλη η Χίος, η οποία λειτουργούσε ως ορμητήριο κατασκόπων της Ισπανίας και τόπος ανεφοδιασμού των πειρατών, κι αυτό παρά την πολύ προσεκτική στάση των εκπροσώπων της Mahona (της γενουατικής δηλαδή εμπορικής εταιρίας που διοικούσε το νησί). (Χασιώτης 1974: 304).

Ο θάνατος την ίδια χρονιά του Σουλεϊμάν και η άνοδος στο θρόνο του Σελίμ επιτάχυναν την εξέλιξη των γεγονότων: αμέσως μετά την άνοδό στο θρόνο, ο νέος σουλτάνος θα διατάξει τον Πιαλή πασά να καταλύσει τις λοιπές εν αποσυνθέσει μικρές επικράτειες του Αιγαίου.

Υπάρχουν πληροφορίες ότι η απόφαση του Σελίμ ενισχύθηκε και από αίτηση των ίδιων των νησιωτών, που είχαν

αποστέλλει εκπροσώπους τους στον Σουλτάνο να αιτηθούν κάποιον ικανότερο από τον Κρίστο διοικητή των νησιών (Βακαλόπουλος 1968: 235).

Τα 15 σημαντικότερα νησιά του Αιγαίου παραχωρήθηκαν προς εκμετάλλευση στον ευνοούμενο του Σελίμ, εβραίο τραπεζίτη Ιωσήφ Νάζη. Τα νησιά αρχικά παραχωρήθηκαν στον Νάζη ως σαντιζάκι. Αργότερα όμως και ύστερα από τις διεκδικήσεις του Ιάκωβου Κρίστου αποφασίστηκε ότι ο Νάζη θα διοικούσε το νησί με τον τίτλο του δούκα, γεγονός που συνέβαλε στην περαιτέρω διατήρηση των φεουδαρχικών θεσμών (B. Slot 1982: 89).

Ο Νάζη δεν εγκαταστάθηκε ποτέ στο Δουκάτο του, όρισε δε ως τοποτηρητή του τον ισπανό νομικό Φραγκίσκο Κορονέλλο.

Κατά το διάστημα της δουκείας του Νάζη άρχισαν οι εκθροπραξίες και οι πρώτες τουρκικές αποβάσεις στην Κύπρο (1570), που έδωσαν αφορμή στους Βενετούς να στρέψουν και πάλι την προσοχή τους στις Κυκλάδες (Βακαλόπουλος 1968: 273).

Η δράση του βενετικού στόλου στο Αιγαίο κατά το καλοκαίρι του 1570 δεν είχε μακροπρόθεσμους στόχους --κυρίως αποσκοπούσε να εξασφαλίσει την ανεμπόδιστη κυκλοφορία των πλοίων που μετέφεραν εφόδια στην αποκλεισμένη Κύπρο. Παρόλα αυτά η παρουσία βενετικών σκαφών προκάλεσε αναστάτωση στους κατοίκους που σε ορισμένα νησιά προσπάθησαν να ενισχύσουν τις βενετικές επιχειρήσεις αρνούμενοι συγχρόνως την καταβολή των φόρων στον Ι. Νάζη. Ο Α. Βακαλόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι "ίσως ... στα 1572-73 να είχαν ανακτήσει οι Βενετοί τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων" (1968: 274).

Τον επόμενο χρόνο η Βενετία, ο Πάπας και η Ισπανία υπογράφουν την *Sacra Liga Antiturca* που επρόκειτο να τους οδηγήσει στην νικηφόρο γι' αυτούς ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571).

Η κατάσταση στο Αιγαίο παρέμεινε ανώμαλη έως τα 1573 οπότε υπεγράφη η βενετοτουρκική συνθήκη ειρήνης. Ο Νάζη, πάντως, επανέκτησε τα νησιά την κατοχή των οποίων διατήρησε έως το θάνατό του, στα 1579. Υστερα από τον θάνατο του Νάζη και παρά τις απόπειρες του Κορονέλλο τα νησιά

υπήχθησαν ολοκληρωτικά στην εξουσία των Τούρκων (Α. Βακαλόπουλος 1968: 284).

Τότε οι νησιώτες απέστειλαν εκ νέου εκπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη αιτούμενοι να εκδοθεί αχτναμές που θα καθόριζε το καθεστώς τους. Πράγματι τον επόμενο χρόνο ο Σουλτάνος Μουράτ ο Γ' εκδίδει τον προνομιακό καταστατικό χάρτη (αχτναμέ) του 1580, ο οποίος επρόκειτο να αποτελέσει ορόσημο στην ιστορία των νησιών. Σύμφωνα με τον αχτναμέ αυτόν τα νησιά ορίζονταν ως σαντζάκι υπό την εξουσία του καπουδάν πασά και διοικούνταν από ένα σαντζάκ-μπέη ή φλαμπουριάρη και από έναν καδή. Συγχρόνως τους παραχωρούνταν μια σειρά διοικητικά, οικονομικά αλλά και θρησκευτικά και νομικά προνόμια.

Τα νησιά παραχωρούνταν αρχικά προς εκμετάλλευση ως σύνολο σε εκμισθωτές φόρων οι οποίοι και αναδείχθηκαν σε πραγματικούς διοικητές τους. Γνωρίζουμε ότι επρόκειτο για άτομα τόσο τουρκικής όσο και ελληνικής καταγωγής. Ο θεσμός αυτός θα διατηρηθεί έως το 1621 οπότε τα νησιά αρχίζουν πλέον να μνημονεύονται μεμονωμένα και να μισθώνονται κατ' αποκοπή σε διάφορους τούρκους μπέηδες.

Παρά το γεγονός ότι το καθεστώς της γαιοκτησίας και πάλι δεν φαίνεται να άλλαξε ριζικά, αφού ο μπέης έφερε συγχρόνως και τον τίτλο του δούκα (B. Slot 1982: 102), ο προνομιακός ορισμός του 1580 σε συνδυασμό με τις γενικότερες μεταβολές του αρχόμενου 17ου αιώνα φαίνεται ότι άλλαξαν ριζικά το ιστορικό σκηνικό.

Όπως σημειώνει, και πάλι, ο Α. Βακαλόπουλος οι κάτοικοι των νησιών, όπως άλλωστε και οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας, αρχίζουν να επωφελούνται από την αυξανόμενη εμπορική επικοινωνία Ανατολής-Δύσης. Παρά το γεγονός ότι το εμπόριο των Κυκλάδων δεν ήταν σημαντικό, η ανάγκη τους να διαθέτουν τα λίγα έστω προϊόντα τους έσπρωξε τους κατοίκους προς τη θάλασσα. (1974: 166). Έτσι από το 1600 και ύστερα αρχίζουν να παρατηρούνται σημάδια οικονομικής ανόδου σε ορισμένα τουλάχιστον νησιά.

Κύριοι φορείς των εμπορικών ανταλλαγών είναι οι λατίνοι ή εξελληνισμένοι φεουδάρχες που προσπαθούν να ανταλλάξουν τα προηγούμενα προνόμιά τους με εμπορικά οφέλη. Η άνοδος ωστόσο

του εμπορίου και μαζί της ναυτιλίας διευρύνουν τη βάση της προηγουμένως κλειστής αυτής κοινωνίας στην οποία αρχίζουν να εισέρχονται και άτομα από την έως τώρα αποκλεισμένη κοινωνική κατηγορία των αγροτών (Βακαλόπουλος 1974: 170).

Παράλληλα, ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων της εποχής για τη διεύθυνση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταξύ άλλων προκάλεσε και την αναζωπύρωση της δράσης της καθολικής εκκλησίας.

Ηδη από το 1613 ο Πάπας Παύλος ο Ε' παραγγέλλει στους Ιησουΐτες της Χίου να εντείνουν τις δραστηριότητές τους, περιοδεύοντας ανά έτος στα νησιά. Οι περιοδεΐες αυτές κατέληξαν σε μόνιμες εγκαταστάσεις, η πρώτη των οποίων για την Νάξο χρονολογείται στα 1627. Στους Ιησουΐτες παραχωρήθηκε η εκκλησία που βρισκόταν μέσα στο Κάστρο, γνωστή ως η Κυρά μας η Καπέλλα. Τον ίδιο καιρό εγκαθίστανται και Καπουκίνοι στη Νάξο. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι οι πηγές δείχνουν τις σχέσεις των ταγμάτων αυτών με τον ορθόδοξο κλήρο μάλλον αρμονικές. Την ίδια εξάλλου εποχή σημειώνεται και η εγκατάσταση προξένων των μεγάλων δυνάμεων στον χώρο του Αιγαίου (κόνσουλοι).

Οι Κυκλάδες θα αποτελέσουν και πάλι αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ Γαληνοτάτης και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου που οδήγησε στην πτώση της Κρήτης αλλά κυρίως στο διάστημα του νέου πολέμου (1684-1699) που ακολούθησε.

Η πτώση του Χάνδακα (1669) σημειώνει το ύψιστο σημείο της οθωμανικής ακμής. Ωστόσο οι Τούρκοι δεν είχαν εξασφαλίσει την ελευθεροπλοΐα στο Αιγαίο, ενώ η πειρατεία άρχισε να σημειώνει νέα έξαρση. Παρακινημένοι από την επιτυχία τους, οι Τούρκοι θα εμφανιστούν για δεύτερη φορά έξω από τα τείχη της Βιέννης, την οποία ωστόσο δεν θα μπορέσουν να καταλάβουν.

Ενθαρρυσμένη από την αποτυχία των αντιπάλων της και για να εκδικηθεί ουσιαστικά την απώλεια της Κρήτης, η Βενετία συμμαχεί (Απρίλιος 1684) με τον Λεοπόλδο Α', αυτοκράτορα της Γερμανίας, τον Ιω. Σομπιέσκη, βασιλιά της Πολωνίας, και τον Πάπα Ιννοκέντιο τον ΙΑ', ορίζοντας ως αρχιστράτηγο τον

ήρωα του κρητικού πολέμου Fr. Morosini. Έτσι αρχίζει ένας δεκαεξαετής πόλεμος που έμελλε να γνωρίσει πολλές εναλλαγές σε πολλά μέτωπα (εκστρατεία εναντίον της Πελοποννήσου, κατάληψη της Αθήνας, πολιορκία της Χαλκίδας).

Στα πλαίσια αυτού του πολέμου αναζωπυρώθηκαν και οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στον χώρο του Αιγαίου. Η δράση του βενετικού στόλου άρχισε εν είδει πειρατικών επιδρομών που αποσκοπούσαν στη λεηλασία κυρίως τουρκικών παράλιων θέσεων αλλά και στην είσπραξη φόρων από τους νησιώτες.

Για τη συστηματικότερη εκμετάλλευση των νησιωτών οι Βενετοί εγκατέστησαν στα μεγάλα νησιά διοικητικούς εκπροσώπους, τους καστελάνους.

Ακολούθησε μια περίοδος αναταραχής, που διάρκεσε 8 χρόνια, και όπου η δράση των Βενετών ενισχύθηκε σημαντικά από τη βοήθεια των Κυκλαδιτών, καθώς αναζωπύρωνε τις ελπίδες τους ότι θα μπορέσουν να εκδιώξουν τους Οθωμανούς.

Τον Αύγουστο του 1694 οι Βενετοί καταλαμβάνουν την Χίο, την οποία δεν κατόρθωσαν ωστόσο να διατηρήσουν περισσότερο από 5 μήνες.

Η στασιμότητα στις ναυτικές αναμετρήσεις Βενετών και Οθωμανών στο διάστημα που ακολούθησε και η απροθυμία των συμμάχων να συνεχίσουν ένα εξαιρετικά πολυδάπανο και με αβέβαια οικονομικά αποτελέσματα πόλεμο ώθησε τελικά τη Βενετία να συμφωνήσει στην υπογραφή της ειρήνης του 1699, γνωστής και ως Ειρήνη του Κάρλοβιτς.

Οι ιστορικοί πιστεύουν ότι πρόκειται "για μία από τις σημαντικότερες διπλωματικές πράξεις στην ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης", που σήμανε την αρχή της αποδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ανάδειξη των Αψβούργων σε ρυθμιστικό παράγοντα του ανατολικού ζητήματος (Ι. Χασιώτης 1975: 36).

Στο Αιγαίο πάντως αποκαταστάθηκε το προπολεμικό καθεστώς. Οι Κυκλάδες απαλλάχθηκαν από την παρουσία των καστελάνων και την υποχρέωση καταβολής φόρου στους Βενετούς.

Στο διάστημα από το τέλος του 17ου αιώνα έως την Ελληνική Επανάσταση τα νησιά θα γνωρίσουν σημαντική οικονομική άνοδο, φτάνοντας κατά το τέλος της Τουρκοκρατίας σε ένα καθεστώς

ημιαυτονομίας¹.

Στην περίπτωση της Νάξου οι ιδιότυπες πολιτικές και κοινωνικές της συνθήκες οδήγησαν στη δημιουργία τριών "κοινών", του Κάστρου που περιελάμβανε, τουλάχιστον και κατά τον 17ο αιώνα τους απογόνους των Λατίνων, το κοινό του Μπούργου που συγκέντρωνε τους αστούς και τους βιοτέχνες και το κοινό των Χωριών που περιελάμβανε τα χωριά του νησιού (Βακαλόπουλος 1964:295)².

Για τον επόμενο αιώνα, αποφασιστικός παράγοντας στην ενδυνάμωση της κοινοτικής αυτοδιοίκησης αποδείχθηκε και ο θεσμός των δραγομάτων του στόλου, κυρίως από τη στιγμή που άρχισε να ανατίθεται σε Φαναριώτες (Σφυρόερας 1965:2).

Όσον αφορά τον πληθυσμό της Νάξου κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, τον 17ο δηλαδή αιώνα, από τις πηγές που μας σώζονται υπολογίζεται στους 6000 κατοίκους.

Από αυτούς 5% περίπου θα πρέπει να ήταν οι Λατίνοι ενώ οι υπόλοιποι Έλληνες.

Οι Λατίνοι κατοικούσαν το Κάστρο, κατά πλειοψηφία. Οι Έλληνες κατοικούσαν τον έξω του Κάστρου χώρο, τον Μπούργκο δηλαδή, και τα 30 χωριά που είχε το νησί κατά τον 17ο αιώνα.

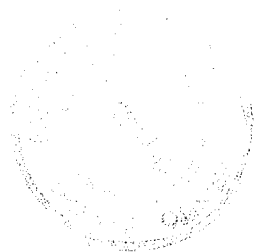
Κατά τον Α. Βακαλόπουλο στις αρχές του 17ου αιώνα το Κάστρο της Νάξου κατοικούνταν από 119 οικογένειες καθολικών, συνολικά 367 άτομα. Μερικοί Έλληνες είχαν έρθει σε επιμιξία με τους ξένους. Μέσα στο Κάστρο υψωνόταν ο καθεδρικός ναός των καθολικών, η αρχιεπισκοπή, και στο κέντρο ο πύργος των δουκών ... Οι ορθόδοξοι ήταν δεκαπλάσιοι 4000 περίπου και κατοικούσαν στα χωριά και στο προάστειο της Νάξου, όπου και ο καθεδρικός ναός τους ... Αν και λίγοι οι Φράγκοι συγκριτικά με τους ορθόδοξους ήταν οι "πιο ευγενείς, οι πιο πλούσιοι και οι πιο ισχυροί" Πολλά από τα 30 χωριά

¹ Η ανάπτυξη της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στα νησιά θα πρέπει να συνδεθεί άμεσα με τον αχτιναμέ του 1580, ο οποίος όπως είδαμε εκδόθηκε από τον Σουλτάνο Μουράτ τον Γ', ύστερα από αίτηση των κατοίκων των νησιών και του οποίου οι διατάξεις ανανεώθηκαν το 1629 και το 1640.

² Η Ε. Κούκκου εντοπίζει για τον ύστερο 18ο αιώνα και τη δημιουργία ενός τέταρτου, του κοινού του Νεοχωρίου (1980: 76).

...ανήκαν σ'αυτούς που εξακολουθούσαν να είναι και οι απόλυτοι κύριοι του νησιού (1968: 412).

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τους ιστορικούς, οι Τούρκοι δεν εγκαταστάθηκαν ποτέ μαζικά στη Νάξο. Η παρουσία τους περιοριζόταν κυρίως σε κάποιους αξιωματούχους και αυτούς μάλλον χωρίς μόνιμη εγκατάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Δίκαιο και δικαιοπραξίες

Η μορφή του δικαίου που ίσχυε στη Νάξο κατά τον 17ο αιώνα είναι απολύτως αδύνατο να περιγραφεί με ακρίβεια. Στο "μωσαϊκό" που δημιουργούσε για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο η διαπλοκή γραπτών και άγραφων νόμων, οι οποίοι παράγονταν από τις "παράλληλα ισχύουσες" τάξεις δικαίου (του επίσημου, του τουρκικού και του δημώδους) θα πρέπει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να προστεθεί η παρεμβολή του καθεαυτόν μικτού δικαίου των φράγκων κατακτητών.

Θα περιοριστώ να παραθέσω ορισμένες προκαταρκτικές επισημάνσεις, πριν επιχειρήσω την προσέγγιση του θέματος εκμεταλλευόμενη τα στοιχεία που έχει αποφέρει η σύγχρονη ανθρωπολογική προβληματική για τον χώρο του Αιγαίου.

Από τις τρεις αυτές τάξεις δικαίου, όσον αφορά το επίσημο, το βυζαντινής δηλαδή καταγωγής δίκαιο, είναι γνωστό ότι όσον τις οικογενειακές και κληρονομικές ρυθμίσεις, ο Μωάμεθ τις ανέθεσε, αμέσως μετά την Αλωση, στην αρμοδιότητα του Πατριάρχη.

Για τη Νάξο ωστόσο, που περιήλθε στην κατοχή των Λατίνων δύομισι σχεδόν αιώνες νωρίτερα, δεν μπορούμε να ξέρουμε τις τύχες αυτής της μορφής δικαίου. Υποθέτουμε ότι η δυσμένεια των Λατίνων, ιδιαίτερα τον πρώτο καιρό της κατάκτησης, έναντι του ορθόδοξου κλήρου θα πρέπει να είχε ως συνέπεια και τον υποβιβασμό της επιρροής του στη σφαίρα του Δικαίου (Ι. Βισβίζης 1955:148).

Κατά τον 17ο αιώνα έχει, βέβαια, συντελεστεί η παλινόρθωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατ' επέκταση δε και των δικαστικών αρμοδιοτήτων του κλήρου. Ωστόσο το Δίκαιο αυτό, μικτό και αντιφατικό ήδη από τους τελευταίους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν μπορεί να ξέρει κανείς με ποιόν ακριβώς τρόπο εφαρμοζόταν, δεδομένου ότι το ίδιο το Πατριαρχικό Δικαστήριο της Κωνσταντινούπολης, για

παράδειγμα, είχε ως κριτήριο "το κατά περίπτωση επιεικές", ενώ οι εκ μέρους του επικλήσεις του Αρμενόπουλου και των Βασιλικών "συχνά μαρτυρούν σκόπιμες παρερμηνείες" (Ι. Βιοβίζης 1955:143).

Για το τουρκικό δίκαιο, από την άλλη μεριά, θεωρείται δεδομένο ότι ο κατακτητής δεν επιχείρησε τη βίαιη επιβολή του, αλλά αντίθετα για πολιτικούς, οικονομικούς και θρησκευτικούς λόγους επέτρεψε οι κατά τόπους υποτελείς να διοικούνται σύμφωνα με το δικό τους δίκαιο¹. Για την περίπτωση της Νάξου ο σεβασμός των κυριάρχων προς στις ισχύουσες εθιμικές ρυθμίσεις αναφέρεται ρητά ως όρος ήδη τόσο στον πρώτο και από πολλές απόψεις καθοριστικό αχναμέ του 1580 όσο και σε αυτούς που τον ακολούθησαν.

Ωστόσο η δυνατότητα προσφυγής στο δίκαιο του κυριάρχου παρέμενε πάντα δυνατότητα ανοικτή στους Ναξιώτες, κι αυτό παρά τις ηθικές εκ μέρους της κοινότητας και της Εκκλησίας κυρώσεις αλλά και τα έξοδα που συνεπάγετο. Το κατά πόσο και σε ποιές περιπτώσεις η δυνατότητα αυτή ενεργοποιείτο αποτελεί ερώτημα στο οποίο η έλλειψη δικαστικών αποφάσεων από τη Νάξο στερεί τη δυνατότητα άμεσης απάντησης.

Από την άλλη μεριά, όμως, όπως μαρτυρούν οι εξαιρετικά συχνές στα έγγραφα περιπτώσεις αλληλογίας (της εγκατάστασης, δηλαδή, ακόμη και επί ενδοοικογενειακών σχέσεων, ως διαιτητού της τουρκικής εξουσίας)², η παρεμβολή και αυτής της μορφής του δικαίου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αμελητέα. Θα σημειώσω, για παράδειγμα, ότι μία φορά από την αποδελτίωση εντοπίστηκε περίπτωση γάμου δια κεπηνίου, που όπως είναι γνωστό προσιδίαζε αποκλειστικά στους Οθωμανούς.

Το δίκαιο των προηγούμενων κατακτητών επίσης ανακινεί μια σειρά προβλήματα.

Οι Ασσίζες, αυτή η μορφή κοινοδικαίου, "κράμα των εν τη Δύσει κρατούντων φεουδαλικών θεσμών" (Βιοβίζης 1955:137), καταρτίστηκε περισσότερο για να ρυθμίσει τις μεταξύ των

¹ Ο Ν. Πανταζόπουλος διατυπώνει την υπόθεση ότι η αναγνώριση αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί με τα εθιμικώς ισχύοντα στην περιοχή της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής ήδη από τα τέλη της 2ης π.Χ. χιλιετίας (1960-63:691).

² Στο σημείο αυτό θα επανέλθω διεξοδικότερα στο 2^ο κεφάλαιο.

κατακτητών σχέσεις και πάντως είχε μάλλον διδακτικό παρά δογματικό χαρακτήρα (ό.π.:138). Σε σχέση με τις Ασσίζες, η Ν. Κάσδαγλη σημειώνει ότι το χειρόγραφο που σώζεται από τη Νάξο φέρει πυκνές σημειώσεις στα περιθώρια του, που μαρτυρούν τη συχνή του χρήση (1991: 85)¹.

Πάντως είναι γνωστό ότι και οι φράγκοι κατακτητές επέτρεψαν οι μεταξύ των κατακτηθέντων σχέσεις να διέπονται από το ισχύον εθιμικό τους δίκαιο (Βιοβίζης 1955:139), χωρίς αυτό να αποκλείει κάποιες μορφές επιμιξίας μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, κατ'αντιστοιχία δε και (ορισμένων τουλάχιστον) δικαιοκτών ρυθμίσεων.

Όπως γράφει ο Ι. Βιοβίζης "...το προϋφιστάμενο δίκαιο --εθιμικόν κατά το πλείστον-- θα πρέπει να παρέμεινε εν ισχύι ως εθιμικόν, τροποποιηθέν βεβαίως υπό των Δουκών ... τροποποιούμενον και εξελισσόμενον συνεχώς υπό των δημιουργουμένων εν τω μεταξύ νέων εθίμων οφειλομένων εις την κοινή διαβίωσιν, αλλά και την επιμιξίαν των εγκατεσταθέντων εις το δουκάτο λατίνων μετά των υποδουλωθέντων Ελλήνων" (Ι. Βιοβίζης, 1951:118).

Στα παραπάνω ερωτήματα η Κωδικοποίηση της Νάξου μερικές μόνο και αυτές όχι απολύτως έγκυρες απαντήσεις μπορεί να προσφέρει. Η συλλογή αυτή των τοπικών εθίμων οφείλεται στην πρωτοβουλία του Δραγομάνου του Στόλου Π. Μουρούζη και εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια των δραγομάνων, στη δικαιοδοσία των οποίων ανήκε και η Δικαιοσύνη των νησιών, να καταρτιστούν συλλογές των κατά τόπους κρατούντων εθίμων (Μ. Τουρτόγλου 1973:369).

Η συγκεκριμένη συλλογή της Νάξου διασκευάστηκε "υπό ξένου προς τον τόπο προσώπου", τον σιναΐτη μοναχό Ιλαρίωνα στην Κωνσταντινούπολη το 1810. Η Επαρχιακή Δημογεροντία της Νάξου, το 1833, αποκέρυξε τον γραπτό αυτόν κώδικα ως "διαστρέφοντα και ασύμφωνον όλως προς τα έθιμα" επικαλούμενη επιπροσθέτως ότι αυτός ποτέ δεν επικυρώθηκε ούτε από την οθωμανική εξουσία ούτε από την Εκκλησία (Ι. Βιοβίζης, 1950:168-9). Ωστόσο ερευνητές όπως ο Κατσουρός (1947)

¹ Το χειρόγραφο αυτό τοποθετείται ανάμεσα στα 1423 και 1494. Από τη Νάξο σώζεται και ένα δεύτερο χειρόγραφο, αχρονολόγητο όμως (1991:85).

υποστηρίζουν ότι οι αλλοιώσεις του Ιλαρίωνα ενδέχεται να μην είναι ουσιώδεις.

Τελικά και όσον αφορά όλες τις παραπάνω μορφές δικαίου το σημαντικότερο κατά την εκτίμησή μου ερώτημα και αυτό που αφορά άμεσα την παρούσα εργασία δεν έγκειται τόσο στη μορφή που πήρε η επιβολή δικαιοκτών ρυθμίσεων εκ μέρους των διαφόρων κατακτητών αλλά στις μορφές που προέκυψαν από την επιμιξία τους με το προϋπάρχον εθιμικό υπόστρωμα. Στο σημείο αυτό μου φαίνεται σημαντική η παρατήρηση του Ι. Βισβίζη ο οποίος πιθανολογεί ότι η επιμιξία αυτή θα πρέπει να υπήρξε "ευχερεστέρα" ανάμεσα σε Έλληνες και Λατίνους, εξαιτίας των ομοιοτήτων που παρουσίαζαν οι θεσμοί τους στους τομείς του οικογενειακού κατά κύριο λόγο δικαίου (Βισβίζης 1955:146).

Προς την κατεύθυνση αυτή, θα προσπαθήσω να διατυπώσω ορισμένες σκέψεις βασιζόμενη όχι στις πληροφορίες των νομικών αλλά κυρίως των ανθρωπολόγων του σύγχρονου αιγαιακού χώρου.

Αφετηρία για τη μελέτη των κληρονομικών συστημάτων του Αιγαίου στάθηκε το σύστημα των κανακαραίων της Καρπάθου. Η πρώτη περιγραφή του συστήματος αυτού από τον Μιχαήλ Μιχαηλίδη-Νουάρο δημοσιεύτηκε στα 1926. Σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν κληρονομικό αυτό σύστημα, το πρωτότοκο κορίτσι κληρονομεί ολόκληρη την προικώ¹ περιουσία της μητέρας και το πρωτότοκο αγόρι ολόκληρη, αντίστοιχα, την προικώ περιουσία του πατέρα, υπό τον απαραίτητο όμως όρο ότι τα δύο αυτά πρωτότοκα παιδιά φέρουν τα ονόματα της εκ μητρός γιαγιάς και του εκ πατρός παππού αντίστοιχα, στοιχείο το οποίο και τα καθιστά δικαιούχους των επώνυμων κλήρων.

Κατά τη διατύπωση του Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου: "οι ιδιοκτήτες της γονικής κτηματικής περιουσίας είναι βεβαρημένοι με μια μορφή καθολικού οικογενειακού

¹Στο σύστημα αυτό προϋποτίθεται η διάκριση της περιουσίας σε γονική (προικώ) και επίκτητη. "Γονική καλείται αυτή που περιέρχεται σ' ένα πρόσωπο από κληρονομιά, προίκιση ή δωρεά εκ μέρους των ανιόντων ή των εκ πλαγίου εξ αίματος συγγενών του. Επίκτητη καλείται αυτή η προέλευση της οποίας οφειλόταν σε αυτόκτητη απόκτηση περιουσιακών στοιχείων" (Μ. Τουρτόγλου 1985-90: 246-7).

καταπιστεύματος που ισχύει υπέρ του εκάστοτε κανακάρη ή κανακαράς, ο οποίος επέχει θέση καταπιστευματοδόχου. Ο καταπιστευματοδόχος όμως αυτός, όταν αποκτήσει την κυριότητα της περιουσίας, θα είναι επίσης βεβαρημένος με την υποχρέωση της περαιτέρω μεταβιβάσεώς της στον κανακάρη της επόμενης γενιάς" (Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος 1984:15).

Όπως, όμως, αποδείχθηκε από έρευνες που ακολούθησαν, το σύστημα των κανακαραίων της Καρπάθου στην πραγματικότητα αποτελεί απλώς παραλλαγή ενός ιδιότυπου κληρονομικού συστήματος που χαρακτηρίζει γενικότερα τον χώρο του Αιγαίου. Οι σύγχρονοι ερευνητές συνδυάζοντας εθνογραφικές πληροφορίες και παλαιότερες γραπτές πηγές επιχείρησαν την ταξινόμηση των κληρονομικών αυτών παραλλαγών.

Ο Β. Vernier προτείνει τη διάκριση των τρόπων μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων που απαντώνται στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα σε τρία συστήματα:

Στο σύστημα 1 εντάσσει τα νησιά όπου εντοπίζεται η μορφή των παράλληλων πρωτοτοκίων¹ του τύπου των κανακαραίων της Καρπάθου².

Στο σύστημα υπ' αριθμ. 2 ταξινομούνται τα νησιά όπου ο κληρονομικός κανόνας επέτασσε τα αγόρια να μοιράζονται την πατρική προικώα και τα κορίτσια τη μητρική προικώα περιουσία³.

Στο υπ' αριθμ. 3 σύστημα αυτής της ταξινόμησης ανήκουν τα νησιά όπου η κόρη κληρονομούσε το μεγαλύτερο μέρος της μητρικής προικώας περιουσίας ενώ τα υπόλοιπα, παιδιά αγόρια και κορίτσια, μοιράζονταν τα πατρικά προικώα⁴.

¹ Προτιμώ τον όρο "παράλληλα" από τα "αμφιπλευρικά" πρωτοτόκια, στο βαθμό που "η συγγένεια από κάθε γραμμή παράγει τα δικά της αποτελέσματα" (Δ. Τσαούσης 1991:122).

² Εδώ ανήκουν τα νησιά 'Ανδρος, Χάλκη, Κάσσος, Τήλος αλλά και ορισμένες οικογένειες από τη Νίσσυρο.

³ Εδώ εντάσσονται η Αμοργός, η Ικαρία, η 'Ιος, η Κέα, η Κως, η Νάξος, η Πάρος, η Πάτμος, η Σάμος, η Σίφνος καθώς και ορισμένα χωριά της 'Ανδρου.

⁴ Εδώ τοποθετούνται η Αστυπάλαια, η Κάλυμνος, η Λέρος, η Λέσβος, η Λήμνος, η Μύκονος, τα Ψαρά, η Σαντορίνη, η Σέριφος, η Σκιάθος, η Σκόπελος, η Σκύρος ενδεχομένως δε και η Σύμη.

Η Σ. Δημητρίου-Κοτσώνη(1993)εντοπίζει 3 επίσης τύπους που ωστόσο δεν συμπίπτουν απολύτως με τους τύπους του B. Vernier .

Στον 1ο τύπο τα μέσα παραγωγής κατέχονται από τους άντρες και κληρονομούνται πατρογραμμικά. Οι γυναίκες κληρονομούν, μαζί με την οικοσκευή, το σπίτι και οικόπεδα. Η παραγωγική περιουσία που, σε κάποιες περιπτώσεις, ενδέχεται να τους μεταβιβάζεται κρίνεται δευτερεύουσας σημασίας.

Ο 2ος τύπος περιλαμβάνει τις περιπτώσεις εκείνες όπου η γονική περιουσία μοιράζεται ανάμεσα σε όλα τα παιδιά αδιακρίτως φύλου και σειρά γέννησης σε ίσα, κατά το μάλλον ή ήττον, μερίδια.

Ο 3ος τύπος αυτής της ταξινόμησης συμπίπτει με τον τύπο των παράλληλων πρωτοτοκίων.

Το πρόβλημα με τις παραπάνω ταξινομήσεις είναι οι μεταξύ των συστημάτων αυτών αλληλοεπικαλύψεις: στο υλικό που συγκέντρωσε ο B. Vernier υπάρχουν ενδείξεις παράλληλων πρωτοτοκίων και για τα νησιά που εντάσσονται στο σύστημα 2 ενώ στοιχεία από τα νησιά του συστήματος 3 πείθουν ότι και αυτά δεν αγνοούσαν την ανδρική προίκιση.

Τελικά, όπως ομολογεί ο ίδιος, η ταξινόμηση παραμένει σχετικά αυθαίρετη αφού ... [διαπιστώνεται] η συνύπαρξη περισσότερων συστημάτων στον ίδιο τόπο, [δηλαδή εντοπίζονται] πρακτικές που διαφέρουν από το ένα χωριό στο άλλο ή ακόμη από τη μια κοινωνική κατηγορία στην άλλη.

Ο B. Vernier αποδίδει τις δυσκολίες να καταλάβουμε τη σχέση μεταξύ των συστημάτων στο γεγονός ότι οι πληροφορίες που διαθέτουμε ... "δεν λαμβάνουν υπόψη τους την εξέλιξη των κληρονομικών συστημάτων στον χρόνο ούτε τον τρόπο που θα μπορούσαν να έχουν μεταβληθεί από διαφορετικές τάξεις". (1987: 373)

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο (και πάλι κατά τον B. Vernier) μας είναι τόσο δύσκολο να καταλάβουμε τα συστήματα της μεταβίβασης στο Αιγαίο έγκειται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το θέμα δεν διέκριναν πάντα τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να μεταβάλλονται οι κανόνες

σε συνάρτηση με τα ίδια τα υπό μεταβίβαση αγαθά (διαφορετικοί τύποι σπιτιών, εργαλεία, γαίες) (1987: 379).

Όσον αφορά το σύστημα των κανακαραίων, αυτή την παγκοσμίως μοναδική παραλλαγή του συστήματος των πρωτοτοκίων, ο B. Vernier διατυπώνει την άποψη ότι η ιδιαιτερότητά του θα πρέπει να αποδοθεί στη συνάρθρωση του συστήματος των διπλών πρωτοτοκίων με άλλα, βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως προσιδιάζοντα στο σύστημα αυτό (1987: 382).

Ως τέτοια βασικά χαρακτηριστικά ο ίδιος ορίζει:

- * την κατά φύλα μεταβίβαση των αγαθών
- * τους κανόνες της μεταβίβασης των μικρών ονομάτων
- * τη διασύνδεση (λιγότερο ή περισσότερο στενή) μεταξύ μικρών ονομάτων και μεταβιβαζόμενων αγαθών
- * τη μητρο-γυναικοτοπική εγκατάσταση.

Όπως φαίνεται από την παράπανω απαρίθμηση ο B. Vernier δεν περιλαμβάνει τα πρωτοτόκια στα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος. Παρά το γεγονός ότι οι πληροφορίες που μας έχουν διασωθεί για τους προηγούμενους αιώνες πολλές φορές μαρτυρούν τη σύνδεση της μεταβίβασης με κάποια μορφή προνομιακής απονομής σε κάποιον ή κάποιους απογόνους, ανάλογα με τη σειρά της γέννησής τους ή ανάλογα με το φύλο τους, και εγώ νομίζω ότι όσον αφορά τα κληρονομικά συστήματα του Αιγαίου τα πρωτοτόκια δεν θα πρέπει να περιληφθούν στα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος των μεταβιβάσεων.

Η αρχή που παραμένει γενική και η οποία διαγράφεται κάτω από όλες τις παραπάνω ταξινομήσεις (με εξαίρεση τον τύπο 2 της Δημητρίου) είναι η διάκριση της περιουσίας των δύο συζύγων. Η διάκριση αυτή εκδηλώνεται κύριως στην απουσία αμοιβαίου κληρονομικού δικαιώματος μεταξύ των συζύγων, αρχή που γίνεται ορατή στον κανόνα ότι επί ατεκνίας η περιουσία επιστρέφει στους προικοδότες από τους οποίους προήλθε.

Η αρχή αυτή, κατά την άποψή μου, θα πρέπει να θεωρηθεί ως γενικό και αμετάβλητο χαρακτηριστικό του συστήματος των μεταβιβάσεων στο Αιγαίο. Οι αναλογίες, κατά τις οποίες οι

δύο αυτές διακριτές περιουσίες μεταβιβάζονταν στους κληρονόμους (τόσο ανάλογα με το φύλο όσο και με τη σειρά της γέννησής τους), πιστεύω, ότι μπορεί να θεωρηθεί ως μεταβλητό, δηλαδή δευτερεύον στοιχείο. Με τη λογική αυτή ερμηνεύονται και οι παραλλαγές που ενδέχεται να εμφανίζονται κατά τόπους και εποχές αλλά κυρίως κατά κοινωνικές τάξεις.

Τα παραπάνω καθιστούν σαφές ότι στο Αιγαίο εντοπίζονται ενδείξεις --ποικίλες έστω κατά τόπους και χρονολογίες -- που μας παραπέμπουν στο εθιμικό εκείνο κληρονομικό σύστημα που στους νομικούς μελετητές είναι γνωστό ως *paterna paternis, materna maternis*.

Ο τρόπος που παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του συστήματος ο E. Le Roy Ladurie συνοψίζοντας τις αναλύσεις του J. Yver¹ αποδίδει μερικές πολύ διαφωτιστικές για το παράδειγμα της Νάξου διαπιστώσεις.

Απέναντι στα κληρονομικά συστήματα που καθ' οιονδήποτε τρόπο κατορθώνουν να ευνοήσουν έναν κληρονόμο και τα οποία προϋποθέτουν την προτεραιότητα της συζυγικής σχέσης, το σύστημα *paterna paternis* αντιπροσωπεύει το θρίαμβο της ισομοιρίας, της γενιάς και των σχέσεων που εγκαθιδρύει η εξ αίματος συγγένεια. Στο σύστημα αυτό ο γάμος δεν αντιπροσωπεύει παρά την προσωρινή ένωση δύο παροδικών υποκειμένων (εκπροσώπων των αντίστοιχων γενιών), ένωση μάλιστα η οποία θα αποδειχθεί απολύτως επουσιώδης στην περίπτωση που από αυτήν δεν γεννηθούν απόγονοι.

Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι η γενιά και η συνέχισή της. Τα περιουσιακά στοιχεία κυκλοφορούν με τον τρόπο που κυκλοφορούν οι χυμοί ενός δέντρου που προορίζονται να τροφοδοτήσουν όλα τα κλαδιά, έτσι μάλιστα που αν ένας κλώνος αποδειχθεί άγονος, αυτά επιστρέφουν στον κλάδο από τον οποίο ξεκίνησαν προκειμένου να επαναδιανεμηθούν.

Η θέση, που σημαίνει τα περιουσιακά δικαιώματα, του κάθε

¹ Πρόκειται για το άρθρο του E. Le Roy Ladurie: "Système de la coutume. Structures familiales et coutume d'héritage" που περιέχεται στα *Annales* του 1972 και με το οποίο ενσωματώνει τις θεωρίες της εθιμικής γεωγραφίας και κυρίως τις υποθέσεις του J. Yver στο χώρο της κοινωνικής ιστορίας, όπως ήδη αναφέρθηκε.

ατόμου δεν εξαρτώνται από τη βούληση των γονέων αλλά προκύπτουν αυτόματα από το ίδιο το γεγονός της γέννησης του, από τη θέση του ατόμου στη γενεαλογία (ό.π.: 834) εξ ου και η υποβάθμιση του ρόλου των γονέων (που δια της προνομιακής σε έναν απόγονο μεταβίβασης διασώζουν κατ' ουσίαν τον κλήρο από τους κινδύνους του τερατισμού). Εκείνο που κυρίως υποτιμάται, στο σύστημα αυτό, είναι η αγχιστεία ενώ ενισχύεται η εξ αίματος συγγένεια: η έμφαση στη γενιά αντιπαράτίθεται προς την συνένωση των αγαθών που προϋποθέτει το νοικοκυριό.

Υπάρχουν δύο ακόμη σημεία από την ανάλυση του E. Le Roy Ladurie που μπορούν να συσχετιστούν ιδιαίτερα με το παράδειγμα της Νάξου.

Το πρώτο προκύπτει από την παρατήρησή του ότι η (σχετική τουλάχιστον) ισομοιρία με την οποία δομικά σχετίζεται το σύστημα του *paterna paternis, materna maternis* στις περιοχές του γαλλικού χώρου στις οποίες εντοπίστηκε αποτελούσε πρακτική των λαϊκών στρωμάτων ενώ στις ίδιες αυτές περιοχές οι ευγενείς ή πάντως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα διατηρούσαν ως αποκλειστική πρακτική το σύστημα των πρωτοτοκίων.

Το δεύτερο σημείο ανακινεί ένα ερώτημα το οποίο προτίθεται να θέσω χωρίς κατά κανέναν τρόπο να μπορώ να απαντήσω. Στα όρια του γαλλικού χώρου το σύστημα του *paterna paternis* κατά την ανάλυση του J. Yver σχετίζεται με την ύπαρξη ή την ανάδυση κοινωνικών στρωμάτων απαλλαγμένων από τους καταναγκασμούς της φεουδαρχίας. Η σχέση της μορφής που το σύστημα αυτό πήρε στον χώρο του Αιγαίου με το γαιοκτητικό καθεστώς που επέβαλαν οι λατίνοι κατακτητές μόνο ως ερώτημα, όπως ήδη ανέφερα, μπορεί, προσώρας τουλάχιστον να τεθεί.

Στην περίπτωση της Νάξου οι μαρτυρίες των εγγράφων, όσον αφορά τον 17ο αιώνα, πείθουν για την απουσία μιας και μοναδικής μορφής ενώ αντίθετα αφήνουν να διαφανεί η συνύπαρξη περισσότερων μορφών. Όσον αφορά τους λατίνους ευγενείς τα έγγραφα μαρτυρούν μια τάση εφαρμογής του συστήματος των κατ' άρρενα γραμμής πρωτοτοκίων.

Ωστόσο, τα ίδια αυτά τα μεταβιβαστικά έγγραφα, όσα ορίζουν η παρουσία να περιέλθει στον πρώτο άρρενα απόγονο που θα γεννηθεί από ένα συγκεκριμένο γάμο, προβλέπουν μαζί και εναλλακτικές λύσεις, πράγμα που μαρτυρεί ότι οι ίδιοι οι δικαιοπάροχοι είχαν επίγνωση της δυσκολίας να εφαρμοστεί συστηματικά ο εθιμικός αυτός κανόνας, ενδεχομένως και λόγω της δημογραφικής ανεπάρκειας της δεδομένης κοινωνικής ομάδας.

Έτσι, σε περίπτωση ατεκνίας του άρρενος δικαιοδόχου, η μία λύση που προβλέπουν τα έγγραφα είναι τα αγαθά να μεταβιβαστούν σε ένα ή σε όλα τα θηλυκά μέλη της γενιάς, μία αδελφή ή όλες τις αδελφές δηλαδή του συγκεκριμένου προσώπου. Σπανιότερα απαντώνται και περισσότερες σύνθετες ρυθμίσεις, όπως για παράδειγμα τα μεν ακίνητα να επιστρέψουν στον προικοδότη ενώ τα κινητά μπορούν να μεταβιβαστούν στα θήλεα μέλη της γενιάς.

Ανάλογη μίξη μορφών εντοπίζεται και για τις λοιπές κοινωνικές κατηγορίες. Κατά κανόνα, τα έγγραφα φέρουν ως κληρονόμους όλα τα παιδιά που έχουν προκύψει από έναν γάμο, χωρίς διάκριση φύλου ή σειρά γέννησης. Τα μερίδια σ' αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται να συγκροτούνται τόσο από τα προικώα της μητέρας όσο και από τα προικώα του πατέρα καθώς και από τα επίκτητα, από τα περιουσιακά δηλαδή στοιχεία που είχαν αποκτηθεί διαρκούντος του γάμου, ενώ η αναλογία τους επαφίετο στην κρίση των προικοδοτούντων γονέων: πολύ ή λίγο, κατά τη διατύπωση των εγγράφων. Αυτή η εγγενής ελαστικότητα της αρχής του "πολύ ή λίγο" σε κάποιες, λίγες έστω, περιπτώσεις εντοπίζεται να έχει οδηγήσει σε προτιμσιακή μεταχείριση ενός από τους κληρονόμους, που τις περισσότερες φορές επρόκειτο για κορίτσι.

Παράλληλα δεν λείπουν και μαρτυρίες που δείχνουν να ισχύει κανόνας του μερισμού εν ζωή της μητρικής περιουσίας στα κορίτσια και της πατρικής στα αγόρια.

Αντίθετα, αυτό που παραμένει σταθερό, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι ο κανόνας ότι, επί ατέκνου γάμου, η προίκα θα επιστρέφει στους πρόσσιμους. Οι πρόσσιμοι αυτοί, όπως προκύπτει από τα κείμενα, αντιστοιχούσαν, στη

συγκεκριμένη περίπτωση της Νάξου και για το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, κατ' αρχάς με τους προικοδότες-γονείς κατόχους των περιουσιακών στοιχείων των αντιστοίχων γενιών συν τα ανύπαντρα παιδιά τους (και των δύο φύλων). Επί ατεκνίας ως πρόσσιμοι νοούνται οι προικοδότες γονείς και οι εξ αίματος συγγενείς των. Σε κάθε περίπτωση (εκτός αν με έγγραφο οριστεί κάτι άλλο) "αποκλείεται από την περιουσία του αποθανόντος ο επιζών σύζυγος και οι συγγενείς του" (Μ. Τουρτόγλου 1985:90) ¹.

Αυτό σημαίνει ότι στη Νάξο, παρά το γεγονός ότι δεν τηρείται η αρχή της παράλληλης και κατά φύλα προικοδοσίας και παρά το γεγονός ότι τα περιουσιακά στοιχεία του κάθε παιδιού ενδέχεται να σύγκεινται από πατρικά και μητρικά, τα περιουσιακά στοιχεία της κάθε γενιάς δεν μίγνυντο κατά τον γάμο. Επομένως στη Νάξο δεν συναντάμε ως εμπεδωμένη πρακτική τον κανόνα της κατά φύλο μεταβίβασης των αγαθών και άρα δεν μπορεί να υποτεθεί η ύπαρξη, στο πλαίσιο της ίδιας οικογένειας, δύο γενιών, μιας αρσενικής και μιας θηλυκής που θα διεκδικούσε η καθεμιά και την γενεαλόγηση των παιδιών του αντίστοιχου φύλου, όπως μας παραδίδουν οι εθνογραφικές περιγραφές του μοντέλου της Καρπάθου.

Ωστόσο η διάκριση της περιουσίας που εισέφεραν στον γάμο ο άνδρας και η γυναίκα παραμένει απολύτως βεβαιωμένη. Φαίνεται ότι η περιουσία αυτή εμίγνυτο μόνο κατά τη στιγμή του μερισμού στα παιδιά, ενώ και οι δύο γονείς θα πρέπει να θεωρηθούν και εδώ ως καταπιστευματοδόχοι των αντίστοιχων μεριδίων².

Τα δύο δομικά στοιχεία του συστήματος, ο αποκλεισμός του επιζώντος συζύγου από την περιουσία του άλλου καθώς και η νέμηση της περιουσίας κατά τον γάμο τόσο των θήλεων όσο και των αρρένων απογόνων δημιούργησε προβλήματα για τον επιζώντα σύζυγο αλλά και για τους δύο γονείς μετά την προίκιση όλων των παιδιών,.

¹ Ορισμένες φορές από την ομάδα των προσίμων τα έγγραφα εξειδικεύουν ορισμένα πρόσωπα ή ομάδες προσώπων στους οποίους θα περιέλθει η γιονική περιουσία του κληρονομούμενου.

² Υπάρχουν ορισμένες σταθερές προβλέψεις, κυρίως στα Προικοσύμφωνα, ότι τα προικώα μπορούν να πουληθούν σε περίπτωση ανάγκης.

Οι προβλέψεις που απαντώνται στα έγγραφα σε σχέση με τον επιζώντα σύζυγο μπορούν να πάρουν τις εξής μορφές:

* σε περίπτωση θανάτου του ενός από τους δύο ο άλλος μπορούσε να κρατήσει την επικαρπία των προικίων του υπό ορισμένους όρους¹.

* και οι δύο σύζυγοι σε περίπτωση θανάτου του άλλου μπορούσαν να διατηρήσουν από την περιουσία του ένα ορισμένο (όχι πάντα σημαντικό) ποσό ως κοντραντότε.

*Ο σύζυγος μπορούσε να κρατήσει το κρεββατοστρώσι που για τη Νάξο φαίνεται ότι διατηρούσε την αρχική του σημασία².

Όσον αφορά το γεροντομοίρι (για το οποίο θα γίνει λόγος αναλυτικότερα στο κεφάλαιο Ε') σημειώνω ότι κατά βάση συνίστατο στην επικαρπία ενός ή περισσότερων από τα προικισθέντα τμήματα γης.

¹ Εδώ θα πρέπει να εξαιρεθούν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι χήρες δικαιούνται μερίδιο από την περιουσία του άντρα τους ως αποζημίωση για την την υπό του συζύγου της φθαρείσα προίκα της.

² Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας το κρεββατοστρώσι είναι γνωστό σε πολλά μέρη της Ελλάδας ως το κληρονομικό δικαίωμα επιζώντος συζύγου επί ατέκνου γάμου. Αρχικά σήμαινε τον εξοπλισμό της συζυγικής κλίνης. Στη συνέχεια φαίνεται ότι πήρε τη σημασία μιας ομάδας πραγμάτων ενώ, τέλος, σε ορισμένες περιοχές, όπως η Σκύρος, κατέληξε να σημαίνει ένα ουσιαστικό κληρονομικό μερίδιο. Βλ. Ε. Αντωνιάδης 1984-85.

Εγκαταλείποντας τώρα το νομικό πλαίσιο θα παραθέσω ορισμένα στοιχεία που αφορούν το νοταριακό σύστημα της Νάξου καθώς και την ταυτότητα των εγγράφων

Νοταριακό σύστημα

Το νοτάριακό σύστημα της Νάξου, καρπούς του οποίου αποτελούν τα υπό εξέταση έγγραφα έχει χαρακτηριστεί ως ένα από τα καλύτερα που υφίσταντο τότε στην Ελλάδα (Ι. Βισβίζης 1965). Δεν θα πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί δημιούργημα της τουρκοκρατίας: στη Νάξο, όπως άλλωστε και στα άλλα νησιά του Αιγαίου, υπήρχε μακρά νοταριακή παράδοση, που οφειλόταν στην εισαγωγή του βενετικού νοταριακού συστήματος.

Για την πριν την τουρκική κατάκτηση περίοδο γνωρίζουμε ότι υπήρχαν δύο αξιώματα στη δικαιοδοσία των οποίων ενέπιπτε η σύνταξη των εγγράφων, εκείνο του καγκελλάριου (γραμματέα) του δουκός και εκείνο του αρχιερατικού πρωτονοταρίου.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι όροι πρωτονοτάριος και καγκελλάριος παρουσιάζουν εξαιρετική ρευστότητα και "μόνο λίγο πριν το 1800 αρχίζουν να παρουσιάζονται διακεκριμένοι ενώ για το προηγούμενο διάστημα παρατηρείται η χρήση διαφόρων τίτλων δια το ίδιο αξίωμα ακόμη δε και από το αυτό πρόσωπο" (Ι. Βισβίζης 1965: 8)

Ωστόσο φαίνεται ότι για την περίοδο που μας απασχολεί καθήκοντα νοταρίου ασκούσαν κατά κύριο λόγο οι γραμματείς των κοινοτήτων, οι οποίοι και προσέθεταν τον τίτλο του νοταρίου στον τίτλο του γραμματέα (νοτάριος και κατζελάριος) και μάλιστα με τη διάκριση "φανερός" ή "δημόσιος" ή "κοινός", δηλαδή κοινοτικός προς διάκριση από τα αντίστοιχα δουκικά αξιώματα (Ι. Βισβίζης 1965: 9)

Τελικά, το αξίωμα του νοταρίου μπορεί να διαχωρίζεται από εκείνο του κατσηλιέρη, παραμένοντας πάντως και αυτό αιρετό (Ι. Βισβίζης, 1955: 147). Στα καθήκοντα του νοταρίου πάντως περιλαμβάνονταν όχι μόνο η σύνταξη και η φύλαξη των εγγράφων αλλά και τα καθήκοντα του ανακριτή (ό.π.: 147).

Για τον τρόπο σύνταξης των εγγράφων οι πληροφορίες που διαθέτουμε ανάγονται και πάλι στον προηγούμενο αιώνα.

Έτσι, γνωρίζουμε ότι τα συντασσόμενα έγγραφα παραδίνονταν αρχικά στους ενδιαφερόμενους, οι οποίοι σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή τα παρέδεδαν στον νοτάριο που φρόντιζε και για την καταχώρηση τους στη "μάνα" της κατζελαρίας.

Συν τω χρόνω ο νοτάριος άρχισε να διατηρεί το πρωτότυπο των εγγράφων, παραδίδοντας αντίγραφα του στους συμβαλλόμενους, "πράγμα που προσέδιδε μεγαλύτερη εγκυρότητα στον δημιουργούμενο κώδικα" (Σερεμέτης 1984: 37)¹.

Ωστόσο δεν αποκλείεται τα συμβόλαια να συνετάσσοντο από τους ίδιους τους ενδιαφερομένους αν τύχαινε να είναι εγγράμματοι ή και από μορφωμένους κληρικούς ή και λαϊκούς οι οποίοι είχαν όμως την υποχρέωση να παρουσιάσουν το έγγραφο στον νοτάριο προκειμένου να το καταχωρήσει στη "μάνα" της κατζελαρίας. Την εγκυρότητα του εγγράφου εξασφάλιζαν οι υπογραφές των μαρτύρων που προέρχονταν από τα πλέον "ευυπόληπτα" μέλη της κοινότητας. Επίσης για την εγκυρότητα του εγγράφου ήταν απαραίτητο να τηρηθούν ορισμένοι τύποι όπως η αναγραφή των προσωπικών στοιχείων των συμβαλλομένων, ο καθορισμός του αντικειμένου, η παρουσία των μαρτύρων, ο τόπος της σύνταξης (Σερεμέτης 1984: 38)

Τα έγγραφα ως πραγματολογικό υλικό

Τα έγγραφα που συνιστούν το αρχειακό υλικό της Νάξου κατά τον 17ο αιώνα υπερβαίνουν τις 3000 και από αυτά πάλι δεν μπορούμε να ξέρουμε σε ποιο ποσοστό αντιπροσωπεύουν τη νοταριακή πρακτική της συγκεκριμένης κοινωνίας (Casdagli 1991: 70).

Από τα έγγραφα αυτά δεν στάθηκε δυνατόν να συμβουλευτώ παρά ένα μέρος.

Ως κύρια πηγή για τη διαπραγμάτευση του υλικού χρησιμοποίησα το υλικό που άντλησα από τους δύο κώδικες του Μηνιάτη². Από τους δύο αυτούς κώδικες, που φυλάσσονται

¹ Για τον 17ο αιώνα εντοπίζεται στη Νάξο η ύπαρξη 4 νοταρίων, όχι αναγκαστικά σύγχρονων.

² Για τη ζωή του Ιω. Μηνιάτη μάς είναι γνωστά αρκετά στοιχεία.

στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ο πρώτος με αριθμό 85 περιλαμβάνει 651 έγγραφα και καλύπτει τα έτη 1668-74 ενώ δεύτερος καλύπτει τα έτη 1680-89 και περιέχει 914 πράξεις¹.

Επίσης αποδελτιώθηκε ο κώδικας Ξ που περιέχει υλικό από την Νάξο και απόκειται στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

Από τα ταξινομημένα Αρχεία Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, και ύστερα από άδεια του εφημερίου των Καθολικών π. Εμ. Ρεμούνδου, αποδελτίωσα τις Διαθήκες, τα Προικοσύμφωνα και τις Δωρεές, ένα σύνολο 50 περίπου εγγράφων, κάνοντας χρήση των μικροφωτογραφημένων αντιγράφων τους, τα οποία έχουν συγκεντρωθεί από το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης.

Από τα 400 έγγραφα του Ναξιακού Αρχείου, που φυλάσσεται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία, επίσης επέλεξα ορισμένα που μπορούσαν να προσφέρουν υλικό για την εργασία μου. Για την προσέγγιση του παλαιογραφικά εξαιρετικά δύσκολου αυτού αρχείου (τα έγγραφα του οποίου κατά κανόνα δεν έχουν συνταχθεί από κάποιον νοτάριο) χρησιμοποίησα ως οδηγό τις παραπομπές που σχετίζονταν με τα θέματα που με ενδιέφεραν από την εργασία της Ν. Α. Κάσδαγλη.

Επίσης, η αποδελτίωση των 119 εγγράφων που έχει εκδόσει ο Α. Κατσουρός με τίτλο *Ναξιακά Δικαιοπρακτικά Έγγραφα του 17ου αιώνας* απέδωσε σημαντικά στοιχεία².

Σε ορισμένες, τέλος, περιπτώσεις κάποια στοιχεία αντλήθηκαν και από τις δημοσιευμένες συλλογές εγγράφων, που αναφέρονται στους προηγούμενους αιώνες: τα πλούσια

Γνωρίζουμε ότι διετέλεσε νοτάριος στη Νάξο από το 1668 έως και το 1689 ή και αργότερα. Τη ζωή του Ιω. Μηνιάτη ανασυστήνει, χρησιμοποιώντας και συμπυκνώνοντας μαρτυρίες από τους κώδικές του, η Ν. Α. Κάσδαγλη στο δημοσίευσμά " Ένας νοτάριος στη Νάξο στα τέλη του ΙΖ' αιώνα" (1968).

¹ Από τους δύο αυτούς κώδικες, ο δεύτερος (αριθμ. 86) έχει ήδη εκδοθεί από τους Α. Καράπα, Γ. Ροδολάκη και Λ. Αρτεμιάδη στην *Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τομ. 29-30 (1990). Ο πρώτος κώδικας (αριθμ. 85) τελεί υπό έκδοση και, όπως ήδη ανέφερα, χρησιμοποίησα τις (μη τελικές) μεταγραφές που έχουν ήδη ολοκληρώσει οι εκδότες του κώδικα 86. Για τον τρόπο παραπομπής στις πηγές βλ. τον Πίνακα Συντομογραφιών.

² Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, τομ. Ζ' (1968).

σχολιασμένα από τον Ι. Βισβίζη "Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου" (1951) καθώς και τα "Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας του Α. Κατσουρού (1955).

Μεθοδολογία

Στο σημείο αυτό θα καταθέσω τις γενικές γραμμές της μεθοδολογίας που ακολούθησα κατά την ανάλυση των κειμένων.

Σ' ένα πρώτο στάδιο αρκέστηκα σε επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις των εγγράφων, αυτών που έκρινα ότι μπορούσαν να ενδιαφέρουν τις ενδο-οικογενειακές σχέσεις γενικά. Από τις επαναλαμβανόμενες αυτές αναγνώσεις εγγράφων, που προέρχονταν από τον ίδιο ή και από διαφορετικούς κώδικες, κάποια στιγμή άρχισαν να ανακλύπουν στοιχεία που παρουσίαζαν μεταξύ τους ομοιότητες και επαναλήψεις.

Με βάση τις συγκεκριμένες θεωρητικές μου αφετηρίες, αυτές που περιέγραψα στο προηγούμενο κεφάλαιο, άρχισα να συγκεντρώνω τα στοιχεία αυτά σε θεματικές ομάδες. Μερικές φορές, και σε αναφορά με τις θεματικές αυτές ομάδες, από την αποδελτίωση προέκυπταν ορισμένα μοναδικά παραδείγματα.

Κάποια στιγμή (ως προς τα συγκεκριμένα θέματα που με απασχολούσαν) οι πληροφορίες των κειμένων φάνηκε να αγγίζουν το σημείο του κορεσμού με την έννοια ότι τα νέα στοιχεία που συγκεντρώνονταν δεν φαίνονταν να προσθέτουν καμιά ουσιαστική πληροφορία. Από τις ομάδες που συγκροτήθηκαν με τον τρόπο αυτόν, κατά τη σύνταξη του κειμένου επέλεξα τα πλέον αντιπροσωπευτικά παραθέματα, τα οποία και ενσωμάτωσα τελικά στο κείμενο.

Από τη στιγμή που είχαν αρχίσει να εξάγονται τα κεντρικά σχήματα, οι μεμονωμένες περιπτώσεις μπορούσαν να ενταχθούν, στο βαθμό που διεκρίνιζαν περαιτέρω κάποια συγκεκριμένη όψη του υπό εξέταση ζητήματος. Για παράδειγμα, όταν άρχισαν να διαφαίνονται οι γενικές γραμμές σχετικά με το θέμα της τιμής, τότε το επεισόδιο στην Πόρτα του Γιαλού μπορούσε να χρησιμοποιηθεί καθώς ερμηνεύοταν από αυτές ενώ συγχρόνως τις επιβεβαίωνε.

Είναι απολύτως σίγουρο ότι τόσο η μεθοδολογία που επέλεξα όσο και οι κατηγορίες εγγράφων στις οποίες περιορίστηκε η

αποδελτίωση οπωσδήποτε δεν εξαντλούν το σύνολο ακόμη και των σχετικών με τα θέματα αυτής της εργασίας πληροφοριών. Προσεκτικότερη και πληρέστερη ανάγνωση του συνόλου των εγγράφων θα αναδείκνυε πολύ σημαντικές πληροφορίες και για άλλα θέματα ενώ θα διευκρίνιζε περισσότερο τις θέσεις αυτής της εργασίας. Για λόγους προσωπικής διαθεσιμότητας κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό: η παρούσα εργασία κατά κανέναν τρόπο δεν διεκδικεί τίτλους πληρότητας στην αποδελτίωση των πηγών. Ελπίζω απλώς ότι περαιτέρω αναδίφηση δεν θα άλλαζε στις βασικές τους τουλάχιστον γραμμές τα συμπεράσματά της.

Μένει να διευκρινιστούν ορισμένα ακόμη σημεία σχετικά με τη μεθοδολογία αυτής της εργασίας.

Για την οπτική γωνία αυτού του κειμένου εκείνο που κυρίως ενδιέφερε ήταν οι μεταξύ των ατόμων σχέσεις που εγκαθιστούσαν οι μεταβιβάσεις. Εννοώ εδώ ότι μια διαθήκη ή δωρεά, για παράδειγμα, ενδιέφεραν στο βαθμό που περιείχαν πληροφορίες για τη σχέση ανάμεσα στον κληρονομούμενο και τον κληρονόμο ή τον δωρεοδότη και τον δωρεοδόχο, στο βαθμό δηλαδή που αποτύπωναν πληροφορίες για τις μεταξύ των δύο αυτών προσώπων σχέσεις. Η αξία αλλά και το είδος των μεταβιβαζομένων, στην προοπτική αυτή κρίθηκαν δευτερεύουσας σημασίας καθώς, όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια του κειμένου, εκείνο με το οποίο τα άτομα πραγμάτωναν τις στρατηγικές τους ήταν το κατά περίπτωση διαθέσιμο, ανεξάρτητα από οικονομικές αντιστοιχίες.

Κατά δεύτερο λόγο, το συγκεκριμένο υλικό που είχα στη διάθεσή μου (κάτι που πιστεύω όμως ότι ισχύει και γενικότερα, για κάθε είδους αρχειακό υλικό) θεώρησα ότι δεν μου επέτρεπε τη συναγωγή στατιστικών συμπερασμάτων. Άλλωστε θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι οι στρατηγικές που αποτυπώνονται στα έγγραφα αποτελούσαν το μοναδικό ή έστω κυρίαρχο τρόπο δράσης ή ότι παράλληλα προς αυτές τα υποκείμενα δεν ενεργοποιούσαν και μια σειρά άλλες στρατηγικές που από τη φύση τους δεν επιδέχονται αποτύπωση.

Ένα άλλο σημείο που θα ήθελα να θίξω αφορά τη γλώσσα των εγγράφων. Κατά την επεξεργασία του υλικού προτίμησα, τις

περισσότερες φορές, να διατηρήσω τη διατύπωση των εγγράφων επειδή πιστεύω ότι με ελάχιστες λεξιλογικές κυρίως δυσκολίες (τις οποίες φροντίζω, όπου αυτό είναι δυνατόν, να διευκρινίζω), πρόκειται για ένα γλωσσικό ιδίωμα ιδιαίτερα ώριμο και πλούσιο, ικανό να κινείται με απόλυτη ακρίβεια ανάμεσα στις απαιτήσεις της νοταριακής πρακτικής, την έκφραση της βούλησης του ατόμου ή/και την εξιστόρηση της βιωματικής πραγματικότητας.

Χωρίς να μπορώ να υπεισέλθω στη μορφολογική του ανάλυση θα σημειώσω ότι στο επίπεδο του λεξιλογίου, το γλωσσικό αυτό ιδίωμα συνδυάζει, ορισμένες φορές, όρους μιας αρχαίζουσας ελληνικής με αντίστοιχους λατινογενείς (π.χ. αιρετοκριτές και αρμπίτρος), χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει το χαρακτήρα του.

Επίσης, θα ήθελα να διευκρινίσω ότι κατά την αναγραφή των παραθεμάτων αποκαθιστώ την ορθογραφία και τη στίξη των κειμένων, διατηρώ όμως τις συντακτικές και άλλες γλωσσολογικές τους ιδιομορφίες.

Μένει μια ακόμη διευκρίνιση σχετικά με τη μονάδα ανάλυσης.

Η φύση των πηγών αλλά και οι θεωρητικές αφέτηριες αυτής της εργασίας τοποθετούν στο κέντρο της ανάλυσης το Δρων Υποκείμενο και τις ποικίλες στρατηγικές που αυτό είναι σε θέση να ενεργοποιεί. Ωστόσο, οι στρατηγικές αυτές τις περισσότερες τουλάχιστον φορές αφορούν (θετικά ή αρνητικά) ένα σύνολο ατόμων με τα οποία τα συγκεκριμένα Υποκείμενα συνδέονται με σχέσεις συγγένειας και με τα οποία νομιμοποιείται ορισμένες φορές (από τα ίδια τα στοιχεία των εγγράφων) να συναγάγει κανείς και τη συγκατοίκηση στον χώρο.

Στις περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιώ τον όρο "οικιακή ομάδα" εκμεταλλευόμενη την προγραμματική του ρευστότητα.

Όπως έχει υποστηριχτεί, ο όρος οικιακή ομάδα ή οικιακή μονάδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί "προκειμένου να γίνουν πιο γενικές αναφορές τόσο στην οικογένεια όσο και στο νοικοκυριό, ιδιαίτερα εκεί που δεν είναι σαφές στη συμβατική έννοια ποιανού από τους δύο όρους αντιστοιχεί η

αναφορά" (Yanagisako-1979:166)¹.

Από τις δύο, τελικά, συνισταμένες του όρου, από αυτή που αφορά περισσότερο την παρούσα εργασία άμεσα είναι εκείνη της οικογένειας: "Η οικογενειακή διάσταση της οικιακής ομάδας είναι αυτή που καθορίζεται από την καταγωγή των δεσμών μεταξύ των μελών της, δεσμοί που παράγονται από τις πολιτισμικά ορισμένες σχέσεις γέννησης, υιοθεσίας, και γάμου ανεξάρτητα από το αν αυτοί που συνδέονται με τους δεσμούς αυτούς ζουν μαζί και μοιράζονται ορισμένες δουλειές. Η διάσταση του νοικοκυριού, αντίθετα, καθορίζεται από τις κοινές δουλειές της παραγωγής και/ή της κατανάλωσης ανεξάρτητα από το αν τα μέλη της συνδέονται από συγγένεια ή γάμο ή αν συγκατοικούν" (Carter, 1984: 45).

Ένας πρόσθετος λόγος που συνηγορούσε στην υιοθέτηση του όρου είναι ότι η "οικιακή ομάδα", στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία, συνδέεται με την έννοια του εξελικτικού κύκλου. Η έννοια αυτή παρά τις κριτικές που δέχτηκε στην πρώτη και περισσότερο απόλυτη διατύπωσή της, εξακολουθεί να παραμένει εξαιρετικά χρήσιμη "καθώς εκθέτει τις επιπτώσεις γεγονότων όπως ο γάμος, η γέννηση, ο θάνατος, το μοίρασμα της περιουσίας στη συγκρότηση των οικογενειών και των νοικοκυριών"².

Υστερα από τις γενικές αυτές διευκρινίσεις θα προσθέσω μερικές πληροφορίες σχετικά με επιμέρους όψεις του πραγματολογικού υλικού.

Κατηγορίες εγγράφων

Τρεις είναι οι κυριότερες κατηγορίες εγγράφων από τις οποίες αντλήθηκε το υλικό αυτής της εργασίας οι Διαθήκες, τα Προικοσύμφωνα και οι Δωρεές. Κατά δεύτερο λόγο, υλικό αντλήθηκε και από τα Αβαντάρια, τα Πατριμόνια και τις

¹ Βλ. και J. Goody 1972:106.

² Τελικά, όπως προτείνει η S. Yanagisako, είναι ίσως περισσότερο πρόσφορο από αναλυτική σκοπιά (analytically Strategic) να αρχίσει κανείς από τη διερεύνηση των δραστηριοτήτων που είναι κεντρικές για τις οικιακές σχέσεις σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία, παρά από τις ίδιες τις οικιακές της ομάδες. (1979:186).

Μαρτυρίες.

Διαθήκες

Το κατεξοχήν έγγραφο το οποίο μας μεταφέρει πληροφορίες για το ειδικό θέμα αυτής της εργασίας είναι βέβαια οι Διαθήκες, το κυριότερο μέσο δια του οποίου επιχειρείται να οριστεί η τύχη εμψύχων και αψύχων ή, τις περισσότερες φορές, των εμψύχων μέσω των αψύχων.

Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας στα νησιά του Αιγαίου ο Μ. Τουρτόγλου διακρίνει τρία είδη διαθήκες: τις ιδιόγραφες, τις δημόσιες και τις έκτακτες στις οποίες υπάγει κυρίως τις προφορικές. Η Κωδικοποίηση κατατάσσει τις διαθήκες καταρχήν σε μυστικές και φανερές, με κριτήριο το κατά πόσο ο διαθέτης ήταν ή όχι εγγράμματος. Οι φανερές είναι συγκεχωρημένες και εις γυναίκας και εις αγραμμάτους απλώς ανθρώπους, υπό τον όρο ότι θα υπογράφονταν από τους παρευρισκόμενους μάρτυρες (των οποίων όμως δεν ορίζεται ο αριθμός) και θα βεβαιώνονταν από τον νοτάριο. Για τις μυστικές διαθήκες, οι οποίες συγχωρούνταν εις μόνους τους ειδότας γράφειν η Κωδικοποίηση ορίζει ότι αρκούσε να ήταν ιδιοχειρώς υπογεγραμμένες.

Για τις διαθήκες που γίνονταν διά στόματος η Κωδικοποίηση ορίζει ότι έπρεπε να γίνονται στον πνευματικό, παρουσία 2 ή 3 μαρτύρων, ο οποίος υποχρεούνταν να την καταγράψει προκειμένου να την υπογράψουν οι παριστάμενοι μάρτυρες. Γι' αυτές τις προφορικές διαθήκες λίγες, σκόρπιες, πληροφορίες απαντώνται κυρίως στις Μαρτυρίες του Μηνιάτη, κυρίως σε σχέση με τις διενέξεις που δημιουργούσαν όταν δι' αυτών αναιρούνταν προηγούμενες.

Οι Κώδικες, πάντως, επιβεβαιώνουν τη δυνατότητα των διαθετών να συντάσσουν περισσότερες από μια διαθήκες με αποκορύφωμα την περίπτωση (αν και μοναδική) που μαρτυρείται ατόμου που υπαγόρευσε οκτώ διαθήκες.

Μερικές φορές πάντως η σύνταξη της νέας διαθήκης αιτιολογείται από το θάνατο ενός από τους τιμημένους, κυρίως παιδιού, πράγμα που οδηγεί σε νέα διευθέτηση των περιουσιακών στοιχείων και μαζί στην αναδιάταξη της οικογενειακής στρατηγικής στο σύνολό της.

Στην αρχή του εγγράφου παρατίθενται οι τυπικές φράσεις που αποσκοπούν να βεβαιώσουν την πνευματική υγεία του διαθέτη, πράγμα που ωθεί τους νομικούς μελετητές στην επισήμανση βυζαντινών καταβολών (Μ. Τουρτόγλου 1973:375). Επίσης στις χαρακτηριστικές φράσεις θα πρέπει να περιληφθούν και όλες οι αιτήσεις συγνώμης από δικούς και ξένους.

Το πρόβλημα με τις διαθήκες είναι ότι αγνοούμε σε ποια στιγμή του κύκλου της ατομικής ζωής του διαθέτη αλλά και της οικιακής ομάδας του αποφασίζεται η σύνταξη του εγγράφου.

Άλλες φορές από τις προκαταρκτικές σταθερές φράσεις προκύπτει ότι ο διαθέτης είναι άρρωστος και πολύ κοντά στο θάνατο ενώ άλλες φορές στα έγγραφα ομολογείται ο προληπτικός χαρακτήρας της ενέργειας, με τυχόν αναφορές στο αβέβαιο της ανθρώπινης μοίρας.

Ενας άλλος λόγος που χρειάζεται να μνημονευθεί εδώ ως ιδιάζων ενδεχομένως του χρόνου και της περιοχής είναι τα επικείμενα ταξίδια.

Οι Διαθήκες, πάντως, που συντάσσονται λόγω ασθένειας ή λόγω επικείμενου ταξιδιού κατά κανόνα περιέχουν προβλέψεις για ακύρωση τους στην περίπτωση που ο διαθέτης επανακτήσει την υγεία του ή επιστρέψει σώος από το ταξίδι του.

Προικοσύμφωνα

Τα προικοσύμφωνα αρχίζουν με μια σταθερή φράση του τύπου .. να πάρει ο ... γαμβρό εις την θυγατέρα του ονόματι ... τον υιόν του άνωθεν ... ονόματι ... εις άνδρα της νόμιμον και ευλογητικόν.

Το γεγονός ότι η σειρά αυτή μπορεί ορισμένες φορές να αντιστρέφεται αποτελεί ενδεχομένως είτε ένδειξη της πλευράς που είχε την πρωτοβουλία του γάμου είτε ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης.

Προικοδότες.

Το τυπικό είναι να εμφανίζονται και οι δύο γονείς και των δύο πλευρών. Τις περισσότερες φορές προικοδοτεί ο

πατέρας όπου μπορεί να αναφέρεται με γνώμην και βουλήν της αρχόντισσας του. Πολύ σπανιότερα εμφανίζεται ως προικοδότης η χήρα μητέρα, η οποία ενδέχεται να συνοδεύεται και από τα ανήλικα παιδιά της. Επίσης ο αδελφός μπορεί να παρίσταται ως προικοδότης της αδελφής του.

Συχνά εμφανίζεται ο γαμπρός ως προικοδότης του εαυτού του.

Πέρα από τους κύριους, ορισμένες φορές στα Προικοσύμφωνα, κάνουν την εμφάνισή τους και συμπληρωματικοί προικοδότες, όπως π.χ. ο εκ μητρός παππούς της νύφης, ο εκ πατρός θείος της νύφης ή ο εξάδελφος του γαμπρού.

Για τη συγκεκριμένη εποχή και περιοχή τα κείμενα των προικοσυμφώνων αποδεικνύονται "ισοσθενή", από ορισμένες τουλάχιστον απόψεις, προς τις διαθήκες λόγω του εθιμικού κανόνα της προίκισης των αγοριών. Εντούτοις και παρά τις μεταξύ τους συγγένειες παραμένει μία σημαντική διαφορά: οι ρυθμίσεις των Προικοσυμφώνων μπορούν να χαρακτηριστούν περισσότερο προληπτικές θα έλεγα.

Σαν γενική αρχή μαρτυρούν μάλλον τον συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε πρόσωπα ή ανάμεσα στις αγχιστευόμενες ομάδες, συσχετισμός που σίγουρα διαμεσολαβείται και αντανakλάται στον διακανονισμό των προικιών. Οι ρήτρες στις Διαθήκες είναι περισσότερο ατομικές και πιο κοντά σε συγκεκριμένα αιτήματα αν και, επαναλαμβάνω, η διαχωριστική γραμμή δεν μπορεί να θεωρηθεί σαφής στο βαθμό που, για παράδειγμα, δεν αποκλείεται να εντοπιστούν περιπτώσεις ζωτροφίας και στα Προικοσύμφωνα.

Αβαντάρια

Τα Αβαντάρια είναι έγγραφα που σχετίζονται με την προικοδοσία, χωρίς ωστόσο να αποτελούν προικοσύμφωνα: με τα Αβαντάρια "καθορίζονταν τα περιουσιακά στοιχεία τα οποία επρόκειτο να δοθούν ως προίκα" (Γ. Πετρόπουλος, 1956:109 και 183). Στα έγγραφα της Νάξου απαντώνται Αβαντάρια που καθορίζουν τη μία από τις δύο μερίδες (της νύφης κατά κανόνα αλλά και του γαμπρού), ενώ σπανιότερα απαντώνται και Αβαντάρια στα οποία αναγράφονται και οι δύο μερίδες.

Πατριμόνια

Για τους ιερωμένους του λατινικού δόγματος η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων γίνεται με έναν ιδιαίτερο τύπο εγγράφου που αποκαλείται Πατριμόνιο.

Δωρεές

Οι Δωρεές αποτελούν και αυτές μια κατηγορία εγγράφων που συντάσσονται "υποκειμενικώς". Καθώς, κατά κανόνα, αντιπροσωπεύουν παρεκκλίσεις από τα ισχύοντα, οι οποίες έπρεπε να αιτιολογηθούν, αποδείχθηκαν εξαιρετικά πλούσιες σε πληροφορίες που αφορούν το κείμενο αυτό.

Ως προς τις Δωρεές προς τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, θα προσθέσω ότι η σύνταξή τους ήταν απαραίτητη δεδομένου ότι στη Νάξο δεν ίσχυε ο θεσμός της τριμοιρίας.

Μαρτυρίες

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τις Μαρτυρίες. Ο Μ. Τουρτόγλου σημειώνει ότι, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο "πολύ συνήθεις ήταν και οι εξώδικες μαρτυρίες που καταγράφονταν από τους καγκελλαρίους ή τους νοταρίους" (1990: 130).

Πράγματι, οι Μαρτυρίες αποδείχθηκαν μια εξαιρετικά πλούσια σε πληροφορίες κατηγορία εγγράφων, κυρίως όσον αφορά την καθημερινή ζωή, πληροφορίες οι οποίες στάθηκαν ορισμένες φορές, αναπάντεχα αποκαλυπτικές.

Παράλληλα, αυτή η κατηγορία εγγράφων παρουσιάζει νομίζω και ένα γενικότερο ενδιαφέρον, στο βαθμό που πιστοποιεί ότι βρισκόμαστε σε μια κοινωνία τόσο συμφιλιωμένη με το έγγραφο, ώστε μπορεί να χρησιμοποιεί τον νοτάριο ως διαιτητή σε θέματα τιμής ή ως θεματοφύλακα της τοπικής μνήμης.

Στα παραπάνω θα ήθελα να προσθέσω μερικά ακόμη πραγματολογικά στοιχεία.

Κοινωνικές κατηγορίες.

Τα άτομα που ανήκουν στην τάξη των ευγενών επιμένουν να παρατίθεται πριν την αναγραφή του ονόματος των και ο πλήρης

τίτλος των, πράγμα που ωστόσο δεν μας επιτρέπει και να κρίνουμε την επί του πραγματικού αντιστοιχία της κάθε περίπτωσης.

Τα άτομα του ονόματος των οποίων προτάσσεται το κυρ θα πρέπει να τα θεωρήσουμε ως αντιστοιχούντα προς κάποια κατηγορία αστών, σε συσχετισμό ενδεχομένως με την ανερχόμενη εμπορική δραστηριότητα της εποχής.

Οι κάθε είδους βιοτέχνες προσδιορίζονται στα έγγραφα με το προτακτικό *μαστρο-* έστω και αν η αφήγηση δεν μας επιτρέπει πάντα να διευκρινίσουμε το είδος της απασχόλησής τους.

Περισσότερο ασφαλές παρουσιάζεται το έδαφος σε σχέση με τους ιερωμένους, του ονόματος των οποίων προτάσσεται σταθερά το *παπά-* όσον αφορά τους ορθοδόξους και το *πρε* όσον αφορά τους λατίνους.

Οι ταξικοί προσδιορισμοί των γυναικών εμφανίζονται πιο γενικοί. Η βασική διάκριση είναι αυτή ανάμεσα στο κυρία για τις συζύγους των ευγενών και το κυρά για τις γυναίκες των υπόλοιπων κοινωνικών στρωμάτων. Συμπληρωματικά ωστόσο στοιχεία αντλούνται για την κοινωνική τους ταυτότητα τις φορές που παρατίθενται και τα προσδιοριστικά των συζύγων ή των πατεράδων τους.

Ως προς την κατά φύλα κατανομή στα έγγραφα των μεταβιβάσεων βεβαιώνεται η ανδρική υπεροχή. Καθώς, όμως, πρόκειται για έγγραφα που προέρχονται από περιοχή όπου οι γυναίκες διατηρούσαν όχι μόνο την κατοχή των δικών τους αλλά ενδεχομένως και τη διαχείριση (ύστερα από τον θάνατο του συζύγου των) ανδρικών περιουσιακών στοιχείων, η παρουσία τους στα έγγραφα δεν είναι αμελητέα, ενώ κάποιες φορές γίνεται αισθητός και ο ιδιαίτερος δυναμισμός τους.

Δόγματα

Ο εντοπισμός του δόγματος των συμβαλλομένων δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις δυνατόν να συναχθεί από τις αναγραφές των ίδιων των πηγών. Οι περιπτώσεις που αυτό αναγράφεται (του *ρίτου* λατίνου) είναι σπάνιες.

Γνωρίζουμε βέβαια ως γενικό κανόνα ότι οι ευγενείς λατίνοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των οπαδών του

δυτικού δόγματος (τόσο του τάγματος των ιησουΐτων όσο και των καπουκίνων), πράγμα που χρησίμευσε και ως οδηγτική αρχή στην αποδελτίωση.

Ωστόσο η αρχή αυτή κατά κανέναν τρόπο δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως γενικής ισχύος, αφού από τα έγγραφα δεν προκύπτει ο αποκλεισμός των άλλων κοινωνικών κατηγοριών από το δόγμα της Καθολικής Εκκλησίας.

Μεταβιβαζόμενα

Μια γενική διάκριση στα ίδια τα έγγραφα χωρίζει τα μεταβιβαζόμενα σε στάμπιλε και μόμπιλε ή στεκούμενα και σαλευγούμενα (Ναξ. 17, 99). Μια άλλη πιο αναλυτική διάκριση, και πάλι από τα ίδια τα έγγραφα, ξεχωρίζει: σπίτια, αμπέλια, χωράφια, περιβόλια, σκρίτα (ομολογίες), ρούχα, ζωντόβολα λιανά και χοντρά (Μην. 86, 390).

Θα παραθέσω μια συνοπτική αναφορά τους:

σπίτια

Η Ν. Κάσδαγλη πιστοποιεί ότι στο 98% των προικοσυμφώνων του δικού της δείγματος, στη γυναικεία μερίδα περιλαμβάνεται η μεταβίβαση σπιτιού. Τα μεταβιβαζόμενα σπίτια πολύ συχνά προσδιορίζονται από την τοποθεσία τους καθώς και από τα παρακολουθήματά τους (αυλές, ανώγεια, κατώγεια).

Μερικές φορές στα ίδια τα μεταβιβαστικά έγγραφα περιέχονται οι όροι που πρέπει να τηρηθούν σε περίπτωση μελλοντικής περαιτέρω δόμησής τους.

γν

Όλες οι κατηγορίες γαιών και στις τρεις μορφές γαιοκτησίας (ελεύθερη, εντρίτεμένη και μισιάρικη), μπορούν να περιέχονται στις μεταβιβάσεις. Τα ακίνητα ενδέχεται να μεταβιβάζονται ολόκληρα ή σε μέρη, όπως ενδέχεται και να μεταβιβάζεται η κυριότητά τους ενώ μέρος ή ολόκληρη η επικαρπία να παραμένει στον δικαιοπάροχο, το συννηθέστερο έως το θάνατό του.

Οι μεταβιβάσεις γαιών είναι αυτές που κυρίως μαρτυρούν τις διαφοροποιήσεις της ναξιώτικης κοινωνίας: εντοπίστηκε

περίπτωση εγγράφου στο οποίο περιλαμβάνονται 64 διαφορετικά κομμάτια γης ενώ, στην άλλη άκρη της κοινωνικής κλίμακας, οι γαίες μπορούν να απουσιάζουν εντελώς ή να συμποούνται απλώς σε ένα, κι αυτό μάλλον κακής ποιότητας, κομμάτι γης.

Στις περιπτώσεις μεταβιβάσεων περιβολιών μπορεί να μεταβιβάζονται μαζί και τα δικαιώματα άρδευσης.

Ορισμένες φορές μεταβιβάζεται και η υποχρέωση ο δωρεολήπτης να καταβάλλει το τέλος των ακινήτων που περιέρχονται στην κυριότητά του.

ζώα

Τα ζώα επίσης μπορούσαν να αποτελούν μέρος των μεταβιβαζομένων, τόσο τα γαϊδούρια όσο και οι αγελάδες, τα πρόβατα, οι κατσίκες αλλά και οι μέλισσες. Μερικές φορές ορίζεται ότι τα ζώα θα παραδοθούν της Αγίας Μαρίνας μαζί διευκρινίζεται και σε ποιον ανήκουν και οι "τόκοι" τού τρέχοντος έτους.

μετρητά

Στα έγγραφα δεν αποκλείεται να μεταβιβάζονται μετρητά, ωστόσο η αναγραφή τους είναι εξαιρετικά σπάνια.

αντικείμενα

Στα Προικοσύμφωνα αλλά και στις Διαθήκες, κυρίως στις περιπτώσεις που οι διαθέτες είναι γυναίκες, καταγράφεται μια εντυπωσιακή, κατά τη γνώμη μου, ποικιλία αντικειμένων (που δυστυχώς, για την ώρα, αδυνατώ να ταυτίσω στο σύνολό τους). Πέρα από τα εικονίσματα και τα κοσμήματα, που η επιμονή να οριστεί η τύχη τους θα μπορούσε (αν και για διαφορετικούς λόγους) να θεωρηθεί αυτονόητη, οι διαθέτιδες φαίνεται να έχουν στην κατοχή τους μια ποικιλία ειδών οικοσκευής και χειροτεχνημάτων, τα οποία επιμένουν να περιγράφουν και να διακρίνουν μεταξύ τους με εξαιρετική φροντίδα: κουρτίνες μαυροκέντητες με πετεινούς ...

Διάφορα

Στα μεταβιβαζόμενα, τέλος, θα πρέπει να περιληφθούν και οι ποικίλες προσωπικές υποχρεώσεις που ενδέχεται να

αναλαμβάναν οι προικοδότες, όπως π.χ. να καταβάλλουν το τίμημα προκειμένου να αρθεί μια υποθήκη ή άλλου είδους οικονομικές υποχρεώσεις π.χ. εντοπίστηκε μία σε περίπτωση, όπου ο πεθερός ανέλαβε να πληρώσει τα επιπλέον έξοδα, αν τύχαινε να χρειαστούν, προκειμένου γαμπρός να γίνει παπάς¹.

Αυτές είναι σε συνοπτική περιγραφή οι κυριότερες κατηγορίες αγαθών που χρησιμοποιούσαν στο σύνθετο παιχνίδι των στρατηγικών από τους ναξιώτες της τουρκοκρατίας.

Μένει να κατατεθεί ένα τελευταίο σημείο που σχετίζεται με τους τρόπους με τους οποίους εκφέρεται η βούληση των διαθετών, δηλαδή οι ρήτρες που περιέχονται στα συμβόλαια.

Ο τρόπος που η βούληση του διαθέτη εκφέρεται στα έγγραφα μπορεί να ποικίλλει στην έκφορά της, κατά τους εξής βασικά τρόπους:

* με τη χρησιμοποίηση της υποτακτικής: *έπειτα λέγει πως αν της τύχη θάνατος να την ενταφιάσουν*

* ομπλίγον

* κρατημένος

* ακόμη παράγγελλει και λέγει

* κοντετζιό.

Η αναγραφή του όρου κοντετζιό (από το ιταλικό *condizione*: όρος, συμφωνία) παρέχει νομίζω τη μεγαλύτερη ασφάλεια για την αποδελτίωση των στόχων που προσπαθούν δια της μεταβίβασης να επιτύχουν οι διαθέτες/δωρητές.

Η σειρά αναγραφής της κάθε ρήτρας δεν μπορεί να θεωρηθεί δηλωτική της σημασίας της, για πολλούς όπως πιστεύω λόγους. Θα πρέπει να ληφθεί καταρχάς υπόψιν η πρακτική των νοταρίων και το αναμφισβήτητο γεγονός ότι κατά τη σύνταξη των εγγράφων προφανώς ακολουθούσαν κάποιους συγκεκριμένους τύπους. Έτσι, το γεγονός ότι κατά κανόνα στις νοταριακές αναγραφές (γενικά και όχι μόνο της Νάξου) προτάσσονται τα αφορώντα τα θεία, και εννοώ εδώ είτε τις τυχόν δωρέες προς εκκλησίες και μοναστήρια είτε τα αφορώντα εις τη λατρεία της ψυχής του διαθέτη, δεν θα πρέπει να εκληφθεί αναγκαστικά ότι αυτό υπήρξε και το πρωταρχικό μέλημα που

¹ Μην. 85, φ. 133.

οδήγησε στον νοτάριο. Θεωρώ περισσότερο ασφαλές να μην επιχειρήσει να ταξινομήσει κανείς τις ρήτρες σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες.

Εστω και αν για αναλυτικούς λόγους οι ρήτρες εξετάζονται μεμονωμένα πιστεύω ότι το σωστότερο είναι να θεωρήσει κανείς ότι όλες οι ρήτρες που περιλαμβάνονται σε ένα έγγραφο συγκροτούν ενιαίο σύνολο.

Η απουσία και πάλι δικαστικών αποφάσεων από τη Νάξο καθιστά δύσκολη κάθε αποτίμηση για την επί του πραγματικού δεσμευτικότητα που είχαν οι ρήτρες. Πάντως θεωρώ εύλογο να υποστηρίξει κανείς τον ηθικά δεσμευτικό τους χαρακτήρα. Σε συσχετισμό κυρίως με τις Διαθήκες θα πρέπει να προστεθεί και το κύρος που προσδίδει αν μη τι άλλο συναισθηματικά και ο θάνατος στην έκφραση της τελευταίας βούλησης. Εξάλλου πρόκειται για δημόσιες πράξεις και άρα θα πρέπει να συνυπολογιστεί και ο ρόλος της κοινότητας ως ηθικού εγγυητή.

Εκείνο πάντως που υποστηρίζω είναι ότι αν στο επίπεδο του αποτελέσματος, ήτοι του πραγματικού, τα γεγονότα από την ίδια τη φύση των πηγών παραμένουν σ' έναν βαθμό απροσδιόριστα, οι πληροφορίες τους αντίθετα μπορούν να θεωρηθούν απολύτως έγκυρες όσον αφορά τις προθέσεις του δικαιοπαρόχου και άρα ενδεικτικές του αξιακού συστήματος της συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας.

Γνώμη μου είναι ότι τα νοταριακά έγγραφα, και της Νάξου αλλά κι αυτά που προέρχονται από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, εμπεριέχουν πολύτιμες μαρτυρίες κυρίως όσον αφορά τα αξιακά συστήματα και από την άποψη αυτή έχει κυρίως σημασία να αναλυθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

η αμαρτία του κορμιού και η τιμή του κηρευομένου ενδύματος

Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσω να πραγματευτώ το θέμα της τιμής στη ναξιώτικη κοινωνία του 17ου αιώνα εφαρμόζοντας όρους από τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε σε αναφορά κυρίως με τις σύγχρονες μεσογειακές κοινωνίες.

Στις Διαθήκες, κατά κύριο λόγο, αλλά και σε Δωρεές απαντάται μια γενικού περιεχομένου ρήτρα που συναρτά τη μεταβίβαση από την "υπάκου" συμπεριφορά των δωρεοδόχων.

'Ετσι, στη Δωρεά που κάνει προς την αδελφή του ο Τζώρτζης Ντούναβης ορίζει ότι τα πράγματα θα τα έχει αυτή να τα καρποτρώγει έως ότου τα πουρκοτάξει σε όποιον της παιδί θελήσει ... περόν να είναι εις το θέλημα και την υποταγή της μάνας του. Ει δε και δεν ήθελεν στέκειν στην υπακοή της και έβγειν από το θέλημά της να μην έχειν να κάμειν από τα αυτά πράματα μόνον να πηγαίνουν εις τα άλλαν της παιδία (Μην 86, 32).

Παρά το γεγονός ότι τα έγγραφα, κατά κανόνα, δεν μας επιτρέπουν να συναγάγουμε με ασφάλεια την ηλικία των ενεχομένων προσώπων, η χρήση του όρου "παιδί" μαζί με τα γενικότερα συμφραζόμενα, τις περισσότερες φορές επιβεβαιώνουν την εντύπωση ότι στις περιπτώσεις αυτής της διατύπωσης το αίτημα απευθύνεται και απόσκοπεί να δεσμεύσει ανήλικα παιδιά, αγόρια και κορίτσια.

Εδώ, μπορεί να πρόκειται για κάποιο συγκεκριμένο παιδί της οικογένειας, δεν αποκλείεται, όμως, η ρήτρα να απευθύνεται και προς όλους αδιάκριτα τους απογόνους μιας οικογένειας: οι αγορές να είναι των παιδιών του με τούτο να είναι εις την υπακοή της μάνας τος (Μην. 85 φ.143).

Η ρήτρα πάντως δεν δεσμεύει μόνο τα παιδιά. Στη Διαθήκη

που συντάσσει ευρισκόμενος βαρεμένος και πονεμένος από ασθένεια και φοβιζόμενος μην τον πλακώσει ο θάνατος, ο αφέντης Φίλλιπος Λουρδάς ορίζει ο εγγονός του να στέκεται στην υποταγή του πατέρα του έως τον γάμο του (Ε 29)

Η αρχόντισσα Κατερίνα Κρέσπα Κορονέλλου, διευκρινίζει σε τί ειδικότερα αντιστοιχεί αυτός ο όρος της υποταγής: αυτά που προικοδοτεί στον δισέγγονα της τον Γερμανάκη θα τα κυβερνά ο πατέρας του πρε αφέντης Χρυσάκης έως να δώσει ο θεός να τον υπαντρέψει με την ευχήν και με το θέλημα του ... κι αν από ριζικού ήθελε παντρευτεί το παιδί, που ο θεός να μην το ορίσει, δίκως την βουλήν και γνώμην και θέλῃσιν του αφέντη του πατέρα του, να απομείνει πρίβο από όλα τα πράγματα που του δίνει η αυτή κυρία η λάλα του και να μένουσι ελεύθερα στην εξουσία του πατέρα του να τα κάνει ως θέλει και βούλεται (Ε30+31).

Το ίδιο και στη Διαθήκη που συντάσσει ενόψει του ταξιδιού του στη Γένοβα ο αφέντης Τζουάνες Γιουστινιάνης με την οποία, μεταξύ άλλων, προνοεί για το ορφανό εγγόνι του Γιακουμάκη, παιδί της πεθαμένης κόρης του: να στέκει εις την υποταγή του αφέντη του παππού του του Γιουστινιάνου ... εις την υπακοήν και το θέλημά του δια να είναι δια όφελος και καλό του αυτού παιδιού και δια τιμή του. Αν πάλι πεθάνει ο παππούς του, το παιδί θα πρέπει να στέκεται υποτακτικό εις το θέλημα της γιαγιάς του της κυρίας Αννεζίνας: έως ότου να γένει νόμου (ηλικίας) ... και τάξιν υπανδρείας να τον επαντρέψουν με το θέλημάν τος και με την βουλήν τος εκεί όπου γροικούσι πως είναι δια το καλόν του και δι' όφελός του. Στην περίπτωση που το παιδί ήθελεν εβγει από το θέλημά των ... τα κληροδοτούμενα θα επιστρέψουν στους προικοδότες και τους κληρονόμους των: να γροικούνται εις τους αυτούς γονέους (στην πραγματικότητα =παππούδες) και τους κληρονόμους τος.

Τον ίδιο όρο επαναλαμβάνει και η εκ μητρός γιαγιά του, με την απειλή, μάλιστα, να ανακαλέσει το Αβαντάριο της (νεκρής πλέον) μητέρας του, οπότε και πάλι τα κληρονομικά δικαιώματα θα του αφαιρεθούν και θα μεταβιβαστούν στους δικούς της, τη φορά αυτή, κληρονόμους: και τα δικαιώματά της να είναι εις τα αρχοντόπουλά της ήγουν εις τους

κληρονόμους (Ε 46).

Όπως αποδεικνύεται από τα έγγραφα ο όρος μπορεί να επεκτείνεται και σε παιδιά που συνδέονται με τον παρέχοντα με δεσμούς "πλασματικής" συγγένειας όπως και για παιδιά "φυσικά" των οποίων, δηλαδή, η γέννηση δεν έχει νομιμοποιηθεί από τη διαμεσολάβηση του εκκλησιαστικού γάμου.

Έτσι, το 1684, στο Μέσα Κάστρο της Ναξίας και πάλι, ο μαστρό Ναδάλης Θεργλιανός, εις κλίνη κατάκοιτος, καθιστά, με τη σύμφωνη γνώμη της συνβίας του κερά Μαρίας, κληρονόμο του αγόρι όπου έχουν και όπου το ενεθρέψασιν ήγου το φιλιότζικό τους θέτοντας τον ίδιο όρο: κοντετζιό ... να στέκεται μαζί τος (και) να είναι στην υπακοήν τος και εις το θέλημάν τος. Αν όμως ήθελε ξεθεληματέψειν να εβγείν από την υπακοήν τος η διαθήκη θα ακυρωθεί (Μην. 86, 437).

Θεωρώ ότι η ρήτρα αυτή της "υποταγής" (χωρίς να αποκλείεται κι ένα γενικότερο αίτημα ευπείθειας) εκείνο που κατά κύριο λόγο προσπαθεί να ρυθμίσει είναι ο γάμος των απογόνων. Μερικές φορές οι ίδιες οι ρήτρες προχωρούν περισσότερο και φτάνουν να υποδεικνύουν ένα ορισμένο πρόσωπο ως μελλοντικό σύντροφο του/της δικαιοδόχου. Ο γάμος με το συγκεκριμένο πρόσωπο αποτελεί προϋπόθεση για τη μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων.

Ο πρεβόστρος πρε αφέντης Φρατζέσκος Λουρδός θέτει στη Διαθήκη του την κοντετζιόνε στον ανηψιό του Αντωνάκη να πάρει γυναίκα του την αρχοντοπούλα του αφέντη Μαρκέτου Κορονέλλου την Μπενετίνα: και ό,τι μου αγγίζουσι στάμπιλε, μόμπιλε, ασήμι, μαργαριτάρι, μάλαμα, ρούχα να είναι εδικά του. Αν δεν ήθελε πάρει την αρχοντοπούλα του αφεντός Μαρκέτου να μη μετέχει από αυτά τίποτις μόνο να τα παίρνουν τα άλλα μου ανήψια ήγου τα αδέλφια του (Ε51).

Άλλο παράδειγμα, η κοντετζιό που τίθεται στο Προικοσύμφωνο του Τζαμπατάκη Μπαρότη όπου διευκρινίζεται ότι: ει δε και ήθελε τύχει από μέρους του γαμπρού καμιά δυσκολία θέλουν και αυτοί οι γονέοι του να γροικάται πρίβος και απόκληρος από ό,τι του τάζου μη έχοντας άδεια να συναρμοστεί άλλη γυνή ομοίως και η γυνή άλλον άνδρα (Ε58)¹.

¹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι σαφές ότι το προικοσύμφωνο

Και ο παναιδεσιμότατος αφέντης πρε Τομάζος Μπάλιος ορίζει με τη Διαθήκη του ότι το σπίτι και η οικοσκευή που κληροδοτεί στον ανηψιό του Μάρκο δεν θα πρέπει να πουληθούν ούτε να δοθούν σε κάποιο άλλο πρόσωπο. Η κοντετζιό είναι να τα μεταβιβάσει ο Μάρκος στο αρσενικό του παιδί παντρεύοντάς το, όταν αυτό ενηλικιωθεί, με το θηλυκό παιδί της γειτόνισσάς τους της κερά Μαρούσας, χήρας του Αντώνη Μαρτζέλου, διότι τις γνωρίζουν διά καλούς χριστιανούς και άξιους εισέ όλα (Μην. 86, 377).

Το ότι η πρακτική αυτή απαντάται με μεγαλύτερη συχνότητα σε αναφορά με τις οικογένειες των λατίνων ευγενών δεν θα πρέπει να μας ωθήσει στο συμπέρασμα ότι προσιδίαζε αποκλειστικά σε αυτές. Πολλές ενδείξεις των εγγράφων πείθουν ότι βρισκόμαστε σε μια κοινωνία όπου η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων σχετίζεται με την ενεργοποίηση γαμήλιων στρατηγικών και μάλιστα κατά πολλούς τρόπους. Ορισμένες φορές οι στρατηγικές ενδέχεται να αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση "εκτροπών" .

Παράδειγμα: και τα χωράφια ... να τα έχει η αδελφή του και το παιδί της η Ταντία κοντίζιον ... αν ευλογηθή ο μισέρ Τζάνες την θυγατέραν της οπού έχει παιδί μετ' αυτήν να έχει και αυτό το παιδί το μερδικόν του (Ναξ. 16, 15)¹.

Κυρίως όμως εκείνο που τίθεται ως στόχος των στρατηγικών είναι η ρύθμιση των γάμων, που σημαίνει να εξασφαλιστεί η επιθυμητή ταξική και μαζί θρησκευτική ενδογαμία. Προς

συντάσσεται πολύ πριν τον γάμο, αφού και οι δύο πλευρές δεσμεύονται να αποδώσουν αυτά που υποσχέθηκαν ερχόμενα τα αρχοντόπουλα εις ετά και ηλικίαν νόμιμη ... να τα στεφανώσουν ευθύς.

¹ Η μνεία αυτή προέρχεται από έγγραφο του 16ου αιώνα. Θα ήθελα εδώ να αναφέρω και την εξαιρετικά φιλελεύθερη διατύπωση (που σίγουρα συνιστά εξαίρεση) η οποία απαντάται στον ίδιο τόπο, και στον ίδιο αιώνα: εις το Μέσα Κάστρο της Ναξίας, μηνί Αυγούστω 1557. Εδώ η κοινωνική απόκλιση που αντιπροσωπεύει το "χωρίς στεφάνι" δεν φαίνεται να τρώμαζε την αρχόντισσα Κατερίνα, αφού ζήτησε να γραφεί ότι δίδει και χαρίζει από την σήμερον της θυγατέρας της της Μαρίας το περιβόλι το τρανό το ευρισκόμενον εις του Περούτζη τον ποταμό ... το οποίον περιβόλι είναι από την σήμερον εδικόν της να το έχει εξουσίας αυτή και οι κληρονόμοι της ό με στεφάνι ή και χωρίς στεφάνι (Ναξιακά 16, 10).

τον σκοπό αυτόν, και στη Νάξο, φαίνεται ότι καταρχάς εκείνο που έπρεπε να τεθεί υπό έλεγχο ήταν η εκ μέρους των ανύπαντρων γυναικών επιλογή του συντρόφου. Στη Διαθήκη που συντάσσει ο άρρωστος αφέντης Φίλλιπος Λουρδός, τον οποίο ήδη συναντήσαμε, ορίζει ότι η κόρη του Αντριάννα δικαιούται τα προικία της με ξεκάθαρη κοντετζιόν να παντρευτεί με το θέλημα των αδελφών της (Ε29). Η κερά Καλή, σύζυγος Λορέντζου Γα, παραγγέλλει με τη διαθήκη της η θυγατέρα της να παραμείνει στην υπακοή του πατέρα της, αλλιώς: ει δε και ήθελε κάμει καμμία αταξία εις εντροπήν του κορμιού της να μη μετεχένει τίποτις απ' ό,τι της αφήνου μόνο να πηγαίνου εις τα άλλα της αδέλφια (Μην. 86, 416).

Περισσότερα στοιχεία προς αυτή την κατεύθυνση μας προσφέρει η (κατά τον χαρακτηρισμό των εκδοτών του εγγράφου) "Διαθήκη συζύγων δι ενός εγγράφου", που συντάσσουν ο ευγενέστατος αφέντης Θεοφύλακτος Διασίντης και η κυρία Ενκατερίνα η σύζυγός του, οι οποίοο ορίζουν: αν ίσως και κανένα παιδί από τα άνωθεν ήθελε εβγαίνει από την βουλήν των γονέων τος ως πότε ζιούσιν ή από την τιμή τος να είναι πριβάδο απ' ότι τος αφήνουν. Δύο είναι τα σημαντικά στοιχεία που αναδεικνύει το έγγραφο αυτό: καταρχήν ότι ο όρος της τιμής θα εξακολουθήσει να ισχύει και μετά το θάνατο των γονιών και, κατά δεύτερο λόγο, ότι σε περίπτωση παράβασης της τιμής τα αδέλφια υπεισέρχονται ως δικαιούχοι των περιουσιακών στοιχείων: ή και μετά τον θάνατον των γονέων τος αν είχε ξεπέσειν καμμία (από τις κόρες τους) από την τιμήν της να χάνει την μάρτην της εκείνο που της κίζειν και να το παίρνου τα άλλα αδέλφια και να μην έχει να λαβαίνει τίποτις παρά δέκα ρεάλια δια να γροικάται δια πουρκίν της (Μην. 86, 31).

Η ρήτρα πάντως που εξαρτά τη μεταβίβαση από την τήρηση της αγνείας μπορεί να επεκτείνεται και σε άλλα θηλυκά μέλη του οικιακού χώρου, για παράδειγμα τα υιοθετημένα παιδιά. Έτσι, το 1684, ο καρακύρης Κωνσταντής του ποτέ Μιχέλη Μέρμηγγα μαζί με τη συνβία του τη Μαρούκα λένε ότι, επειδή ο Θεός τους ατέκνωσε παίρνοντας τους το παιδί τους τη Σταμάτα, πήραν ένα κορίτσι (φυσικό;) που το βαφτίσαν με το όνομα της πεθαμένης κόρης τους. Το κορίτσι αυτό το

καθιστούν κληρονόμο τους με την ίδια κοντεζιό : να στέκουν εις την υπακοήν τος και εις το θέλημα τος και ... να μην πέσειν εισέ αταξία της τιμής της (Μην. 86, 445).

Ωστόσο ο κύκλος αυτός της τιμής μπορεί να διευρύνεται, προς την κατεύθυνση των ανηψιών (και μάλιστα "φυσικών"), όπως ενδέχεται να περιλαμβάνει και πρόσωπα μη συγγενικά. Να μην αποδειχθεί παρήκοη και ντισονέστα, τίθεται και από τις (ανύπαντρες) θυγατέρες του Ιακώβου Κρίσπου προς την ανηψιά τους, Μαρία Μπολιτρά, φυσική θυγατέρα του αδελφού τους του ποτέ αυθεντός Μπολιτρά, που με τη Δωρεά που συντάσσουν το 1637 της μεταβιβάζουν τα σπίτια που έχουν γονικά τους (Νάξ. 17, 53).

Ο ίδιος όρος να μην πέσει εισέ αταξίαν της τιμής της απαντάται και στη Διαθήκη που υπαγορεύει στον Μηνιάτη ο αφέντης πρε Μιχέλης Κορφιάτης πριν από το επικείμενο ταξίδι του, δια της οποίας καθιστά καθολική σχεδόν κληρονόμο μια γυναίκα προς την οποία δεν φαίνεται να συνδέεται με κανενός είδους συγγενικούς δεσμούς, και την οποία προσωπικά τείνω να θεωρήσω ως υπηρέτριά του (Μην. 86, 777).

Σε επίπεδο ιδεολογίας θα είχε ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η τιμή σε σχέση με τις ανύπαντρες κοπέλες.

Καταρχήν, για τις κοπέλες ο γάμος θεωρείται ότι παρέχει τιμή. Ο πανοσιότατος εν ιερομονάχοις κυρ Μελέτιος Πολίτης, ο οποίος έμεινε ύστερα από το θάνατο των γονιών του αυτός κηδεμόνας των ανήλικων αδελφών του, διηγείται πως πάντρεψε την αδελφή του την Καλή διά να την τιμήσειν πράγμα που επαναλαμβάνεται και στην παραγγελία που του έστειλε ο αδελφός του ο μοναχός από το Άγιο Όρος ... να εύρειν να την πανδρέψειν να τιμηθείν (Μην 86, 686).

Κατά δεύτερο λόγο, για τις κοπέλες η τιμή νοείται με όρους θρησκευτικού περιεχομένου και, ως εκ τούτου, η παράβασή της ισοδυναμεί με αμαρτία. Σ' ένα γενικότερο επίπεδο, παράβαση της τιμής θεωρείται ως ατυχία που εξαρτάται από τη θεία βούληση.

Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τη διατύπωση που περιέχεται στη Διαθήκη της μεγαλειότατης αρχόντισσας

Ζανμπέτας Κορονέλισσας σε σχέση με την άγαμη κόρη της: και πάλι αν ίσως και κάμει κανένα πράμα κόντραν εις την τιμής της ήγου σε ατυχία να μη μετεχένει απ' αυτά τίπετις μόνο να στρέφονται εις τα αδέλφιαν της (Mnv. 86, 866).

Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από τη Διαθήκη της κερά Μαρίας συζύγου του μισέρ Μανώλη Κεντέ σε συσχετισμό τη φορά αυτή με το υιοθετημένο της κορίτσι: αν ίσως και στιγματίξειν εις την τιμήν της ει δε ο θεός να μην της το κάμει και ήθελε πέσειν εις ατυχία και αταξία της τιμής της (Mnv. 573).

Η αντίφαση που στοιχειοθετεί το συγκεκριμένο παράθεμα, το ότι δηλαδή ότι οι λόγοι θεωρούνται προϋπάρχοντες και έξω από τη βούληση του υποκειμένου, ανατίθεται όμως στην ευθύνη του να μην υποκύψει, δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα¹.

Το ότι οι γονείς κάποτε έκαναν πράξη αυτό τους το δικαίωμα να τιμωρούν τα "παρήκοα" τέκνα τους επιβεβαιώνεται, μεταξύ άλλων, και από την Τροποποίηση Διαθήκης του 1638 όπου μαρτυρείται ότι η κερα Ερήνη Μπεοπούλα ανακάλεσε τη δωρεά ενός σπιτιού προς την κόρη της Μαρία επειδή αυτή και να εβγήκε από την υπακοήν της και να εξεθελημάτεψεν απέ του λόγουν της και να επήγε παλλακίδα με τον μισέρ Φιλιππάκην Λορδά. (Mnv 86, 317).

Το δεύτερο σχετικό παράδειγμα προέρχεται από τον πρώτο κώδικα του Μηνιάτη. Πρόκειται για Μαρτυρία, που αφορά μάλιστα συγγενικό πρόσωπο του ίδιου του νοτάριου, κατά πάσα πιθανότητα ανηψιά του. Από το έγγραφο αυτό με ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1664 μαθαίνουμε λοιπόν ότι, όπως βεβαιώνουν πέντε επιφανείς εκπρόσωποι της ναξιώτικης κοινωνίας κατά παράκληση του μισέρ Παντολέου Μηνιάτη, η κόρη του η Μαρία: εις τον καιρόν οπού ήρθασιν οι Φραντζέζοι στο νησίν της Ναξίας αυτή έφυγε κρυφά από τον πατέρα και τη μάνα της και πήγε με ένα φραντζέζε και ήφθηρε

¹ Σε περίπτωση όμως που θα υπέκυπτε, οι όροι που αφορούν την ανύπαντρη γυναίκα παραπέμπουν στην γνωστή εικόνα της εκπαιδευμένης γυναίκας, η καταγωγή της οποίας προφανώς ανάγεται σε θρησκευτικά κείμενα. Ο συσχετισμός με θρησκευτικά κείμενα θα μπορούσε να ισχύει και στις περιπτώσεις που τα Προικοσύμφωνα βεβαιώνουν την παρθενία της νύφης.

την παρθενίαν της¹. Στη συνέχεια η Μαρία παντρεύτηκε με τον διαφθορέα της, όμως όταν έφυγαν οι Γάλλοι έφυγε κι αυτός, η δε Μαρία εδόθηκεν εις την πορνείαν με πολλούς. Όλα αυτά ανάγκασαν κάποια στιγμή τον πατέρα της να την διώξει από το σπίτι του: *ωσάν άτυχη και κακή θυγατέρα πράγμα που δεν εμπόδισε τη Μαρία να εξακολουθήσει τον "έκλυτο" βίο της. Τη στιγμή που συντάσσεται το έγγραφο η Μαρία φέρεται παντρεμένη μ' ένα στρατιώτη (Μην. 85, φ. 143).*

Η ιστορία της Μαρίας είχε και συνέχεια που θα την αναφέρω παρεκβατικά, επειδή μαρτυρεί ότι η ιστορία έχει πάντοτε περισσότερες από μία όψεις και τα άτομα μπορούν, σε κάθε περίπτωση, να ενεργοποιούν κι άλλες, εκτός από τις νόμιμες, στρατηγικές. Έτσι, στο ακριβώς επόμενο έγγραφο του ίδιου κώδικα, που οι εκδότες του το χαρακτηρίζουν ως "Κατάλογο Υπεξαιρεθέντων" αναγράφονται *Τα όσα πράγματα μου έχει η καταραμένη μου η θυγατέρα παρμένα. Εδώ η μητέρα της Μαρίας απαριθμεί τα εικονίσματα, κοσμήματα, χρήματα, ρούχα, είδη οικοσκευής, πολύτιμα και μη, τα οποία η Μαρία αφαίρεσε από το σπίτι των γονιών της, τα οποία και η παθούσα συνοψίζει με την εξαιρετικά παραστατική διατύπωση: ότι άλλο όπου είχα μέσα εις το σπίτι μου πολύ ολίγο με έγδυσε².*

Ένα από τα προβλήματα που ανακινεί το αποκαλυπτικό, κατά τη γνώμη μου, αυτό κείμενο είναι αν η ανάκληση της προικοδοσίας, σε περιπτώσεις παράβασης της τιμής μπορούσε ή όχι να ισχύσει και για τις παντρεμένες γυναίκες.

Η Κωδικοποίηση επεκτείνει και στα παντρεμένα μέλη τη ρήτρα ότι σε περίπτωση παράβασης της τιμής, τα περιουσιακά στοιχεία επιστρέφουν στη γενιά. Η Μαρία πάντως δεν πρέπει να είχε προικιστεί αφού ο πρώτος της γάμος ακολούθησε μάλλον ανορθόδοξη διαδρομή ενώ η κατοπινή της πολιτεία, και πάλι, μάλλον δεν θα πρέπει να της επέτρεπε να διεκδικήσει την

¹ Στις νουθεσίες του Κ. Κόκκου, ενός από τα πρόσωπα που υπογράφουν τη Μαρτυρία και ο οποίος είχε σταλεί από τον πατέρα της Μαρίας να την επαναφέρει στο σωστό δρόμο, εκείνη αντίταξε τη διαχρονικά γνωστή αιτιολογία: *ήλεγε πως τον αγαπά...* (ό.π.).

² Παρόμοιο παράδειγμα υπεξαίρεσης από αποκληρωθείσα κόρη απαντάται και στο Μην. 86, 31.

προίκα της. Τελικά προτιμώ να αφήσω το ερώτημα αυτό ανοικτό.

Η κεντρικότητα της έννοιας της τιμής για τις ανύπαντρες κοπέλες όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα κείμενα παρακολουθεί και επιβεβαιώνει τις κεντρικές διαπιστώσεις των θεωρητικών για τη σύγχρονη Μεσόγειο. Εκεί που διαφοροποιείται το παράδειγμα της Νάξου είναι η επιβολή αυτής της ρήτηρας σε σχέση με το πρόσωπο του συζύγου, άντρα ή γυναίκας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το εθιμικό σύστημα της Νάξου στερούσε από τον επιζώντα σύζυγο (άνδρα ή γυναίκα) κάθε είδους κληρονομικά δικαιώματα. Ωστόσο οι σύζυγοι, δια νοταριακής πράξης, είχαν το δικαίωμα να αφήνουν ο ένας στον άλλο την επικαρπία των προικίων τους, υπό τον όρο όμως ότι ο επιζών θα "κρατούσε" την τιμή του αποθανόντος. Ο ίδιος όρος, ως αμοιβαία ή μονομερής δέσμευση, απαντάται και στα Προικοσύμφωνα όπως και στα Αβαντάρια. Για παράδειγμα, ο μεγαλειότατος αφέντης Ιακουμάκης Μπαρόντζης κι η συμβία του κάμνουν Αβαντάριο της αρχοντοπούλας της κυρίας Ερηνακίου (sic), προκειμένου να πάρουν γαμπρό τον εντιμότατον και χρησιμότατον αφέντη Λογιζάκην, όπου ορίζεται: ει δε κατά το ανθρώπινο και κοινό χρέος όπου μέλλειν να λάβωμε όλοι μας ... άνι τύχειν θάνατος του γαμπρού πρι της νύφης η νύφην να τρώγει όλα τα εισοδήματα των μπραγμάτων του γαμπρού έως οπού να κρατεί την τιμή του αντρός της. Ει δε και πάλι και τύχειν θάνατος της νύφης πρι του γαμπρού ο γαμπρός πάλι να τρώγει τα εισοδήματα των μπραγμάτων τζη έως όπου να στέκει εις την τιμή της (Μην. 86,2321).

Όταν πρόκειται για τη σύζυγο, όρισμένες φορές το να κρατεί την τιμή του άντρα της εκφέρεται και μ' έναν άλλο τρόπο: να κρατεί τιμή του χρευομένου ενδύματός. Ο μισέρ Μιχάλης Μοστράτος ορίζει με τη Διαθήκη του: το πράμμα το γονικό του και τα 100 ρεάλια οπού του έδωκεν ο ποτέ πατέρας του και από της μάνας του τα όσα έλαβεν υστερότερα με το θάνατο του πατρός του και όσα εμοιράσασι με τον αδελφόν του τον μισέρ Τζουάνε οπού ήταν από κληρονομίαν του ποτέ αδελφού τους του Μανώλη τα οποία όλα έκαμεν αγορές και όσα σκρίτα ηθέλασι του εβρεθεί με κάθε άλλη μασαρία... όλα της συμβίας

του της κερά Μαργαρίτας να τα καρποτρώγει και να τα εξουσιάζει έως ποτέ ήθελε φυλάγει την τιμήν του χηρευομένου ενδύματος (ΑΚΑΝ Διαθήκης 2/12/ 1683).

Το ίδιο και ο Μάρκος Βάβουλας είχε παραχωρήσει την επικαρπία της κινητής και ακίνητης περιουσίας του στην γυναίκα του έως ποτέ κρατεί την τιμήν του χηρευομένου εντίματος (Μην. 86, 714).

Η πρώτη παρατήρηση που εξάγεται από τα παραπάνω παραδείγματα, στις περιπτώσεις που ο όρος δεν απευθύνεται σε άγαμες γυναίκες, αλλά σε παντρεμένες γυναίκες που μέλλεται να χηρεύσουν, αλλάζει καταρχήν το ίδιο το λεξιλόγιο: η αναφορά δεν είναι πλέον στην αμαρτία του κορμιού αλλά η τιμή συνδέεται με το χηρευόμενο ένδυμα ¹.

Δεν λείπουν ωστόσο οι περιπτώσεις που η δέσμευση αυτή ακολουθεί την αντίστροφη τροχιά. Στο υλικό της Νάξου εντοπίζεται εξίσου συχνά θα έλεγα η ίδια ρήτρα και σε σχέση με το πρόσωπο του συζύγου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, και ο σύζυγος δικαιούται την επικαρπία των γυναικείων προικών όσον καιρόν θα κρατεί την τιμή της συζύγου του. Στο Προικοσύμφωνο του μαστρο-Λιανού Ντεστούνη και της αρχοντοπούλας Μαργέτας Δελαγραμμάτικα και πάλι ορίζεται ότι σε περίπτωση που αυτή πεθάνει χωρίς να έχουν αποκτήσει παιδιά να τρώγει ο μαστρο-Λιανός το προυκίν της ώπου κρατεί την τιμήν της. (Ναξ. 17,3).

Η ίδια ρήτρα δεν απαντάται μόνο από γυναίκες που προσφωνούνται αρχόντισσες. Η ετοιμοθάνατη, όπως προκύπτει από το κείμενο της διαθήκης της, κερά Μαρία, γυνή του μαστρο-Γεώργην Μαρτζέλου, από τη μη δευτερογαμία του άντρα της εξαρτά όχι μόνο την κατοχή των πραγμάτων της αλλά και την κηδεμονία των παιδιών της: ο άντρας της ως ποτέ στέκειν

¹ Η καταγωγή το όρου αυτού στάθηκε αδύνατο να εντοπιστεί. Ο Ι. Βισβίζης σχολιάζει ότι παρόμοια διάταξη απαντάται εις το φεουδαλικό δίκαιο (1951:147). Η Ν. Α. Κάσδαγλη παραπέμπει στο βιβλίο της Zuber-Klapisch η οποία αναφέρει ότι : "στη Βενετία οι όροι για τα μαύρα ρούχα της χήρας, *pellicua vidualis* ή *vesta vidualis*, ενδεχομένως χαρακτήριζαν τα δικαιώματα της επί της ακινήτου περιουσίας του ανδρός της (1985: 279).

εις την τιμήν της να έχειν τα παιδιά και τα πράματάν της ει
δεν και ξαναπαντρευτείν να παίρνου τα παιδιά και τα πράματάν
της οι εδικοίν της έως να γενού νόμου ηλικίας. (Μην 86,
729)

Όπως συνάγεται με απόλυτη σαφήνεια από τη μαρτυρία του
παραπάνω κειμένου η ρήτρα να "φυλάσσεται η τιμή", όταν
αφορά σε παντρεμένα άτομα, τόσο άντρες όσο και γυναίκες,
μεταλλάσσεται: δεν πρόκειται πλέον για την τήρηση της
αγνείας αλλά για την απαγόρευση δευτερογαμίας¹. Η άποψη αυτή
ενισχύεται και από το γεγονός ότι αυτή η ρήτρα, "να κρατά
την τιμή", δεν απαντάται, όπως είδαμε, μόνο σε Διαθήκες,
αλλά και σε Προικοσύμφωνα ως προκαταβολική, δηλαδή,
δέσμευση. Άλλο παράδειγμα, το Προικοσύμφωνο του 1681 μηνός
Μαρτίου 25: όποιο μέρος ήθελε του τύχειν θάνατος τον ζώντα
μέρος να τρώγην του τεθνηκότος το μερδικόν έως πότε στέκειν
στην τιμή του τόσον διά το ένα μέρος ωσαν και διά το άλλον.
(Μην 86, 127). Επομένως, όσον αφορά παντρεμένα άτομα, ο όρος
να κρατηθεί η τιμή δεν σχετίζεται (κατά κανόνα τουλάχιστον)
με την εγκράτεια. Πρόκειται για σύμβαση που συναρτά την
επικαρπία των προικίων περιουσιακών στοιχείων του
προαποβιούντος εκ μέρους του επιβιούντος υπό τον όρο της
μη δευτερογαμίας του.

Σε ορισμένα έγγραφα η τήρηση της τιμής συνδέεται μόνο με
τα προικία, ενώ τα επίκτητα μπορούν να καταλείπονται στην
επικαρπία του άλλου μέρους χωρίς όρους. Από την άποψη αυτή
είναι χαρακτηριστική η αφήγηση της Διαθήκης υπ' αριθμ. 695
στον κώδικα 86 του Μηνιάτη. Ο μαστρο-Γεωργάκης Βαρβάτακης,
λογαριάζοντας να ταξιδέψει στην Πόλη, ορίζει ότι αν του
τύχει θάνατος, ό,τι του ευρίσκονται να τα' χειν και να τα

¹ Υπάρχει μία περίπτωση που φαίνεται να συνιστά εξαίρεση στην παραπάνω
διαπίστωση: με τη Διαθήκη που συντάσσει στα 1682 η κατάκοιτη
αρχόντισσα κυρία Μαργέτα ορίζει ότι ο άρχων της ήγου ο συνβίος της
ο αφέντης Μαρκέτος δικαιούται τα μισά εισοδήματα της περιουσίας της
υπό τον όρο ότι θα στέκεται εις την τιμήν (της) τόσον εις
ευλογητικήν γυναίκα ωσάν και εις κοπέλα (Μην. 86, 246). Η μοναδική
αυτή ρήτρα, προσωπικά θεωρώ ότι θα πρέπει να συνδεθεί με τις
υπερβάσεις που μπορεί και στη Νάξο να επιτελεί το συναίσθημα και άρα
δεν μεταβάλλει την αρχική διατύπωση.

κρατεί η συνβίαν του να τα τρώγειν ... έως όπου να κρατείν την τιμήν του ... Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή αν ίσως και η συνβίαν του ήθελεν φθείρειν την τιμήν του και ξαναπαντρευτεί τα λεγόμενα πράγματα να πηγαίνουν του κυρού του ... 'Ομως, ο όρος δεν ισχύει όσον αφορά στα όσαν ρούχα του ευρίσκονται σκρίταν, χρειοφελέματα, μάλαμα και ασήμιν όλα να είναι της συνβίας του χάρισμά της παντρευτεί δεν μπαντρευτεί και κανένας να μην ευρεθείν να της εναντιηθείν ή να την εσκανταλίσειν διατί αυτά είναι κόπος μου και κίστο μου και θέλω να είναι χάρισμά της (Mhv. 86, 695).

Στο σημείο αυτό θα προσπαθήσω να εντάξω τα στοιχεία που απέφερε η αποδελτίωση των εγγράφων της Νάξου, αυτά που ήδη παρέθεσα συν ορισμένα ακόμη συμπληρωματικά, σ' ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο.

Για τον σκοπό αυτόν θα αναχθώ, όπως ήδη ανέφερα, στις σύγχρονες ανθρωπολογικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν το θέμα της τιμής στη μεσογειακή λεκάνη. Στόχος της αναγωγής αυτής δεν είναι να επισημάνει επιβιώσεις και διάρκειες αλλά να χρησιμοποιήσει ορισμένες από τις έννοιες που παρήγαγε η προβληματική αυτή, οι οποίες και παραμένουν, όπως νομίζω, τα μοναδικά αναλυτικά εργαλεία που διαθέτουμε για τα αξιακά συστήματα της γεωγραφικής αυτής περιοχής και τα οποία, κατά τη γνώμη μου, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε ιστορική προοπτική.

Από τους πρώτους ήδη μελετητές της Μεσογείου διαπιστώθηκε η κεντρικότητα του διωνύμου τιμή/ντροπή και η κατά φύλα αντίστιξη του: στην πολλαπλά οριζόμενη ανδρική τιμή αντιπαράτεθηκε η γυναικεία ντροπή, η οποία ωστόσο θεωρήθηκε ότι αντανakλά και επικαθορίζεται από κάποιο αντρικό πρόσωπο. Προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός σύγκλισης όπως και ο βαθμός απόκλισης που χαρακτηρίζουν τα στοιχεία της Νάξου χρειάζεται, νομίζω, να αποκατασταθεί προηγουμένως το περίγραμμα του αντρικού και του γυναικείου προσώπου.

Πληροφορίες που να στοιχειοθετούν το περίγραμμα του ανδρικού προσώπου στα μεταβιβαστικά έγγραφα δεν βρέθηκαν πολλές. Οι σχετικές αναφορές δεν επεκτείνονται πέρα από

την ηλικιακή τάξη των παιδιών. Γενικά, στα έγγραφα και εξαιτίας της απουσίας Δικαστικών Αποφάσεων από τη Νάξο, δεν εντοπίζονται στοιχεία που να μας επιτρέπουν να στοιχειοθετήσουμε τις επιθετικές όψεις της αντρικής τιμής.

Αντίθετα, από κάποιες Μαρτυρίες συνάγονται στοιχεία για την ανδρική ντροπή¹. Θα σταθώ ιδιαίτερα σε μία από τις Μαρτυρίες αυτές: πρόκειται για το εκπληκτικό έγγραφο 674 από τον κώδικα 86 του Μηνιάτη, όπου μεταξύ άλλων καταγράφεται η εξής ιστορία: ο μαστρο-Κωνσταντής Φουρλάς βεβαιώνει πως ο μισέρ Νικολός Φρανγγόπουλος εξέβριζε την πεθερά του Οικονόμου Ναξίας παπά κυρ Νικολάου Τριβιζά ρουφιάνα και μάγισσα. Φαίνεται, όμως, ότι επρόκειτο για οικογενειακή, τελικά, διαμάχη αφού ο Χρυσάκης ο Φρανγγόπουλος, ο υιός του μισέρ Μαρκάκη (και άρα όχι γιος, πιθανόν ανεψιός του Νικολού), κάποια μέρα στην Μπόρτα του Γιαλού έλεγε κερατάν τον Κονόμον και πως εγάμησεν την θυγατέραν του και έχει τόνε κερατάν. Το περιστατικό επιβεβαιώνει και άλλος αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας: εδιάβαζεν (ο Χρυσάκης) μία ρίμα και εψεγάδιαζεν τον άνωθεν άγιον Οικονόμον και έλεγέν τονε κερατά και τροπιασμένο.

Το πολύ σημαντικό στοιχείο που εξάγεται από το το μοναδικό (δυστυχώς) αυτό παράδειγμα είναι ότι το "κερατάς" δεν προκύπτει από την παράβαση (υποθετική ή πραγματική) της συζύγου αλλά της κόρης του υβρισθέντος.

Όσον αφορά όμως το περίγραμμα του γυναικείου προσώπου, τα πράγματα αλλάζουν. Τα στοιχεία των εγγράφων είναι κάπως περισσότερα και μας επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε κάποια γενικότερα σχήματα.

¹ Έτσι ο παπά κυρ Γεώργιος Σπάνος εμφανίζεται στον Μηνιάτη για να μαρτυρήσει ότι ο Γεώργης Χάμπας αποκάλεσε τον μαστρο-Κωνσταντή Μαγερόπουλο ντροπιασμένο (Μην 86, 510). Παρόμοια, ο μισέρ Μιχαλάκης Σκλαβούνος και ο αδελφός του μισέρ Αντώνης μαρτυρούν πως ο Μιχάλης Μπονάνος και ο μαστρο-Φίλιππος Καζανόβας αποκάλεσαν τον Τζώρτζη Πέρκουλον κλέφτην και κατεργάρην και τροπιασμένο (Μην. 86, 574). Η αντρική εκδοχή της ντροπής στη συγκεκριμένη Μαρτυρία υπαινίσσεται τη σύνδεσή της με κλοπή και την κατεργαγιά που σημαίνει τη μη τήρηση ενός ορισμένου κώδικα, σημείο στο οποίο δεν θα επεκταθώ εδώ.

Αν πρόκειται για ανύπαντρες κοπέλες, το υλικό της Νάξου επιβεβαιώνει την έμφαση στην αγνεία, που μάλιστα κάποιες φορές νομιμοποιείται και με προσφυγή στο θρησκευτικό λεξιλόγιο, έτσι που η παράβαση της να εμφανίζεται ως αμαρτία. Ως ανύπαντρες οι γυναίκες της Νάξου φαίνεται να υπόκεινται στους περιορισμούς της σεξουαλικότητάς τους παρόμοιους με αυτούς που θεωρήθηκαν χαρακτηριστικοί για τις κοινωνίες της Μεσογείου.

Ωστόσο το σημαντικότερο, διαφοροποιητικό θα το ονόμαζα, στοιχείο του παραδείγματος της Νάξου σχετίζεται με τις παντρεμένες γυναίκες. Η ίδια η εκφορά του όρου στο επίπεδο του λεξιλογίου υπαινίσσεται τη διαφορετική της συνθήκη: στη θέση των θρησκευτικών αναφορών με τις συνεκδοχές της αμαρτίας, απαντάται η τήρηση της τιμής του προσώπου του συζύγου ως τυπική σύμβαση, κάτι σαν νομική προϋπόθεση, προκειμένου να διατηρήσουν το δικαίωμα της επικαρπίας των συζυγικών προικών.

Το ακόμη σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι το παράδειγμα της Νάξου φέρει τις γυναίκες να αναλαμβάνουν ρόλο διαχειριστών της τιμής. Καταρχήν, όπως είδαμε, μπορούν να λειτουργούν ως θεματοφύλακες της γυναικείας τιμής, θέτοντας τον όρο της αγνείας σε άλλες ανύπαντρες γυναίκες, κόρες τους και ανηψιές τους, αλλά και υιοθετημένα παιδιά. Κατά δεύτερο λόγο, οι γυναίκες της Νάξου είναι σε θέση να δεσμεύσουν και αντρικά πρόσωπα, καθώς μπορούν να εξαρτούν την επικαρπία των περιουσιακών τους στοιχείων εκ μέρους των ανδρών-συζύγων των από την μη δευτερογαμία τους, κατά τρόπο ισομορφικό προς αυτόν που ισχύει για τις ίδιες.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στο γαμήλιο καθεστώς (marital status) των ατόμων και στον τρόπο που διαχειρίζονται την τιμή. Έτσι, πριν παντρευτεί, που σημαίνει προικιστεί και πάντως πριν περιέλθει στην κατοχή της το μερίδιο των κληρονομικών στοιχείων που της αναλογεί, η γυναίκα στη Νάξο φαίνεται να υποτάσσεται στους όρους της αγνείας, ήτοι η σεξουαλικότητά της τελεί υπό έλεγχο. Η διαφορά εδώ είναι ότι ο έλεγχος στον οποίο υπόκειται δεν προέρχεται αποκλειστικά από τα άρρενα μέλη της οικογένειάς της αλλά και εξίσου από τα

θήλεα.

Από τη στιγμή που θα παντρευόταν η γυναίκα στη Νάξο, το status της μεταβαλλόταν όχι όμως επειδή κάποιο νέο αντρικό πρόσωπο (του συζύγου) αντικαθιστούσε ένα παλαιότερο (του πατέρα) στο ρόλο του θεματοφύλακα της τιμής της, αλλά επειδή περιέρχονταν στην εξουσία της τα περιουσιακά στοιχεία που της αναλογούσαν. Το ίδιο μπορούσε να συμβεί και με μια γυναίκα που δεν παντρευόταν μεν, έμενε ωστόσο κληρονόμος ύστερα από το θάνατο των γονιών της.

Ως παντρεμένη, ή ως κληρονόμος-κάτοχος περιουσιακών στοιχείων, η γυναίκα είναι σε θέση, αυτή, δια της μεταβίβασής των, να θέτει όρους τιμής σε άλλα πρόσωπα.

Με το ίδιο σχήμα μπορούν να ερμηνευτούν και τα ισχύοντα για τους άνδρες, με τη διαφορά ότι εδώ θα πρέπει να συνυπολογιστούν και ορισμένοι πολιτισμικοί παράγοντες που σχετίζονται με το φύλο. Στα έγγραφα της Νάξου απαντώνται περιπτώσεις όπου γιοι αποκληρώθηκαν επειδή παντρεύτηκαν χωρίς τη βούληση και το θέλημα του ενός ή και των δύο γονέων τους. Δεν θεωρώ ωστόσο ότι οι περιπτώσεις αυτές διαμεσολαβήθηκαν από αιτήματα τιμής. Νομίζω ότι οι ανύπαντροι άνδρες απολάμβαναν την ελευθερία που στη Μεσόγειο τουλάχιστον τους εξασφαλίζει ακόμη και σήμερα το φύλο τους.

Από τη στιγμή, όμως, που θα παραλάμβαναν τα περιουσιακά στοιχεία που τους αναλογούσαν, καθίσταντο υπεύθυνοι και για την εκπροσώπησή τους. Έτσι, αν μεν παντρευόντουσαν κι αποκτούσαν παιδιά αναλάμβαναν και την ευθύνη της προς αυτά μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων της γενιάς. Όσον καιρό τα παιδιά αυτά ήταν ανήλικα ή ανύπαντρα, η ευθύνη των περιουσιακών στοιχείων παρέμενε στους ίδιους ως εκπροσώπους της γενιάς, από την οποία είχαν προέλθει. Έτσι εξηγείται η μέριμνα για τη διαφύλαξη της τιμής των ανύπαντρων γυναικών και, το κυριότερο, γιατί ο παπά Οικονόμος μπορεί να αποκαλείται κερατάς και ντροπιασμένος για την (υποθετική ή πραγματική) σεξουαλική παράβαση της κόρης του.

Με την ίδια λογική, σε περιπτώσεις θανάτου των γονιών οι αδελφοί (αλλά και οι αδελφές και γενικότερα οι εξ αίματος συγγενείς) εμφανίζονται ως θεματοφύλακες της τιμής των ανύπανδρων γυναικείων μελών που μετέχουν ως κληρονόμοι στο

ίδιο σύνολο περιουσιακών στοιχείων.

Ο κυριότερος λόγος που ερμηνεύει, όπως εγώ πιστεύω, όλα τα παραπάνω θα πρέπει να αναζητηθεί στο ότι αναλαμβάνοντας τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων ο εκάστοτε διακάτοχος των αναλάμβανε μαζί και τη διαχείριση της τιμής που τα συνόδευε και αντιστοιχούσε προς αυτά. Τιμή και περιουσιακά στοιχεία παρακολουθούν το ένα το άλλο σαν να αποτελούν ενιαίο σύνολο. Τιμή και περιουσιακά στοιχεία δεν χωρίζονται ούτε στις περιπτώσεις της επικαρπίας που παραχωρείται στον επιζώντα σύζυγο αλλά ούτε και στις περιπτώσεις μεταβιβάσεων σε πρόσωπα μη συγγενικά (όπως η υπηρέτρια του πρε Μιχάλη Κορφιάτη) όπου και η εκ μέρους τους παράβαση των όρων της "συνετής διαγωγής" μπορούσε να διακυβεύσει την τιμή των περιουσιακών στοιχείων που τους είχαν μεταβιβαστεί.

Η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων συνεπάγετο και τη μεταβίβαση της τιμής που τους αντιστοιχούσε, πράγμα που σημαίνει ότι η τιμή συμπληρώνει τα περιουσιακά στοιχεία εν είδει συμβολικού συντήγματος. Κατά συνέπεια, εκείνοι που θεωρούνταν συγκάτοχοι των περιουσιακών στοιχείων μοιράζονταν και την τιμή που αντιστοιχούσε προς αυτά και καθίσταντο αλληλεγγύως υπεύθυνοι για τη διατήρησή της.

Φαίνεται ότι και στη Νάξο, ο τρόπος που τα άτομα διαφύλασσαν τη συλλογική τιμή της ομάδας διαμελολαβείτο από την ατομική τιμή του κάθε μέλους της οικιακής ομάδας¹. Κατά προέκταση, πράξεις που απέφεραν κύρος στο άτομο που τις επιτελούσε ενίσχυαν τη συλλογική τιμή της ομάδας, στην οποία το άτομο μετείχε, ενώ αντίστροφα, πράξεις μειωτικές του ατομικού κύρους μείωναν και το συλλογικό κύρος της ομάδας.

"Φθείροντας" μια γυναίκα την τιμή της έφθειρε και το συμβολικό κεφάλαιο της γενιάς και άρα, κατ' επέκταση, και το υλικό κεφάλαιο που είχε δεσμευτεί να μεταφέρει στις επόμενες γενιές. Η παράβαση της ατομικής τιμής έθιγε την

¹ Η ιδέα αυτή, από τις κεντρικότερες --κατά τη γνώμη μου-- αναφορικά με το θέμα της τιμής, ανήκει, στην πρώτη τουλάχιστον διατύπωσή της, στο J. Pitt-Rivers. Βλ., μεταξύ άλλων 1968a.

οικογενειακή τιμή και δι' αυτής το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων στο βαθμό που έθετε εν κινδύνω το συμβολικό μέρος της οικογενειακής περιουσίας. Με τον τρόπο αυτόν ατομική και οικογενειακή τιμή συνεχονται, και οι ρήτρες που στοχεύουν να διασφαλίσουν την ατομική τιμή στην ουσία στοχεύουν να διασφαλίσουν την οικογενειακή τιμή και δι' αυτής την ακεραιότητα του οικογενειακού κλήρου, εξασφαλίζοντας τα συμβολικά του συντήγματα.

Έτσι αν τα στοιχεία της Νάξου αποφέρουν μια εξαιρετικά ματεριαλιστική εκδοχή της τιμής είναι γιατί η οικογενειακή περιουσία θα πρέπει να νοηθεί ως σύντηγμα ενός υλικού και ενός συμβολικού μέρους. Γιαυτό και όσο μεγαλύτερο το υλικό κεφάλαιο τόσο πιο έντονη αποδεικνύεται η τάση να ελεγχθούν τα συμβολικά του συντήγματα, και κυρίως η γυναικεία (προγαμιαία τουλάχιστον) συμπεριφορά.

Μένει να σχολιαστεί ένα τελευταίο σημείο: για τη σκοπιά αυτού του κειμένου, οι όροι της τιμής όπως και οι όροι της υπακοής που τίθενται στα ανήλικα παιδιά συνιστούν μέσα μιας πολυδιάστατης ανταλλαγής.

Αποδεχόμενος τα δεσμευμένα με όρους της τιμής όπως και όρους της υπακοής ο κάθε δικαιοδόχος --γυναίκα, άντρας ή παιδί-- υποχρεούτο έναντι αυτών να προβεί σε συγκεκριμένες επιλογές ή να υιοθετήσει κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές, τέτοιες που να ενισχύουν το κύρος της ομάδας στην οποία τα περιουσιακά αυτά στοιχεία ανήκαν, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτόν το συμβολικό της κεφάλαιο και μαζί τη θέση της στην κοινωνική ιεραρχία.

Έτσι, αν ο γάμος αποτελεί ανταλλαγή ανάμεσα σε οικογένειες η επίτευξή του ωστόσο προϋποθέτει προηγούμενες ανταλλαγές στο εσωτερικό της δικιακής ομάδας. Στην περίπτωση της Ναξου τα περιουσιακά στοιχεία μπορούσαν να ανταλλάσσονται έναντι του συμβολικού τους συμπληρώματος, στα πλαίσια μιας στρατηγικής που αποβλέπε και εδώ στην επίτευξη όχι απλώς ενός γάμου αλλά ενός "καλού" γάμου, που με τη σειρά του ενίσχυε το συμβολικό κεφάλαιο των κατόχων του συγκεκριμένου περιουσιακού συνόλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

τα πανηγύρια, η ψυχή και η μνήμη

Όπως προσπάθησα να δείξω στο προηγούμενο κεφάλαιο τα μελήματα της τιμής συνιστούν ένα πεδίο όπου επιτελούνται ανταλλαγές, οι οποίες στοχεύουν στη διασφάλιση του συμβολικού κεφαλαίου της γενιάς και τη διατήρησή της στην κοινωνική ιεραρχία. Η πρόσκτηση ωστόσο συμβολικού κεφαλαίου και η δι' αυτής ενίσχυση της γενιάς φαίνεται ότι επιτελείτο και με άλλους τρόπους. Ένα άλλο, ενδεχομένως δε και πολύ πιο σημαντικό, τέτοιο πεδίο θεωρώ ότι για τη συγκεκριμένη στο χρόνο τοπική κοινωνία συνιστούσαν οι ανταλλαγές που διαμεσολαβούνται από τον κώδικα της Εκκλησίας.

Στις Διαθήκες αλλά κυρίως στα Προικοσύμφωνα στα υπό μεταβίβαση αγαθά, τόσο αυτά που προορίζονταν να αποτελέσουν τις γυναικείες όσο και αυτά που προορίζονταν να αποτελέσουν τις ανδρικές μερίδες, περιλαμβάνονταν ορισμένες φορές και μία ή περισσότερες εικόνες¹.

¹ Από τους εικονιζόμενους αγίους υπερτερεί η μορφή της Παναγίας. Πέρα όμως από το πρόσωπο της Παναγίας αναφέρονται και μια σειρά άγιοι, που δεν μας επιτρέπουν πάντα να διακρίνουμε με βεβαιότητα αν ανήκουν στο εορτολόγιο της Ορθόδοξης ή της Καθολικής Εκκλησίας. Κάποιες φορές αναφέρεται το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένες: το κόνισμα το χρυσό (Ναξ. 17,12). Καθώς επανειλημμένα έχει δηλωθεί, το κείμενο αυτό δεν επεκτάθηκε στην καθαυτό λειτουργία του οικονομικού στη ναξιώτικη κοινωνία. Έτσι, μεταξύ άλλων, αδυνατεί να απαντήσει στο ερώτημα κατά πόσο οι εικόνες είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζονται και ως αντικείμενα τέχνης και να αποτιμώνται με οικονομικά κριτήρια. Πρόχειρα θα έλεγα ότι δεν συνάντησα παρόμοιες νύξεις. (Για το θέμα των εικόνων ως αντικείμενα τέχνης η σχετική βιβλιογραφία αφορά κυρίως τα εργαστήρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης). Ο Α. Βακαλόπουλος, χωρίς όμως να διευκρινίζει τις πηγές του, κάνει λόγο για την παρουσία στη Νάξο ύστερα από το 1600 εικόνων που προέρχονταν από φημισμένους

Η μεταβίβαση των ιερών εικόνων πολλές φορές συνοδεύεται από τη ρητή επιθυμία του μεταβιβάζοντος ο αποδέκτης να την εορτάζει. Η κερά Ρήνη γυνή του ποτέ Νικόλα Ψηψή ευρισκομένη εις κλίνη ασθενής ορίζει στο τέλος της Διαθήκης της ότι το κόνισμα της την Ευαγγελίστρα το αφήνει της κόρης της Άννας και να την εορτάζουν. (Μην. 86, 583). Στο Προικοσύμφωνο που συντάσσεται για το γάμο του Γεωργίου, γιού του Πρωτοπαπά Απεράθου, και της Παρασκευής Μπελιώτη τίθεται ως κόντετζιό η νύφη να εορτάζει την αγία Παρασκευή (Ναξ. Ναξ. 17, 119).

Τις φορές που δεν προσδιορίζεται, δεν είμαι σε θέση να συναγάγω τί σήμαινε ή προς τί αντιστοικούσε η ρήτρα αυτή, να εορτάζεται μια εικόνα. Άλλες φορές, όμως, η ρήτρα που συνοδεύει τη μεταβίβαση της εικόνας, φέρει μια περισσότερο αναγνωρίσιμη κόντετζιό: ο αποδέκτης οφείλει να τελεί πανηγύρι¹. Εδώ, μερικές φορές, ομολογείται, σχεδόν εκ των προτέρων, η δυσκολία του εγχειρήματος. Η κερά Μαρία συνβία του μισέρ Μανώλη Κεντέ, στη Διαθήκη της ορίζει η ψυχοθυγατέρα της Μαρίνα να είναι κρατημένη να κάνει πανηγύρι στη Θεοτόκο την Παρθένο στις 15 Αυγούστου. Όμως αν δεν μπορεί να κάνει πανηγύρι, ει και δεν έχειν το μόδον

ζωγράφους, ιδίως Κρητικούς (1974:169). Η ενδεχόμενη καλλιτεχνική αξία και οικονομική των εικόνων δεν αποκλείει, πάντως, τη λειτουργία τους ως σύμβολα της γενιάς.

¹ Στερούμαστε από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω μελέτες που να ασχολούνται σε ιστορική προοπτική με το θέμα των πανηγυριών (ή και του εορτασμού των εικόνων) στον ελληνικό χώρο. Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό είναι σε θέση να προσφέρουν οι λαογράφοι, οι οποίοι έχουν εντοπίσει την ίδια πρακτική σε πολλά μέρη της σημερινής Ελλάδας, ιδιαίτερα δε στον χώρο του Αιγαίου. Το ενδεχόμενο τα πανηγύρια να λειτουργούσαν και ως τόπος οικονομικών συναλλαγών δεν μπορεί να αποκλειστεί, έστω κι αν τα έγγραφα δεν έχει τύχει να διασώσουν (ή, τουλάχιστον, προσωπικά εγώ δεν συνάντησα) καμία σχετική νύξη. Περισσότερο πιθανό θεωρώ η κυριότερη λειτουργία τους να πρέπει να αναζητηθεί προς την κατεύθυνση της ενδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής της γενιάς και στον ανταγωνισμό των γενιών στα πλαίσια της κοινωνικής ιεραρχίας.

να κάνει πανηγύρι¹ να πέμπει να τη λειτουργεί¹.

Το γεγονός ότι η ίδια διαθέτεις μαζί ορίζει ότι η Μαρίνα θα πρέπει να γιορτάζει και την άλλη εικόνα που της μεταβιβάζει, την αγία Αικατερίνη, χωρίς όμως να τελεί πανηγύρι, πείθει ότι εορτή και πανηγύρι δεν θα πρέπει να εκληφθούν ως όροι αναγκαστικά ταυτόσημοι (Μην. 86, 573).

Ο εορτασμός των εικόνων επομένως, όπως και η τέλεση των πανηγυριών ορισμένες φορές εμφανίζεται ως κληρονομική υποχρέωση. Ο μαστρο-Γιάννης Σπάθαρος στο Αβαντάριο του γιου του Κωνσταντή ζητά αυτός ο τελευταίος την Παναγία να την κάμει πανηγύρι στο Σταυρό και το μέγα Πρόδρομο καθώς τον ήκανε και ο πατέρας του (Μην. 85, φ. 67).

Η υποχρέωση αυτή ορισμένες φορές συνδέεται με την ψυχή κάποιων προγόνων ή και του ίδιου του μεταβιβάζοντος. Η κυρία Φιλίππα, γυνή του ποτέ μακαρίτη μισέρ Μικαэле Μπαρμπαρίγου, η οποία μεταβιβάζει μια εξαιρετικά σημαντική περιουσία ως προίκα προς την Κυριακή, φυσική θυγατέρα του μακαρίτη μισέρ Μαρκάκη Φρανγγέπουλου, ορίζει: και όλα τούτα με κοντετζιόνε και βεβαίωσιν του παρόντος να χρεωστεί να ... εορτάζει σε όλη της την ζωήν την εορτήν της Μεταμορφώσεως και την εορτήν του Τιμίου Σταυρού εις τον ναόν του αφέντη Χριστού εις την Μπλάτζα του Μπούργου κάθε χρόνον δια τη ψυχήν των γονιών μου και του αντρός μου και εμένα. (Μην. 85, φ. 135).

Η διασύνδεση των γενιών με πανηγύρια, τα οποία όμως προϋποθέτουν την εκ μέρους των γενιών κατοχή των επώνυμων εκκλησιών, αποτελεί ένα από τα συστατικά στοιχεία του παραδείγματος της Καρπάθου, κατά την περιγραφή του Β. Vernier. Στη Νάξο η κληροδοσία των εκκλησιών απαντάται σπανιότερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα μας διασώζει το Αβαντάριο που συντάσσουν για το γάμο της κόρης τους ο εκλαμπρότατος Αντωνάκης Λουρδάς με την αρχόντισσάν του κυρίαν Μαρία, όπου της τάζουν κονίσματα μεγάλα πέντε και έτερα τρία όλα οχτώ. ... ξεχωριστά δε της μεταβιβάζουν τον 'Αγιο Μα(τ)θεόν εις την Μπλάκα με τις αυλές του και ορισμούς

¹ Στα έγγραφα, τις περισσότερες φορές, ο όρος της τέλεσης του πανηγυριού ή του εορτασμού μιας εικόνας συνδέεται με γυναικεία πρόσωπα. Ωστόσο, τελικά, και η ανδρική παρουσία δεν μπορεί να αποκλειστεί.

του με τούτο να τον εορτάζει κάθε χρόνο της χάρης του (Μην. 85, φ. 192-197).

Ωστόσο, η κληροδοσία των εκκλησιών δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως αποκλειστική πρακτική των λατίνων ευγενών. Αντίστοιχα, ο κυρ Κωνσταντής Σπαθάρος παραγγέλλει με τη Διαθήκη του στην κόρη του κερά Λουκρέτζα την Παναγία που είναι από έκπαλαι ανάμεσα στα δύο σπίτια, τα οποία και της κληροδοτεί να την γιορτάζουν, αυτή και ο άντρας της, το Δεκαπενταύγουστο (Μην. 86, 904).

Ο εορτασμός των εικόνων, και η τέλεση των πανηγυριών δεν αποτελούν ωστόσο τα πλέον σημαντικά μελήματα που διαμεσολαβούνταν από τον κώδικα της Εκκλησίας. Στην κατηγορία αυτή στα έγγραφα υπερτερούν και αριθμητικά οι επιθυμίες των διαθετών που σχετίζονται με την ταφή του σώματός των καθώς και τα μνημόσυνα και τα ψυχικά νόμιμα του προσώπου των.

Η περισσότερο κοινή ανάμεσα στις επιθυμίες του δικαιοπαρόχου, που μπορεί εξίσου καλά να πρόκειται για άντρα ή για γυναίκα, σχετίζεται με τον τρόπο όπου επιθυμεί να ενταφιαστεί. Κάποιες φορές ορίζεται απλώς η εκκλησία και μαζί η ενορία που ο διαθέτης/διαθέτης επιθυμεί να ταφεί. Για παράδειγμα, η κερά Φρανγγούλα του Γαρδέλη λέγει στη Διαθήκη που συντάσσει το 1686 ότι θέλει να ενταφιαστεί στην Αγία Κυριακή, στην ενορία της (Μην. 86, 621), η κερά Κατερίνα, συνβία του ποτέ μαστρό Δημήτρη, στη δικιά της, τον Μέγα Δημήτριο (Μην. 86, 602), ο κυρ Γιώργης στον Μέγα Θεολόγο (Μην. 86, 593) και η κερά Ρήνη, γυνή του ποτε Νικόλα Ψηψή, και πάλι εις τον Μέγα Θεολόγο εις την ενορίαν της (Μην. 86, 583). Η κερά Χρυσίνα, γυνή του κυρ Δημητρίου της Δάφνης και θυγάτηρ του ποτέ Κωνσταντή Φρανκόπουλου, που συντάσσει τη διαθήκη της στην νιοποθεσία του Τζίτζάμου, ορίζει ότι όταν πεθάνει θα πρέπει να τη μεταφέρουνε στη Χώρα προκειμένου την ενταφιάσουν στην ενορίαν της, το ναό του Αγίου Δημητρίου (Μην. 86, 440).

Κάποτε επιλέγεται ως τόπος ταφής αυτός όπου είναι ήδη ενταφιασμένα αγαπημένα πρόσωπα. Εδώ τα παραδείγματα μοιράζονται. Άλλες φορές τα αγαπημένα πρόσωπα αντιστοιχούν

προς τους εξ αίματος συγγενείς (ανιόντες ή εκ πλαγίου): στον άγιο Στέφανο όπου είναι θαμένος και ο αδελφός της (Mnv. 86, 51). Άλλες πάλι φορές προτιμάται το πρόσωπο του/της συζύγου ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που το μέλημα εμφανίζεται κοινό εκ μέρους των δύο συζύγων: λέσι το άνωθεν αντρώγυνον πως αν τος τύχει θάνατος θέλου και οι δύο να ενταφιαστούν εις την κυρία την Θεοσκέπαστη (Mnv. 85, φ.162).

Πέρα όμως από την επιθυμία των ατόμων να συνεχίσουν μετά θάνατον τις (κατά την κρίση τους) πλέον σημαντικές επίγειες σχέσεις, πολλές φορές από τις πληροφορίες των εγγράφων συνάγεται ότι ο προσδιορισμός του τόπου όπου θέλουν να ενταφιαστούν ενδέχεται να σχετίζεται με τη διαφοροποίηση των δογμάτων και μαζί με τη φροντίδα να τηρηθούν οι υφιστάμενες κοινωνικές ιεραρχήσεις. Η Κατερίνα Σταυριανού Ρουσάγια παραγγέλλει με τη Διαθήκη της ότι: θέλει να ενταφιασθεί εις την κυρίαν την Μητρόπολιν την φράγκικην, προμετάροντας ο ευλαβέστατος αυθέντης πρε Νικολός Κόντες να την εβάλει μέσα εις την λεγόμενην Μητρόπολιν εις όποιο μνήμα του φανεί έξω απέ το ξενοδοχείον (Ναξ. 17, 12).

Η κερά Καλή η Κρητικιά η αναθρευτήν του μισέρ Τζουάνε Παξιμάδην ζητά από το παιδί αυτού του τελευταίου Νικόλαο, το οποίο ανέθρεψε στο σπίτι του πατέρα του ως γνήσιο και καθολικό παιδί της ... να την ενταφιάσειν και να την εκηδεύσειν κατά την αξίαν της (Mnv. 86, 37). Το ίδιο και η κερά Μαρού Βάβουλα παραγγέλλει στη θυγατέρα της την Κερά Καλή να κάμη την όξοδον του ενταφιασμούν της και τα μνημόσυνά της κατά την αξίαν της (Mnv. 86, 345). Κάποτε αξία, που σημαίνει κοινωνικό θέση, και συγγενικές σχέσεις ενδέχεται να συμπίπτουν. Ο ευγενέστατος αφέντης Ιάκωβος Αμάης κατέστησε σαφές πώς: αν του τύχει θάνατος θέλει θαπτεί και κηδευτεί κατά την αξίαν του εις την ενορίας τος το Μέγα Γεώργιο εις το μνήμα του μακαρίτη του πατέραν του (Mnv. 85 φ. 183).

Ο ενταφιασμός σε μίαν άρκλα (κτιστό τάφο) της εκκλησίας, πρακτική που κατεξοχήν συνδέεται με μελήματα κοινωνικής διαφοροποίησης, φαίνεται ότι παρέμενε προνόμιο των λατίνων ευγενών, τόσο για γυναίκες όσο και για άντρες. Για παράδειγμα, στη Διαθήκη του ο αφέντης Φραντζέσκος Μουρόνης

θέτει την κοντετζιόν να τον ενταφιάσουν σε μιαν άρκλα της εκκλησίας ... ήγου μέσαν εις την εκκλησία (Μην. 86, 117). Και η Κατερίνα Κρέσπου Κορονέλλου ζητά να ταφεί στην ίδια άρκλα που είναι θαμένος και ο σύζυγός της, ο άρχος της ο ποτέ αφέντης Χρυσάκης Κορονέλλος (Ξ 30+31).

Κάποτε στις διαθήκες πιστών του δυτικού δόγματος απαντώνται ειδικές επιθυμίες τις οποίες παραθέτω χωρίς ωστόσο να είμαι σε θέση να αναγνωρίσω τις πεποιθήσεις με τις οποίες συνδέονταν. Ο αφέντης Φίλιππος Λουρδός σχετικά με τον ενταφιασμό του ορίζει να ζητηθεί ένα ράσο από τους πατέρες καπουτσίνους πριν τον βάλουν και να τον ενταφιάσουν στο μνήμα που έβαλαν την γυναίκα του (Ξ 29). Χωρίς (κατά πάσα πιθανότητα) να ανήκει στην τάξη των ευγενών, ο Μιχάλης του Γεωργίτζη ορίζει: να με ενταφιάσου μέσα εις τον Μπρόδρομο και να με κάνου καλόγερο σταυροφόρο (Μην. 85 φ. 185-186).

Μερικές φορές, το μνήμα όπου θα ενταφιαστεί ο διαθέτης, ο ίδιος ή και κάποια αγαπημένα του πρόσωπα, φέρεται να έχει αποτελέσει αντικείμενο προηγούμενης μέριμνας. Ο Χρυσάκης Σουμμαρίπας, με τη Διαθήκη του καθιστά σαφές ότι θέλει να θαφτεί εις την κυρίαν την Μητρόπολιν εις το μνημόρι πού ήκτισε. Αντίστοιχα, ο ιερομόναχος Γρηγόρης Αμάης προβλέπει στη Διαθήκη του, ένα από τα μνήματα που ο ίδιος κατασκεύασε στον περίβολο του μοναστηριού του να δεχτεί το σώμα της αγαπημένης του αδελφής Ειρήνης (Μην. 85, φ. 24-25).

Μερικές φορές το μνήμα, αγορασμένο πρόσφατα ή συστατικό των περιουσιακών στοιχείων της γενιάς, παρακολουθεί την υπόλοιπη κληρονομική διαδοχή. Έτσι, ο αφέντης Γιουστινιάνος λέγει πως το μνημόρι που αγόρασε στις κιουράς της Μητρόπολης ... εκεί όπου λέσι τις επιστολές, το αφήνει στο αρσενικό του αρχοντόπουλο να πηγαίνει κατά διαδοχής τος (Ξ 46).

Ο ενταφιασμός, πάντως, όπως προκύπτει από τα έγγραφα συνεπαγόταν ένα ορισμένο χρηματικό κόστος, η καταβολή του οποίου απασχολούσε συχνά τους διαθέτες, κυρίως όταν δεν ήταν αυτονόητο ποιο συγγενικό ή άλλο πρόσωπο υποχρεούτο στην καταβολή του.

Αναφέρω ενδεικτικά:

-- να είναι κρατημένος ... ο κυρ Νικολέτος να κάνει και την έξοδον του ενταφιασμού της (Μην. 86, 781)

-- ο ειρημένος άγιος οικονόμος ... να κάμει την όξοδον να σηκώσουν το λείψανον (Μην. 86, 855)

-- ο ρηθείς Φραντζέσκος να είναι κρατημένος μετά τον θάνατο του Γλινού να δίνει τα θαφτικά του (Μην. 86, 699)

-- και πάλι δια τις όξοδες οπού έχειν να κάμει εις τον ενταφιασμόν της (Μην. 86, 376)

-- ό,τις άλλες όξοδες που έχειν ξοδιασμένα εις τον ενταφιασμόν της θυγατέρας της (Μην. 86, 436)

Η Άννα Πασκάλη, πάντως, από το χωρίο του Απεράθου εξασφάλισε τα έξοδα του ενταφιασμού της μεταβιβάζοντας ένα πιθάρι προς τον γαμπρό της Γεώργη Ζαζά: ένα πιθάρι όπου έχω να είναι κρατημένος να με θάψει (Ναξ. 17, 115).

Εκτός όμως από τον ενταφιασμό, και ορισμένες λειτουργίες που σχετίζονταν με τη μνημόνευση του νεκρού συνεπάγονταν ένα ορισμένο κόστος που οι διαθέτες φρόντιζαν για την καταβολή του. Πρόκειται καταρχήν για την κατηγορία εκείνη των μνημοσύνων που στα έγγραφα αναφέρονται με τον περιληπτικό όρο μνημόσουνα έως τον χρόνον ή έως του χρόνου¹ καθώς και με τη μνημόνευση των νεκρών κατά τα Ψυχοσάββατα καθώς και την εγγραφή τους στην Πρόθεση².

Από τις λειτουργίες αυτές, το σαρανταλείτουργο και το σαββατόχρονο φαίνεται ότι κατέληξαν κάποια στιγμή να αποκτήσουν μαζί με τη σημασία της λειτουργίας και τη σημασία ενός ορισμένου χρηματικού ποσού. Ο μαστρο-Γεωργάκης Βαρβατάκης που συντάσσει τη Διαθήκη του ενόψει του ταξιδιού του στην Πόλη, ορίζει ότι για την ψυχή του η γυναίκα του θα πρέπει να δώσει (εκτός των άλλων): εμισόν

¹ Υποθέτω ότι αυτή η κατηγορία μνημοσύνων δεν θα πρέπει να διέφεραν από τα αντίστοιχα σημερινά, δηλαδή τα μνημόσουνα που τελούνται κατά την τρίτη, την ένατη και την τεσσαρακοστή ημέρα καθώς και έναν χρόνο ύστερα από την ταφή.

² Την εγγραφή τους δηλαδή στα ιερά δηλαδή δίπτυχα της Εκκλησίας επί των οποίων γράφονται τα ονόματα που μνημονεύονται κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας (Α. Θεοδώρου: 209)

σαρανταλείτουργον εις τον παπά κυρ Γεώργην Μπετζελόπουλον και εις τον παπά κυρ Ιωάννη του Βίζην άλλον μισόν σαρανταλείτουργο (Mnv. 86, 695).

Το ίδιο φαίνεται ότι ίσχυε και για την Πρόθεση. Έτσι, ο όρος "πρόθεση" στα κείμενα μπορεί καταρχάς να σημαίνει το ποσό που απαιτείται για να γραφεί το όνομα του διαθέτη στην Πρόθεση για να μνημονευθεί: να δοθήν μια πρόθεσιν εις τον αυτόν ναόν να την εγγράψουσιν εις την αγία πρόθεσιν (Mnv. 86, 621). Παρόμοια και η κερά Χρυσίνα αφήνει εις τον αυτόν ναόν μιά πρόθεσιν ... να την εγγράψουσιν εις την αγίαν πρόθεσιν (Mnv. 86, 440). Και ο μισέρ Ιάκωβος Γοργογύρης όρισε η ανηψιά του να δώσει θαφτικά δύο πρόθεσες, μια του Πατριάρχου και η άλλη στην Αγία Σοφίαν πόχειν να κηδευτεί (Mnv. 86, 503). Η κερά Αντωνίνα γυνή του μαστρό Ιωάννη Ρούσια στην Διαθήκη της απαριθμεί 5 προθέσεις. Στο μοναστήρι του αφέντη Χριστού που έχει ήδη αφήσει μία αφήνει τώρα άλλη μία. Η πρόθεση που προορίζεται για τη Μητρόπολη σύμφωνα με τη βούληση της διαθέτριας θα πρέπει να ξοδιασθήν εις το καμπαναριό που έχει να γενήν να βαλθήν η καινούρια καμπάνα. Η επόμενη προορίζεται για την κερά Λεούσαν στου παπά κυρ Ιωάννη Κακαλιώρη. Τελευταία ορίζει να δοθεί μία πρόθεση εις την κυρία την Ευανκελίστρα (Mnv. 86, 436).

Ορισμένες φορές οι επιμνημόσυνες αυτές λειτουργίες συνδυάζονταν: πρώτας αφήνω στις εκκλησίες τη ρωμείκες όπου ιερουργούνται στη Χώρα σε πάσα μία ένα σαρανταλείτουργο και μία πρόθεσιν και ένα σαββατόχρονο (Mnv. 85, φ.185-186).

Κάποτε η δωρεά αντιστοιχείται κατευθείαν με ένα ορισμένο χρηματικό ποσόν: να δώσει δύο ρεάλια εις την Κυρία την Θεοσκέπαστη εκεί όπου θε να θαφτώ κι ένα ρεάλι του Μητροπολίτη εις την κυρίαν τη Μηρόπολη και να είναι κρατημένος να μου κάμει την όξοδο του ενταφιασμού μου και τα μνημόσυνά μου κατά την αξία μου αφήνει παραγγελία για τον άντρα της τον κυρ Αρτέμη του Κυριακού Τρεβλού η κερά Μαρία με τη Διαθήκη της (Mnv. 85 φ. 45-46). Ο μισέρ Μιχάλης Μπονάνος που με τη Διαθήκη του ορίζει ότι θέλει να ενταφιαστεί και να κηδευτεί στην ενορία του την κυρία Ελεούσα αφήνει στο ναό -- για μνημόσυνο αυτινού και των γονέων του -- ρεάλια τέσσερα (Mnv. 86, 107).

Τα μνημόσυνα έως τον χρόνο καθώς και οι μικρές δωρεές επ'αφορμή του θανάτου του διαθέτη (που μερικές φορές μπορεί να ορίζονται, όπως είδαμε, με το όνομα συγκεκριμένων λειτουργιών) ενδέχεται να μην καταβάλλονταν σε μετρητά. Ο διαθέτης μπορούσε να ορίσει προς τον σκοπό αυτόν ένα αντικείμενο, οπότε η δωρεά ισοδυναμούσε με το ίδιο το αντικείμενο ή το χρηματικό του ισοδύναμο. Η κερά Μαρίνα, γυνή του κάπου Γιάκουμου άφησε με τη Διαθήκη της του αφέντη του ιερομόναχου παπά κυρ Νεόφυτου Τζαρουχά: ένα ζευγάρι κάρτιζες κόκκινες να της κάνει ένα σαββατόχρονο (Μην. 85, φ. 42). Παρόμοια και η κερά Φρανγγούλα του Γαρδέλη όρισε, μεταξύ άλλων, στη Διαθήκη της ότι αφήνει ως πρόθεση την κουρτίνα τη μαυροκέντητη με τους πετεινούς και ένα ζευγάρι μαξιλάρια μαυροκέντητα, κι αυτά με πετεινούς... να τιμηθούν το ίντα αξίζουν. (Μην. 86, 621).

Όπως φαίνεται οι γυναίκες ήταν αυτές που κυρίως ζητούσαν να εξασφαλίσουν τα νόμιμα που αφορούσαν την ψυχή τους δια της κληροδοσίας αντικειμένων. Ένα ζευγάρι σεντόνια κεντητά άφησε και η κερά Μηλιά του εφημερίου που θα ιερουργούσε στην κερά στην Μπαντάνασσαν, ένα ζευγάρι μεξιλέρια κεντητά ... να της κάμει ένα σαρανταλείτουργο. (Μην. 86, 16).

Όσον αφορά τα πρόσωπα στα οποία ανετίθετο να εκπληρώσουν τις επιθυμίες αυτές των διαθετών, κάποιες φορές οριζόταν ο κυρίως τιμημένος της διαθήκης. Λέγει η αυτήν κερά Μηλιά ότ'ιν σε όσαν αφήνει ήγου σε όλα που αφήνειν πρόθεσες, ψυχικά, τορνέσια, ρούχα όλα να τα δώσειν ο άντρας της οπού του τ'αφήνει όλα εν τα χέρια του (Μην. 86, 16).

Κατά κανόνα, πάντως, στα έγγραφα διευκρινίζεται ποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, και σε αντάλλαγμα ποιων περιουσιακών στοιχείων που του μεταβιβάζονται θα αναλάβει να εκτελέσει τα ψυχικά νόμιμα. Από τις δυο της κόρες και την αναθρεφτή της τη Μαρίνα, η κυρά Ρήνη του Ψηψή αναθέτει το μνημόσυνο της στην Άννα, στην οποία αφήνει την κρεββαταριάν της και την σβιάν της και ό,τι άλλα μασαρία της ευρεθείν ... με την κοντετζιόν η αυτή Άννα να της κάμει το κόλυβόν της ήγου τα μνημόσυνά της έως τον χρόνον κατά την τάξιν (Μην. 86, 583).

Στην περίπτωση ατέκνων ατόμων, η μέριμνα να βρεθεί

κάποιος να δίνει τα θαφτικά και να κάνει το μνημόσουνον έως το χρόνο μπορούσε να εξασφαλιστεί με προσφυγή σε συγγενικά εκ πλάγιου όπως και σε μη συγγενικά πρόσωπα: ακόμη παραγγέλλει και λέγει η κερά Κυριακή και αφήνει μια πρόθεσιν εις τον άγιο Νικόλαον εκεί που θε ναν θαφτεί και να' ναι κρατημένος ο ανηψιός της ο Μαθιός να τη εδώσει (Μην. 85, φ. 99-100). Ο κυρ Μανώλης Γλινός, αντίστοιχα, συμφώνησε με τον Φραντζέσκο Καστελλάνο να του παραχωρήσει την κυριότητα των σπιτιών που έχει στην τοποθεσία των Γλινάδων μεσόσπιτον και ξώσπιτον βούβαν και φουρναριό και αυλογύρισην. Τα σπίτια αυτά ο αποδέκτης ανέλαβε τη δέσμευση να τα επισκευάσει, γιατί ήταν καλασμένα, με τον όρο να κατοικήσει ο δωρητής έως το θάνατό του. Μετά το θάνατό του τα σπίτια θα περιέρχονται στον Φραντζέσκο με την κοντετζιό όμως να αναλάβει να δίνει τα θαφτικά και να του κάνει και το μνημόσουνόν του έως το χρόνο κατά την τάξιν (Μην. 86, 699).

Συνοψίζοντας: στα έγγραφα, εκτός από τα έξοδα που έπρεπε να καταβληθούν για τον ενταφιασμό, διακρίνεται και η πρακτική της δωρεάς προς ναούς ή πρόσωπα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας (και των δύο δογμάτων). Οι δωρεές αυτές (που ενδέχεται να προσδιορίζοντο και με το όνομα κάποιας επιμνημόσυνης λειτουργίας) συνίσταντο σε χρήματα ή σε αντικείμενα όχι (συγκριτικά) ιδιαίτερα μεγάλης αξίας, αποσκοπούσαν δε να εξασφαλίσουν τα μνημόсуна που στα έγγραφα αναφέρονται με τον περιληπτικό όρο μνημόсуна έως τον χρόνο.

Εκτός όμως από τα μνημόсуна που αποκαλούνται "έως τον χρόνο" και τις μικρές δωρεές που επιτελούνται δια της κληροδοσίας αντικειμένων ή χρημάτων, στα έγγραφα εντοπίζεται και μια δεύτερη κατηγορία μνημοσύνων, τα αέναα μνημόсуна.

Όπως προκύπτει καθαρά από τη Δωρεά της κυρά Μπαμπακιάς θυγατέρας του ποτέ καρακύρη Γεωργίου Κεντέ, πρόκειται για δύο διακριτές μεταξύ τους κατηγορίες μνημοσύνων: για το σπίτι που αφήνει προς την κυρά Σταμάτα η κερά Μπαμπακιά, η κερά Σταμάτα θα πρέπει να την ενταφιάσει και να κάνει το μνημοσουνόν της έως το χρόνο κατά την τάξιν και πάλι από κειν

και κειν να έχην την έννοια την συνήθειαν του τόπου να έχην το μνημόσυνόν της αενάως αυτήν και γονεοί της. (Mnv. 86, 49).

Στα έγγραφα τα αέναα μνημόσυνα διασυνδέονται απaráβata με τη μεταβίβαση της κυριότητας ενός ακινήτου, η οποία άλλοτε παραχωρείτο προς ένα ορισμένο πρόσωπο (λαϊκού ή ιερωμένου), ενώ άλλοτε τα πρόσωπα ορίζονταν ως επικαρπωτές του συγκεκριμένου περιουσιακού στοιχείου, η κυριότητα του οποίου θα περιήρχετο, μετά το θάνατό τους, προς ένα ορισμένο μοναστήρι ή εκκλησία. Την καθαρότερη μορφή της πρακτικής αυτής θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστούσαν οι περιπτώσεις εκείνες που τα ακίνητα καταλείπονταν επ'ονόματι του μέλους εκείνου από τη γενιά του δωρητή που θα γινόταν παπάς.

Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι προσιδίαζε, κατά κύριο λόγο, στις οικογένειες των λατίνων ευγενών. Ο εκλαμπρότατος αφέντης Αντωνάκης Λουρδός στο Πατριμόνιο που συντάσσει για τον γιο του τον νιο Φραιζέσκο ορίζει ότι όσα του δίνει να έχει εξουσία (μετά το θάνατό του) να τα αφήσει σε όποιο του ανήψι θα γινόταν ιερέας δια να έχομε το μνημόσυνό μας εμείς και οι γονέοι μας αενάως (Mnv. 85, φ. 198-199).

Ορισμένες φορές, το αιτούμενο αντάλλαγμα για την παραχώρηση του ακινήτου δεν ορίζεται ως αέναο μνημόσυνο αλλά ως προσωπικές λειτουργίες η διάρκεια των οποίων όμως εκτείνεται στον χρόνο. Πολύ συχνά προσωπικές λειτουργίες και αέναα μνημόσυνα φαίνεται ότι συνέπιπταν. Ο αφέντης Φραντζεσκάκης Μπαρόντιζης στη "Δωρεά αιτία θανάτου" που συντάσσει προς τον εξάδελφό του Ιακουμάκη Μπαρόντιζη διευκρινίζει ότι εις αντάλλαγμα του λιβαδιού που του αφήνει, ο τελευταίος υποχρεούται να του κάνει, μετά το θάνατό του, μία λειτουργία το μήνα (Mnv. 86, 731). Το ίδιο αίτημα ο αφέντης πρε Μιχελής Κορφιάτης τα απευθύνει προς την υπηρέτρια του την Παρασκευή, από την οποία ζητά να του κάνει δύο λειτουργίες το μήνα (Mnv. 86, 777).

Στις περιπτώσεις αυτές ωστόσο και αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανείς εκείνο που φαίνεται να υπερτερεί σε σημασία δεν είναι το συγκεκριμένο μέλος της γενιάς όσο η εξασφάλιση των μνημοσύνων. Έτσι η διατύπωση των εγγράφων πολλές φορές

μαρτυρεί το άνοιγμα --κατά ομόκεντρους κύκλους-- του αιτήματος: από τα συγγενικά προς πρόσωπα που δεν διέθεταν κανέναν απολύτως δεσμό συγγένειας με τον δωρητή. Στη Δωρεά προς τον εξάδελφό της Τζουάνε Γρίσπον η Γλέντα Γρισποπούλα, συμβία ποτέ αφέντη Γιουστινιάνε Σουπιόνε, ξεκαθάριζε ότι αν αυτός έκανε αρσενικό παιδί και το έκανε ιερέα του ρίτου λατίνου το χωράφι που του άφηνε θα έπρεπε να μεταβιβαστεί προς το συγκεκριμένο παιδί ως Πατριμόνιό του ... Όμως, στην περίπτωση που κάτι τέτοιο θα αποδεικνυόταν ανέφικτο, ει δε και ιερέαν δεν ήθελεν τελειώσει από τα μέλη του να στρέφεται (το χωράφι) εις τον μπάγκον της κυρίας Μπτρόπολης της φράγκικης με το να της λένε έξι λειτουργίες τον κάθε χρόνον εις μνημόσουνον αυτηνής, των γονέων της και της αποθανούσης αυτής θυγατρός ποτέ κυρίας Ταντίας (Ναξ. 17, 95).

Το ίδιο και ο μεγαλειότατος αφέντης Ιακουμάκης Γριμάλδης, στη δική του Διαθήκη, το αμπέλι που έχει στο Αγεροανίν το αφήνει να το καρποτρώνει η σύζυγός του -- μετά το θάνατό της όμως ορίζει να το δώσει στον ανηψιό του άνι γένει .. παπάς. Στη συνέχεια, το αμπέλι, αν η κόρη του κάνει κάποιο παιδί της παπά, θα πηγαίνει σ' εκείνο, αν πάλι κανένα από τα παιδιά της κόρης του δεν γίνει παπάς, τότε το αμπέλι θα πηγαίνει σε κάποιο εγγόνι από άλλο του παιδί, και πάλι με τον ίδιο όρο. Και πάλι, αν κανένα από όλα αυτά τα ενδεχόμενα δεν πραγματοποιηθεί, αν δηλαδή κανένα παιδί από το άμεσο συγγενικό περιβάλλον δεν γίνει παπάς, τότε το αμπέλι θα πρέπει να πάει σε κάποιον παπά που απλώς θα φέρει το ίδιο επίθετο. Τέλος, αν δεν υπάρχει παπάς που να πληρεί αυτή την ιδιότητα, ει δε και δεν είναι παπάς Γριμάλδης, τότε εναπόκειται στην εξουσία του Μπτροπολίτη να το δώσει σε όποιον παπά εκείνος κρίνει (Μην. 86, 59).

Ότι η πρακτική αυτή των αενάων μνημοσύνων συνδεόταν αποκλειστικά με τη δωρεά ακινήτων μαρτυρείται από τη Διαθήκη της άτεκνης αρχόντισσας Κατερίνας, θυγατέρας του μισέρ Τζουάνε Κάλβου και χήρας του ποτέ αφέντη Τζωρτζέτου Μπαρότζη, που όρισε με τη Διαθήκη της ο κουνιάδος της ο αφέντης Φίλιππος Λουρδάς να εισπράξει τα χρέη που της χρωστούσαν διάφοροι οφειλέτες και να αγοράσει ένα χωράφι ή

ένα αμπέλι, προκειμένου να το δώσει στον ιερωμένο γιο του Φρατζέσκο για να λείει μια λειτουργία την βδομάδα στον Σαν Μικέλε ολοχρονικώς. Η αρχόντισσα Κατερίνα διευρικρινίζει ότι τη μία εβδομάδα η λειτουργία θα γίνεται για τη δική της την ψυχή και την επόμενη βδομάδα για την ψυχή της μητέρας της μακαρίτισσας της αρχόντισσας Μαργαρίτας. Κι αυτό θα γίνεται πάντοτε και όταν πεθάνει ο Φρατζέσκος αν τύχει και υπάρχει κάποιος άλλος συγγενικός παπάς αυτός να το έχει το στάμπιλε και έτσι να πηγαίνει από παπά σε παπά. Αν όμως κάποια στιγμή διακοπεί η γραμμή και δεν τύχει να είναι εδικοί παπάδες, τότε το αμπέλι θα πρέπει να το δίνου ενούς φτωχού παπά με τον παραπάνω όρο και οι συγγενείς της να έχουν πάντα αυτή την έγνοια (Ε19).

Τα αέναα μνημόσυνα καθώς και οι προσωπικές λειτουργίες που με τις δωρεές ακινήτων επιθυμεί να εξασφαλίσει ο διαθέτης κάποτε περιελάμβαναν, όπως είδαμε, μαζί με τον ίδιο και άλλα πρόσωπα, κατά κανόνα της γενιάς. Για τα χωράφια που αφήνει στην Καπέλα η Νικολέτα Ντακορόνια ζητά να μνημονεύονται πάντοτε αυτή και οι γονέοι της και οι αδελφές της (Ναξ. 17, 31). Όμοια και ο άρχων Τζουάν Ματθέας Κρέσπος δωρείται ένα αμπέλι προς την Καπέλα: εις παντοτινόν μνημόσουνον του άνωθεν άρχου ... και γονέων και συγγενών αυτού (Ναξ. 17, 29).

Δεν αποκλείεται ωστόσο να περιλαμβάνεται και το πρόσωπο του συζύγου:

- την ίδια, τον άντρα της και τους γονείς της ζητά από τον παπά κυρ Γεώργη Μελισσουργό να μνημονεύει η κερά Μαργαρίτα, η λεγομένη Γουντροπούλα (Μην. 86, 85).

Αυτή η σύνδεση πάντως ανάμεσα στα περιουσιακά στοιχεία και στη διατήρηση της μνήμης ενός προσώπου ενδέχεται, πολύ σπανιότερα όμως, να εντοπίζεται και χωρίς τη διαμεσολάβηση της εκκλησιαστικής τάξης.

Η ίδια αυτή κερά μαργαρίτα Γου(ν)τροπούλα γυνή Ιωάννη Ποντικάκη αυτά που καταλείπει στην δεύτερη κόρη του συζύγου της ο όρος είναι να τα δίνει στα παιδιά της: διά να της θυμού(ν)ται πάντα να τη μνημονεύου (Μην. 85, φ. 168).

Εκτός όμως από τα μνημόσυνα έως τον χρόνο και τα αέναα,

τα έγγραφα διασώζουν και έναν άλλο τύπο δωρεάς που σχετίζεται με τη λατρεία της ψυχής: πρόκειται για τα ψυχικά τα οποία συνιστούν μια σαφώς ευρύτερη ως προς τα μνημόσυνα κατηγορία. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των εγγράφων ως ψυχικό μπορεί να ορίζεται κάθε είδους --κατά την κρίση του διαθέτη-- ευεργετική πράξη.

Και αντίστοιχα αποδέκτες των ψυχικών μπορεί να είναι τόσο ιερωμένοι (όπου και πάλι μπορεί να τους μεταβιβάζεται είτε η επικαρπία είτε η κυριότητα) όσο και εκκλησίες ή μοναστήρια αλλά και λαϊκοί -- πρόσωπα που ενδέχεται να συνδέονται με τον δωρητή με δεσμούς τόσο συγγενικούς όσο και μη συγγενικούς.

Και των ψυχικών η πρωταρχική λειτουργία, όπως φαίνεται, συνίστατο στη διατήρηση της μνήμης: εις μνημοσυνική ψυχική σωτηρία κατά την αναγραφή ενός εγγράφου (Ναξ 17, 53). Η Κατερίνα Σταυριανού Ρουσάγια καταλείποντας το σπίτι της κάμαρα, ανώγι και κατώγι στον πρε Νικόλαον Κοντέ το αιτιολογεί δια την ψυχήν της και μνημόσουνόν της ... (Ναξ. 17, 12). Και η Μαργαρίτα, θυγάτηρ Τζόριζη Σανούδου προσπλώνει και αφιερώνει ένα σπίτι στη Μέσα Πιάτσα του Κάστρου δια μνημόσουνον και ψυχικήν σωτηρίαν του εμαυτού της και των γονέων της (Ναξ. 17, 54)¹.

Ως ψυχικά, όπως ανέφερα, μπορούσαν να μεταβιβάζονται κάθε είδους αγαθά, κινητά και ακίνητα όπως, βέβαια, και αντικείμενα. Ως ψυχικά όμως λογιάζονταν και οι προσφορές που μπορούν να πάρουν τον τύπο της κοινωνικής ευεργεσίας. Η κερά Μαρία συνβία του μισέρ Μανώλη Κεντέ, αφήνει στη Μαρούσα του Φρανγγόπουλου ένα .κατώγι με τούτον να κάθεται μέσαν να είναι ανοικτόν να δίνει ένα ψωμίν κάθε Κυριακήν δια την ψυχήν της (Μην. 86, 573).

Ως ύψιστη μορφή ψυχικού φαίνεται ότι εθεωρείτο η ανατροφή ενός παιδιού "δια την ψυχή": το παιδίν οπού ενέθρεψεν ωσάν μπαιδί της διά την ψυχήν της (Μην. 86,

¹ Παρόμοιες αφιερώσεις υπαινίσσονται ότι ψυχικά μπορούσαν να δίνονται και επ' ονόματι άλλων συγγενικών κατά βάση προσώπων: Στο ναό της υπεραγίας Θεοτόκου Τριποδιώτισσας όπου έχει θαφτεί η αδελφή της η κερά Ράουλα να'ναι τρόπου ψυχικού το χωράφι το αποκατωθιό της εκκλησίας ορίζει η Νικολέτα Αντωνίου Ντακορόνια (Ναξ. 17, 31).

573). 'Αλλο παράδειγμα, από τη Διαθήκη της κερά Παρασκευής γυνή κυρ Μιχελή Κατρεφτάκην: το παιδί τη Φλουρέτζα (που τύχαινε να είναι και ανηψιά της, κόρη της μακαρίτισσας της αδελφής της), το έχειν και (το) ανεθρέβει τον και μαντινιέρει τον και κυβερνάν τον δια την ψυχήν της και διά τέλειον ψυχικόν να το βρειν εις την ψυχήν της (Μην. 86, 138).

Κάποτε η ανατροφή του θετού αυτού παιδιού μπορεί να διασυνδέεται κι αυτή με μνημόσυνο. Λένε λοιπόν ο μαστρο-Γεώργης και η κερά Μαρία η σύζυγός του ότι *ενεθρέβγασίν το αυτό παιδί ως παιδί τος και παιδί της ψυχής τος*. Πεθαίνοντας δε ο αυτός μαστρο-Γεώργης, της άφησε παραγγελία να παντρέψει το παιδί δίνοντας του ως προίκα το πράμα όπου εγοράσασι ... εις μνημόσουνόν τος. (Μην. 85, φ. 125).

Τις φορές που το ψυχοπαίδι καλείται να λάβει τη θέση κάποιου πεθαμένου παιδιού του διαθέτη, στο όφελος της δικής του ψυχής προστίθεται και η λειτουργία του μνημοσύνου του νεκρού παιδιού. Ο καρακύρης Κωνσταντής και η σύζυγος του κερά Μαρούκα, καθώς --όπως λένε-- ο μεγαλοδύναμος Θεός τους ατέκνωσε παίρνοντας το παιδί τους τη Σταμάτα, *ελογιάσασιν δια της ψυχής τος όφελος και δια εκείνης μνημόσουνον και πήραν ψυχοπαίδι ένα αβάφτιστο κορίτσι το οποίο και βάφτισαν σήμερον ως είκοσιν χρόνοι με το όνομα του πεθαμένου τους παιδιού* (Μην. 86, 445).

Πέρα όμως από το ψυχοπαίδι, γενικά οι δωρεές που απευθύνονται σε πρόσωπα που δεν συνιστούν κανονικούς κληρονόμους πολύ συχνά αιτιολογούνται δια την ψυχή.

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι καθώς το ψυχικό αποτελούσε έναν από τους τρόπους νομιμοποίησης της δωρεάς δεν αποκλείεται η αναφορά του κάποιες φορές να νομιμοποιεί ή και να συγκαλύπτει κάθε είδους συναλλαγές. Έτσι, για παράδειγμα, δια την ψυχήν του αιτιολογεί ο αφέντης παπάς κυρ Νικόλαος Τριβιζάς τη δωρεά ενός σπιτιού προς το κοπελούδι του, την υπηρέτρια του δηλαδή, την Ευδοκία, δωρεά που σε μιαν άλλη θεώρηση θα μπορούσε να αντιστοιχεί προς την καταβολή των δεδουλευμένων μισθών της (Μην. 86, 45). Το ίδιο

και ο μισέρ Ντομενέγος Βέγγιας και η σύζυγος του Τριανταφυλλιά ένα κομμάτι χωράφιν που αφήνουν στο κοπελουδίν τους, το αιτιολογούν δια την ψυχήν τους (Μην. 86, 379).

Τελικά, παραμένει γεγονός ότι η αιτιολόγηση για την ψυχή τις περισσότερες φορές συναιρείται με άλλους λόγους, όχι αναγκαστικά ομοειδείς. Όταν ο Ιωάννης Καντζιάνης αγόρασε μισό αμπέλι από τον θείο του τον κυρ Τζάνε Μπατζέρα, άφησε τη μισή επικαρπία και δια την αγάπη που του έχειν και δια την ψυχήν του και πως είναι γεροντάκιν και ανήμπορος (Μην. 86, 367). Η Σταμάτα θυγάτηρ ποτέ Φιλίππας παπά Πέτρου Κυνηγού, το σπίτι καθώς θέλει βρεθείν αποθανώντας της το αφήνει της ανιψιάς της δια την ψυχήν της ... και διά πολλές δούλεψες και αίδες οπού της κάνει εις τις αρρώστειές της (Μην. 86, 389). Τα δωρούμενα προς τη δεύτερη γυναίκα του ο Μιχάλης Μπονάνος τα αιτιολογεί και πάλι κατά διττό τρόπο: και δια την ψυχήν του αυτινού και των γονέων του και επειδή της αναγνωρίζει πολλές δούλεψες και χάρες και καλωσύνες περισσές, τις οποίες θέλει να της ανταμοιβέψει (Μην. 86, 107).

Ορισμένες φορές είναι απολύτως προφανές ότι η επίκληση του ψυχικού στοχεύει στη συγκάλυψη ποικίλων στρατηγικών όπου, μεταξύ άλλων, διαβλέπει κανείς και τους τρόπους πρόσκτησης εκ μέρους των εκκλησιαστικών αρχών περιουσιακών στοιχείων. Έτσι, ο μισέρ Μιχαλάκης Σκλαβούνος πούλησε, κάποια στιγμή, προς τον παναινδεσιμώτατο και μεγαλειότατο αφέντη πρε Φραντζέσκο Κορονέλλο βικάριο Ναξίας και Πάρος την κάμαρα που είχε στο Μέσα Κάστρο. Επειδή ο βικάριος, κατά τον ισχυρισμό του, δεν είχε τότε στο χέρι του τα τορνέσια που απαιτούνταν για την πληρωμή, τού έκανε ένα σκρίτο (έγγραφο) πως του χρωστά 33 ρεάλια. Δύο χρόνια αργότερα ο μισέρ Μιχαλάκης συνλογιζόμενος δια το όφελον της ψυχής του και της ποτέ συνβίας του ... εφωτίστην και εσυνλογίνιστην και εύρε εύλογον και αρμόδιο να χαρίσει την κάμαρα στον αφέντη βικάριο, διευκρινίζοντας ότι την αυτήν τονατζιόν που κάνει (την κάνει) εις τον αυτόν αφέντη παπά και όχιν εισέ άλλον (Μην. 86, 526).

Γενικά, πίσω από τις δωρεές προς ιερωμένους και

εκκλησιαστικά ιδρύματα που αιτιολογούνται ως ψυχικό, πολύ συχνά μπορεί να υποπτευθεί κανείς οικονομικές διευθετήσεις που το υλικό απλώς υπαινίσσεται χωρίς να παρέχει δυνατότητες περαιτέρω διερεύνησης. Για τη δωρεά της περιουσίας που διέθετε στην τοποθεσία των Μελάνων προς τους πατέρες της Καπέλας η Συνδροφία ανταπέδωσε προς τον αυθέντη Νικόλαο Ντε Μαρή ένα πουγγί με δύο χιλιάδες ρεάλια (ως λέγουσιν) μέρος εις τζικίνια βενέτικα, μέρος εις σε ρεάλια σταυράτα και ασιλάνια και μέρος εις άλλην σπέτζιε και μάλαμα (Ναξ. 17, 35).

Παρόμοια, στη Δωρεά προς την Καπέλα, που κάνει η κυρία Μαργαρίτα θυγατέρα του ποτέ μισέρ Τζόρτζη Σανούδου, Δωρεά η οποία αποτελείται από οικία στη Μέσα Πιάτζα του Κάστρου, εντριτίες και χωράφι οι επίτροποι της παραχωρούν ένα σπίτι προς το τεικόκαστρον όπου θα μπορεί να κατοικεί σωματικώς έως φόρου ζωής της (Ναξ. 17, 54).

Υπάρχουν φορές που και αντιδικίες διευθετούνται με κάποια υποχώρηση η οποία μπορεί να νομιμοποιείται δια όνομα ψυχικού (Μην. 86, 889)¹. Ακόμη, δεν αποκλείεται ακίνητο που έχει δωρηθεί ως ψυχικό να αποτελέσει αντικείμενο παράνομης αγοραπωλησίας (Μην. 86, 838).

Στο σημείο αυτό θα προσπαθήσω να σχολιάσω το υλικό που παρατέθηκε στις προηγούμενες σελίδες από τη σκοπιά που απασχολεί το κείμενο αυτό, δηλαδή από τη σκοπιά της ανταλλαγής.

Προηγουμένως όμως θα σταθώ σε ένα άλλο σημείο το οποίο αφορά σ' ένα εξίσου κρίσιμο, κατά την άποψη αυτής της εργασίας στοιχείο, τη σημασία του συμβολικού κεφαλαίου, όπως αυτή προκύπτει από στοιχεία που αφορούν τις εικόνες και τα πανηγύρια.

Τα πανηγύρια και ο εορτασμός των εικόνων, έστω και αν δεν μπορούμε να τα παρακολουθήσουμε με την πληρότητα που μας παραδίδονται από τον B. Vernier για την Κάρπαθο υποκρύπτουν ωστόσο μερικές πολύ σημαντικές ενδείξεις. Το γεγονός ότι οι εικόνες και οι όροι που τις συνοδεύουν περιέχονται σε Διαθήκες αλλά εξίσου συχνά και σε Προικοσύμφωνα επιρρωνύει,

¹ Στο θέμα των συγκρούσεων θα επανέλθω στο Ζ' Κεφάλαιο.

νομίζω, την υπόθεση ότι τόσο οι εικόνες όσο και οι δεσμεύσεις που αυτές μετέφεραν δεν συνδέονταν με το πρόσωπο του εκάστοτε δικαιοπαρόχου αλλά εντάσσονταν και αποτελούσαν μέρος των περιουσιακών στοιχείων της γενιάς, τα οποία συμπλήρωναν εν είδει, και πάλι, συμβολικού συμπληρώματος¹.

Η παραμονή των εικόνων υπό την κατοχή του συγκεκριμένου κάθε φορά ατόμου φαίνεται ότι διαρκούσε όσο και η εκ μέρους του κατοχή των περιουσιακών στοιχείων της γενιάς και κατά προέκταση ο ρόλος του εκπροσώπου των. Μεταβιβάζοντας τα περιουσιακά στοιχεία της γενιάς, ο κάθε προσωρινός τους διακάτοχος ήταν υποχρεωμένος να μεταβιβάσει και τα συμβολικά τους παρακολουθήματα, τις εικόνες και τις υποχρεώσεις που τις συνόδευαν, που σημαίνει, κατ' επέκταση, και τον ρόλο του εκπροσώπου των.

Υπάρχει ωστόσο και ένα δεύτερο σημείο που επίσης προέχει να τονιστεί σε σχέση με τις εικόνες και τις υποχρεώσεις που τις συνόδευαν. Ο εορτασμός των εικόνων, τον οποίο ενδεχομένως μπορούμε να εκλάβουμε ως απλουστευμένη μορφή πανηγυριού, καθώς και τα ίδια τα πανηγύρια, η ιδιοτυπία που αναδεικνύουν για την περίπτωση της Νάξου έγκειται στη διασύνδεσή τους με τη μνήμη. Όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες που παρέθεσα, φαίνεται ότι η πλέον βασική τους λειτουργία ήταν να συμβάλλουν ώστε να συνεχιστεί η μνήμη, είτε ενός ορισμένου προγόνου είτε η μνήμη του διακατόχου των και δι' αυτού και πάλι η μνήμη της γενιάς.

Θεωρώ ότι το υλικό αυτού του κεφαλαίου αναδεικνύει τη βαρύτητα αυτού ακριβώς του αιτήματος, να διατηρηθεί η μνήμη ενός προσώπου και μάλιστα στην κοινωνική του υπόσταση, τόσο μέσα αλλά κυρίως έξω από τον κύκλο των συγγενών.

Το αίτημα να διατηρηθεί το πρόσωπο στη συλλογική μνήμη, κατά τρόπο μάλιστα που να περιλαμβάνει και τις κοινωνικές ιεραρχήσεις είναι ήδη εμφανές στις ρήτρες που συνδέονται με την ταφή: πίσω από αυτές εύκολα διαβλέπει κανείς (ακόμη και τις φορές που αυτό δεν εκφράζεται ρητά) το μέλημα να

¹ Αν από τις αναγραφές μπορούσαμε να συναγάγουμε κατά πόσο οι μεταβιβάσεις εικόνων συνδέονταν με το πρόσωπο των πρώτων παιδιών θα είχαμε μια πολύ σοβαρή ένδειξη για τη συμβολική τουλάχιστον τήρηση κάποιας μορφής πρωτοτοκίων.

διατηρηθούν οι παντός είδους κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Υπάρχουν δε φορές που το αίτημα αυτό εκφράζεται απολύτως ρητά: κατά την αξίαν μου.

Αυτό το αίτημα να διατηρηθεί η μνήμη ενός προσώπου (που μπορεί και να σημαίνει να συγκροτηθεί η κοινωνική μνήμη αναφορικά με το συγκεκριμένο πρόσωπο) στην υπό εξέταση κοινωνία της Νάξου θα πρέπει να εκληφθεί ως το κυρίως αιτούμενο των ανταλλαγών που διαμεσολαβούνται κυρίως από την Εκκλησία. Ο κυριότερος μηχανισμός που μπορούσε να εξασφαλίσει την παραμονή του προσώπου στη συλλογική μνήμη ήταν τα υπό της Εκκλησίας τελούμενα μνημόσυνα.

Στο σημείο αυτό οι αντιστοιχίες είναι απολύτως σαφείς: τα μνημόσυνα έως τον χρόνο εξασφαλιζόνταν κυρίως με την καταβολή χρημάτων ή την προσφορά αντικειμένων. Τα αέναα μνημόσυνα και οι προσωπικές λειτουργίες που κι αυτές, όμως, προβλέπονταν να διαρκέσουν στα χρόνια, προϋπέθεταν τη μεταβίβαση ακινήτων. Τα μετρητά και τα αντικείμενα θα πρέπει να θεωρηθεί ότι εξασφάλιζαν μνήμη μικρότερης διάρκειας, ενώ η διαρκής μνήμη που παρείχαν τα αέναα μνημόσυνα είχε ως προϋπόθεση την εκχώρηση ακινήτων.

Ότι τα ανταλλασσόμενα υπάγονταν αν όχι προς την ποσότητα τουλάχιστον προς το είδος σε αντιστοιχίες προκύπτει πολύ καθαρά από την περίπτωση της αρχόντισσας εκείνης που όρισε τα οφειλόμενα να μετατραπούν σε ακίνητο που θα απέφερε την αέναη μνημόνευση της ίδιας και της γενιάς της.

Σε μίαν άλλη ανάγνωση, τα μνημόσυνα έως τον χρόνο αντιστοιχούν προς τον τύπο της ισόρροπης αμοιβαιότητας ενώ τα αέναα μετατοπίζονται προς τον τύπο της μακροπρόθεσμης αμοιβαιότητας, στο σχήμα του Sahlin's.

Σ' αυτή τη διαδικασία εξασφάλισης της μνήμης, τα ψυχικά υπεισέρχονται με όρους που δείχνουν τη συνοχή αλλά συγχρόνως και τη διαφοροποίηση του σχήματος¹.

¹ Η διαφοροποίηση των ψυχικών από τα μνημόσυνα έχει κατά πολλούς τρόπους επισημανθεί. Σχολιάζοντας, για παράδειγμα, τα έγγραφα της Σίφνου ο Γ. Πετρόπουλος γράφει: "διακριτέα τα μνημόσυνα των ψυχικών" (1956:427). Την ίδια διάκριση επαναλαμβάνει και ο Αντωνιάδης, στο

Στην περίπτωση των μνημοσύνων ως συμβαλλόμενοι θα πρέπει να θεωρηθούν το άτομο (ως εκπρόσωπος της γενιάς) και η κοινωνία, ενώ η Εκκλησία αναλαμβάνει το ρόλο του διαμεσολαβητή. Αναφορικά με τα ψυχικά το σχήμα διαφοροποιείται.

Πιστεύω ότι στην περίπτωση των ψυχικών υπόκειται το είδος εκείνο της ανταλλαγής που από την εποχή του M. Mauss και ύστερα έχει συνδεθεί με τη θυσία. Εδώ τα προσφερόμενα μπορεί, όπως είδαμε, να περιλαμβάνουν όλες τις κατηγορίες που στα μνημόσυνα παραμένουν διακεκριμένες: χρήματα, αντικείμενα, ακίνητα αλλά και προσφορά υπηρεσιών. Όλες αυτές οι κατηγορίες διατηρούν ως κοινό χαρακτηριστικό την πράξη της εκούσιας παραίτησης¹. Το ίδιο αυτό σχήμα θα μπορούσε κατά τη γνώμη μου να ερμηνεύσει και την ποικιλία και την ανομοιογένεια των αποδεκτών. Πραγματικός αποδέκτης της θυσίας παραμένει η επουράνια θεία δύναμη ενώ οι επίγειοι αποδέκτες αναλαμβάνουν αυτοί (και όχι πια η Εκκλησία) το ρόλο να καταναλώσουν το προσφερόμενο.

Αν όμως, όπως έχει παρατηρηθεί και πάλι από τον M. Mauss (1968a: 301), η θυσία μπορεί να αποβλέπει σε ποικίλους κατά περίπτωση στόχους, στην περίπτωση της Νάξου ως κυρίαρχο θα θεωρούσα και πάλι το αίτημα της μνήμης².

Αρχείο Εγγράφων Σκύρου, που αντιδιαστέλλει τις δωρεές για μνημόσυνα που γίνονταν προς ιερείς και με τον όρο της μνημόνευσης του ίδιου του δωρητή ή συγγενικών του προσώπων (γονείς, σύζυγο, τέκνα, αδελφούς) και τις δωρεές για ψυχικά που, αυτές, δεν περιείχαν τον όρο της μνημόνευσης και όπου ο δωρεοδόχος δεν ήταν ιερέας αλλά κάποια Μονή, εκκλησία ή φτωχός συγγενής (1990: 139,2). Ιδιαίτερα σαφής στο σημείο αυτό είναι η διατύπωση του Γ. Μαριδάκη : "η σωτηρία της ψυχής επιτυγχάνεται

-- δια της υπό των κληρονόμων εκτελέσεως της λατρείας της ψυχής

-- διά της υπ' αυτού του θνήσκοντος αφιερώσεως περιουσιακών στοιχείων εις τους θεούς και εις ορισμένους ναούς των θεών" (1922: 274).

¹ Η πράξη της παραίτησης(acte de l' abnegation), το να στερείται αυτός που θυσιάζει θεωρείται από τον Mauss ως βασική προϋπόθεση της θυσίας (1968a: 304).

² Με την επιλεκτική συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης (αναφορικά όμως με θέματα τοπικής ιστορίας) ασχολείται η Anna Collard στο άρθρο της

Χωρίς καθόλου να αποκλείεται τα ψυχικά να απέβλεπαν σε ποικίλους και συγκρόνως διαφορετικούς στόχους, όπως την καταπράυνση της προσωπικής αγωνίας ή την αίτηση συγνώμης όπως και την επιζήτηση καλής τύχης, τελικά από τα κείμενα τουλάχιστον υποδεικνύεται ως κυρίαρχο αίτημα η διατήρηση της μνήμης του προσώπου, πράγμα που εξηγεί και τις συχνές αλληλοεπικαλύψεις με τα μνημόσυνα.

Τελικά, το υλικό που συγκρότησε την ύλη αυτού του κεφαλαίου δείχνει από πολλούς συγκλίνοντες, κατά τη γνώμη μου, δρόμους τη σημασία που αποδιδόταν από τη συγκεκριμένη κοινωνία στη διατήρηση της μνήμης ενός προσώπου και ότι η διατήρηση αυτή αποτελούσε αντικείμενο συγκεκριμένων ανταλλαγών, οι οποίες κατά το πλείστον διαμεσολαβούντο από τον κώδικα της θρησκείας.

Ο ανταλλακτικός αυτός χαρακτήρας από τα ίδια τα υποκείμενα ορισμένες φορές ομολογείται, έστω και όχι απολύτως ρητά, κυρίως όταν αποδέκτες της σχέσης δεν είναι ιερωμένοι ή εκκλησιαστικά ιδρύματα¹. Σε μια γενικότερη θέωση, πρόκειται και πάλι για προσφορές υλικού κεφαλαίου² το οποίο μεταλλάσσεται σε συμβολικό κεφάλαιο. Θα έλεγα ότι οι μετατροπές αυτές υλικού σε συμβολικό κεφάλαιο σχηματίζουν κλίμακα: από την ισόρροπη αμοιβαιότητα των μνημοσύνων έως τον χρόνο στην μακροπρόθεσμη αμοιβαιότητα των αένων μνημοσύνων και από εκεί στο σχήμα της θυσίας που υπόκειται, όπως τουλάχιστον εγώ πιστεύω, στα ψυχικά.

Κατά μια έννοια οι μορφές αυτές εξασφάλισης της μνήμης μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιστοιχούσαν και σε ταξικές διαφοροποιήσεις. Όσο και αν δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η

"Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο", η οποία και παραθέτει μερικά βασικά σημεία της σχετικής θεωρητικής συζήτησης (1993: 361-63).

¹ Κατά τη διατύπωση που περιέχεται στη Λωρεά της Γλέντας Γρισποπούλας και δια αντιχάριταν του αυτής δωρήματος (ο εξάδελφός της υπόσχεται) να έχει πάντα την έγνοια της σε ζώήν και θάνατον, να την ενταφιάσει και να την μνημονεύει αενάως αυτήν και την θυγατέραν της και τους γονείς της αενάως (Ναξ. 17, 95).

² Με εξαίρεση τα ψυχοπαίδια, όπου αυτό που προσφέρεται είναι ο κόπος της ανατροφής τους.

εκ μέρους μελών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ακινήτων για αέναα μνημόσυνα, η πρακτική αυτή, στα έγγραφα φαίνεται να σχετίζεται κατά κύριο λόγο με την τάξη των λατίνων ευγενών.

Δια της δωρεάς ακινήτων προς την Εκκλησία, με αντίτιμο την αέναη μνημόνευση τα μέλη της κοινωνικής αυτής τάξης εξασφάλιζαν δύο πράγματα. Καταρχήν, προσέδιδαν στην οικονομική τους εξουσία ηθικές διαστάσεις, δηλαδή την μετέτρεπαν σε κύρος. Κατά δεύτερο λόγο, ενισχύοντας τη θέση της γενιάς τους ενίσχυαν το δόγμα τους και ενισχύοντας το δόγμα τους ενίσχυαν και καταξίωναν τις κοινωνικές ιεραρχήσεις.

Απέναντι στις ευεργεσίες των ευγενών προς την Εκκλησία τα ψυχικά εμφανίζουν ορισμένες ιδιαιτερότητες. Καταρχήν παρά το γεγονός ότι πολύ συχνά απευθύνονται και προς εκκλησίες και προς ιερωμένους, δεν διαμεσολαβούνται, όπως είδαμε, απαραίτητα από την Εκκλησία. Μπορεί κάποτε να συντελούνται με την προσφορά του ψωμιού για την ψυχή, όπως και με την ανατροφή ενός ορφανού παιδιού. Σαν τα ψυχικά να έτειναν να επανορθώσουν τις μεγάλες αδικίες του επίγειου κόσμου.

Ενδεχομένως θα μπορούσε να υποστηριχτεί εδώ ότι πρόκειται για μια πρακτική πολύ περισσότερο ανοικτή στα λαϊκά στρώματα, χωρίς κατά κανέναν τρόπο, και πάλι, να προσιδιάζει αποκλειστικά σ' αυτά. 'Ετσι μπορεί να ερμηνευτεί και ο ρόλος των αντικειμένων, οι περίφημες μαυροκέντητες κουρτίνες που προσφέρονται για τη σωτηρία της ψυχής.

Και στην περίπτωση πάντως των μνημοσύνων και στην περίπτωση των ψυχικών κοινό αιτούμενο παραμένει η διατήρηση του προσώπου στη συλλογική μνήμη. Νομίζω ότι η εξασφάλιση της μνήμης αποτελούσε το καθαυτό πεδίο ανταγωνισμού για κύρος ήτοι για τιμή στη ναξιώτικη κοινωνία της τουρκοκρατίας. Πρόκειται για μια μορφή τιμής που εμπεριέχει ταξικούς ανταγωνισμούς αφού το είδος της μνήμης εξαρτάται από το είδος των προσφερομένων.

Δεν αποκλείεται η μορφή αυτή να συνιστούσε ανώτερη εκδοχή της τιμής σε σχέση προς αυτήν που προέκυπτε από τη γυναικεία αγνεία, πράγμα που αν ευσταθεί σηματοδοτεί την

απομάκρυνση της ναξιωτικής τιμής από το σώμα, στοιχείο που ήδη υπαινίχθηκε και το υλικό του προηγούμενου κεφαλαίου.

Πριν κλείσω το κεφάλαιο αυτό θα προσθέσω μερικές, μεθοδολογικής τάξης, παρατηρήσεις.

Είναι προφανές ότι η παραπάνω διαπραγμάτευση παραβλέπει ή απλοποιεί ορισμένα πολύ σημαντικά θέματα. Για παράδειγμα, το υλικό των εγγράφων δεν επιτρέπει την ανασύσταση των σχετικών με τον θάνατο και την πορεία της ψυχής δοξασιών, πέρα από τις σταθερές εισαγωγικές φράσεις των συμβολαίων. Έτσι στάθηκε αδύνατο να εντοπίσω τις διαφορετικές κατά δόγματα αναπαραστάσεις για τη μετά θάνατον πορεία της ψυχής, το ρόλο κυρίως του Καθατηρίου που ως έννοια απουσιάζει από τη δογματική διδασκαλία της Ανατολικής Εκκλησίας.

Από την άλλη μεριά οι προσφορές προς την Εκκλησία άπτονται ενός εξαιρετικά κρίσιμου θέματος. Πρόκειται για τις στρατηγικές πρόσκτησης περιουσιακών στοιχείων εκ μέρους της Εκκλησίας, ένα θέμα όπου, αν μη τι άλλο, η σημαντική διαπραγμάτευση του J. Goody (1983) άνοιξε νέους δρόμους που θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθούν και σε αναφορά με τον ελληνικό χώρο.

Ο λόγος είναι διττός: άλλοτε οφείλεται στην απουσία σχετικών πληροφοριών στα κείμενα και άλλοτε στο γεγονός ότι τα θέματα αυτά θα επιδέχονταν μια σαφώς ιστορική διαπραγμάτευση που δεν εμπίπτει ακριβώς στους στόχους αυτού του κειμένου.

το σώμα και οι κρείες του

Στα προηγούμενα κεφάλαια πρόσπαθησα να περιγράψω τους τρόπους με τους οποίους οι παροχές υλικών αγαθών μπορούν να χρησιμοποιούνται ως μέσα σε στρατηγικές που αποσκοπούν σε ανταποδόσεις που τοποθετούνται κατά κύριο λόγο στην τάξη του συμβολικού. Τα παραδείγματα αυτού του τρίτου μέρους της διαπραγμάτευσης του υλικού υπαινίσσονται μια διαφορετική όσον αφορά την επιζητούμενη ανταπόδοση μορφή ανταλλαγής: εδώ οι προσφορές των αγαθών στοχεύουν να εξασφαλίσουν την προσφορά υπηρεσιών στα όρια του οικιακού χώρου, προσφορά που καθιστά απαραίτητη η αδυναμία προς αυτοεξυπηρέτηση που μπορεί να σχετίζεται είτε με ασθένειες αλλά κυρίως με τα τελευταία στάδια του ατομικού εξελικτικού κύκλου¹. Οι πρακτικές που σχετίζονται με τις "κρείες" του σώματος, όπως περιληπτικά θα μπορούσαν να ονομαστούν, δεν εκπροσωπούνται ισοβαρώς στα έγγραφα. Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε κυρίως για τον τρόπο που εξασφαλιζόταν η ζωοτροφία που σημαίνει η φροντίδα των δικαιιοπαρόχων κατά τη φάση που οι βιολογικές τους δυνάμεις δεν επέτρεπαν την αυτοεξυπηρέτησή τους.

Αντίθετα πολύ λιγότερες και τελικά έμμεσες είναι οι πληροφορίες που μπορούν να συναχθούν από τα έγγραφα σχετικά με τις ασθένειες. Οι περισσότερες σχετίζονται με κάποιο ταξίδι το οποίο αποφασιζόταν ακριβώς για να αντιμετωπιστεί η ασθένεια, και το οποίο λειτουργούσε ως πρόσθετος λόγος για τη σύνταξη Διαθήκης ή γενικότερα διευθεύτησης των πάσης φύσεως οικονομικών εκκρεμοτήτων². Το *περίκουλο της θάλασσας* που έχει να αντιμετωπίσει προκειμένου να μεταβεί στην Τήνο

¹ Η ανάγκη εξασφάλισης των οικιακών αυτών υπηρεσιών στην ιδιαίτερη περίπτωση της Νάξου μπορεί, επιπροσθέτως, να σχετίζεται και με ταξικές επιταγές σχετικά με τη θέση της γυναίκας των ανώτερων κοινωνικών ομάδων στην εσωτερική ιεραρχία του οικιακού χώρου.

²Ως τόπος προορισμού των ταξιδιών αυτών κατά κανόνα αναφέρεται κάποιο από τα γειτονικά Κυκλαδονήσια όπως και η Πόλη.

για να γιαντρευτεί εις την ασθένεια όπου έχει ο γιος της φαίνεται ότι προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία στην χήρα κερά Ζαμπέτα θυγατέρα του ποτέ μαστρο-Τζανή Τζαμενούκου (Μηνιάτης 85, φ. 47-49).

Πέρα από τα ταξίδια, ένα δεύτερο στοιχείο που συνάγεται είναι ότι οι ασθένειες υπέβαλαν σε έξοδα: τις αγελάδες όπου έχειν και δαμάλια τα επούλησεν του ανηψιού του Κόκκου... να πορευτεί εις την ασθένειαν του. (Μηνιάτης 86, 503). Παρόμοια και η κερά Μαρίνα γυνή κάπου Γιάκουμου και θυγάτηρ Γεώργη Σκλαβούνου στη Διαθήκη της εξηγεί ότι τα 12 γρόσια που δανείστηκε από τον Μητροπολίτη τα έδωσε στο γιατρό που την γιάτρευε -- όπως άλλωστε και τα 5 γρόσια που δανείστηκε από τον Νικολό, τον γαμπρό του Μακελάρη, δια να κάμει όξοδες σεις την αρρώστια της (Μην. 85, φ. 42).

Οι αρρώστιες όμως, και για τη Νάξο του 17ου αιώνα, δεν ήταν αποκλειστικά σωματικές. Έστω κι αν δεν μπορούμε να ξέρουμε ποια ήταν ακριβώς τα συμπτώματα της αρρώστιας που από πνεύμα πονηρό βρήκε την κερά Αντωνίνα συμβία του αφέντη Νικολού Γρίσπου, το βέβαιο είναι ότι κόστισε πολλά χρήματα, που στάθηκαν αφορμή αντιδικίας ανάμεσα στο σύζυγό της και τον μπάρμπα της, ονομαζόμενο Στεφανή Μαλατέστα¹. Έτσι, επειδή οι ιερείς που έβαζε ο σύζυγός της να την διαβάζουν και τα άλλα ό,τι ήτανε κρίας ουδένα την εφάίλεσε ο μπάρμπα της πήγε και την πήρε από τον Άγιο Ανάργυρο όπου ήταν η κατοικία της και την πήγε στη Χώρα, όπου ήβαλε και εδιαβάzaσιν της ως φαίνεται και εξόδιασε πολλά. Τα έξοδα αυτά κάποια στιγμή ο Μαλατέστας αποφάσισε να τα ζητήσει από τον άντρα της Αντωνίας, ο οποίος όμως αρνήθηκε την καταβολή τους ισχυριζόμενος ότι ο ίδιος είχε την έγνοια να την γιαντρέψει (Μην. 85, φ. 75-76)².

Πέρα όμως από τα έξοδα αυτά που καταβάλλονταν στους πάσης φύσεως ειδικούς, γενικά αναγνωρίζεται ότι οι κόποι στους οποίους υποβάλλουν οι ασθένειες τα άλλα άτομα -- συγγενικά και μη συγγενικά - επιδέχονται ανταμοιβή. Στη διαφορά που είχε με τη θεία του ο Τζανέττος Νταμέντζος για τα μομπίλια και το χωράφι στις Ενγγαριές, όπου η πρώτη

¹ Ο ίδιος την αποκαλεί προγονή του.

² Η υπόθεση έκλεισε με τον διορισμό αλμπίτρων (Μην. 85, φ. 75-6).

ισχυριζότανε πως η αδελφή της και μητέρα του Τζανέττου, τα είχε αφήσει σ' εκείνη με διαθήκη, ο δε Τζανέττος έλεγε πως του τα έγραψε στο Προικοσύμφωνό του. Οι κριτές, τελικά, αποφάσισαν το χωράφι να το τρώσιν μαζί... και τούτον διαδούλεψες οπού της ήκανε της αδελφής της εις την αρρώστειαν της (Μηνιάτης 86, 414).

Παρόμοια κι έναν αιώνα πριν, στα 1540, ο Γεώργιος Τζαγκαρέλος, κτίστης το επάγγελμα και Κρης την καταγωγή, φυσικά αποκομμένος από τον οικιακό του χώρο πίσω στο νησί της Κρήτης, νιώθοντας το θάνατό του να πλησιάζει συντάσσει διαθήκη όπου μεταξύ άλλων προβλέπει 100 υπέρπυρα για την Άννα την υπηρέτριά του με την ίδια αιτιολογία: οπού εκοπίασεν και λάτρευσεν και δούλεψέ μου την χρείαν μου και την αρωστίαν μου (Δουκ. 38).

Τους διακαιοδόχους όμως δεν τους απασχολούσαν μόνο οι ασθένειες που είχαν ήδη επισυμβεί. Και ως ενδεχόμενο φαίνεται ότι τους ανησυχούσαν αφού περιλαμβάνονταν στις προκαταβολικές διευθετητήσεις που συμφωνούσαν με άλλα άτομα.

Η ανταλλακτική πάντως αυτή διάσταση εκτός από τις ασθένειες απαντάται --κατά πολύ σπανιότερα, θα πρέπει να παραδεχτεί κανείς-- και σχετικά με την ανατροφή των παιδιών. 'Ετσι, πριν αναχωρήσει για την ξενιτιά να μπορεί να γένει άνθρωπος και να προκόψει ο κατά την ομολογία του χρονώ δεκατριώ δεκατεσσάρω απάνω κάτω ο Μπέτρος Κατζαλέπρης από τ' Απεράθου παρουσιάζεται μπροστά στον Μηνιάτη προκειμένου να μεταβιβάσει το μερίδιο που δικαιούται από την περιουσία της πεθαμένης μητέρας του: αμπέλια, χωράφια, δέντρα, ζώα και μέρος από το σπίτι και εισέ ότι άλλο να βρεθεί να του κίξει προς τον πατέρα του επικαλούμενος ως νομιμοποιητικό λόγο: ωσάν κύρης του όπου είναι και ωσάν καλά εξ'όδιαζε και ενέθρεψέ τον ¹ (Μην. 85, φ. 108).

Παρόμοια και ο αφέντης Τζουάνες Γιουστινιάνος θέλοντας να ταξιδέψει στη Γένουα τακτοποιεί τους λογαριασμούς του όπου μεταξύ άλλων συνυπολογίζει και τα τορνέσια που έχει δοσμένα για έξοδα ζωοτροφής του εγγονού του (Ε 46).

¹ Το έγγραφο αυτό χαρακτηρίζεται από τους εκδότες του ως "Ελληρεξουσιότης, Κληρονομική Σύμβασις" (85/118).

Μεταφερόμαστε τώρα στο άλλο άκρο του κύκλου της ατομικής ζωής, προκειμένου να εξετάσουμε τις στρατηγικές δια των οποίων οι κάτοικοι της Νάξου προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη ζωοτροφία τους δηλαδή τη συντήρησή κατά τα γεράματά τους.

Προηγουμένως, ωστόσο, θα ήθελα να θυμίσω πάλι, ότι στη Νάξο (όπως και σε πολλές περιοχές του υπόλοιπου ελληνικού χώρου) κατά τη μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων στην επόμενη γενιά (στις περιπτώσεις βέβαια που αυτή δεν επισυνέβαινε αιτία θανάτου) ο ένας ή και οι δύο γονείς είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν είτε την κυριότητα είτε την επικαρπία ενός τμήματος των μεταβιβαζομένων (κατά κανόνα όχι ιδιαίτερα σημαντικού) προκειμένου να εξασφαλίσουν τα έξοδα της διαβίωσής των. Το τμήμα αυτό καλείται γεροντομοίρι και από τα ίδια τα υπό εξέταση έγγραφα προκύπτει η ποικιλία των τύπων που μπορούσε να πάρει στην κοινωνία της Νάξου.

Το γεροντομοίρι μπορούσε, για παράδειγμα, να αντιστοιχεί προς μια ορισμένη ποσότητα προϊόντων. Η κερά Ειρήνη είχε βάλει κοντετζιό όταν προুকόταξε στην Μαρία την κόρη της το αμπέλι στο Αγερσανί να τρώγη από το εκείνον αμπέλι γεροντομοίριν είκοσιν μιστάτα κρασίν και δύο πινάκια σύκα ως ποτέ ζει. (Μην. 86, 230). Και πάλι, από το αμπέλι που έταξε η κερά Μπελαρόζα γυνή του ποτέ μακαρίτην Ιωάννου Πανιόλου ως προίκα στην κόρη της όρισε δύο μέτρα κρασίν έως ποτέ ζείν και από τα χωράφια στα Βλιά δύο μόδια ψωμί.... όντας εθέλασιν σπαρθείν (Μην. 86, 115). Επίσης τα μισάν τους χειμωνικάν και καλοκαιρινά έως την ζωήν τους ορίζουν ως επικαρπία που κρατούν για τον εαυτό τους ο μαστρο-Μανώλης και η συνβία του κερά Σοφία στο Προικοσύμφωνο της κόρης τους Μαρούλας (Μην. 86, 127).

Το άλλο ενδεχόμενο ήταν ως γεροντομοίρι να οριστεί ένα ορισμένο κλάσμα από την παραγωγή των χωραφιών, κατά κανόνα το μισό, πρακτική που φαίνεται ότι παρέμενε κοινή για όλες τις κοινωνικές κατηγορίες. Έτσι, στο Προικοσύμφωνο που συντάσσεται για το γάμο του γιού τού Νικολέττου Σουμπαρούπα με την κόρη του Τζωρτζέτου Μπαρόντζη, ο δεύτερος ξεκαθαρίζει ότι: από τον τόπο της Μέσης, με εκκλησιές και

σπίτια, και αμπέλια, το μύλο, τα χωράφια θα καρποτρώνην ο άνωθεν αφέντης Τζωρτζέτος όλα του τα εμισάν έως φόρου ζωής του και ο αρχοντόπουλός τουν τα άλλα εμισάν και μετά το θάνατον του όλα εδικά του. Το ίδιο και από τη μεριά των Μπαρόντζηδων: όλα τα αυτά άνω γεγραμμένα να τα καρποτρώσιν μαζίν οι αυτοίν γονέοι και η θυγατέρα τος έως φόρου ζωής τος (Mnv. 86, 485).

Το 1/2 αποτελεί ίσως την επικρατέστερη αναλογία, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άλλες. Στο Προικοσύμφωνο της Λιανής, θυγατέρας του κυρ Κωνσταντή Καγιαφού, αμπέλι που μεταβιβάζει προς τη νύφη η γιαγιά της υπόκειται στον όρο να νέμεται η ίδια το 1/4 της ετήσιας παραγωγής (Mnv. 85 φ. 37).

Αν στην περίπτωση των λατίνων ευγενών η καλλιέργεια της γης θα μπορούσε να θεωρηθεί εξασφαλισμένη από τους τύπους της γαιοκτησίας, στη δεύτερη περίπτωση είναι φανερό ότι η συμφωνία αποσκοπεί να εξασφαλίσει αυτήν ακριβώς την καλλιέργεια, όπως πιστοποιείται από πάρα πολλά παραδείγματα. Ως προικοδότης της εγγονής του ο μοναχός Γεράσιμος Κοντουκάρης ορίζει και αυτά να είναι εδικά τζη να τα δουλεύγου ο άνωθεν γαμπρός με όλες τες έξοδες του να δίδει το εμισό του άνωθεν καλογέρου ως τη ζωή του (Mnv. 85, φ. 156).

Ως χρόνος της επικαρπίας κανονικά ορίζεται το έως ποτέ ζει ο δικαιοπάροχος. Και εδώ όμως πάλι δεν αποκλείονται άλλες ρυθμίσεις. Για παράδειγμα ο κυρ Κωνσταντής Καγιαφός θα κρατήσει την επικαρπία των χωραφιών που τάζει στην κόρη του για τέσσερα χρόνια και φτάνοντας οι τέσσερεις χρόνοι να είναι όλο το πράμα ..ελεύθερο παντολεύθερο. (Μηνιάτης 85, φ. 37).

Το γεροτρόφι ωστόσο θα πρέπει να διακριθεί από τη ζωοτροφία. Μπορεί να χρησιμοποιείτο για να την εξασφαλίσει ωστόσο δεν συνέπιπτε προς αυτή. Ο δεύτερος αυτός όρος θα πρέπει να νοηθεί κυρίως σε σχέση με την παραμονή σε έναν οικιακό χώρο ή τουλάχιστον την παροχή εκείνων των υπηρεσιών που σχετίζονται με τις αναπαραγωγικές λειτουργίες του οικιακού χώρου¹.

¹Στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας ηπειρωτικές αλλά και νησιωτικές συνήθως χρησιμοποιείται το ρήμα ζωοτρέφω ή ζωοτροφούμαι.

Η ύπαρξη απογόνων ακόμη και όταν αυτοί ορίζονται ως παιδιά νόμιμα, ευλογητικά εκ της σαρκός δεν αποδεικνύεται σε όλες τις περιπτώσεις συνθήκη ικανή να εξασφαλίσει, κατά τρόπο αυτονόητο, την ανάληψη του συγκεκριμένου αιτήματος. Αν υπάρχουν περισσότερα από ένα παιδιά, η ευθύνη της ζωοτροφίας ορισμένες φορές ανατίθεται σε ένα από αυτά με τη διαφορά ότι τα στοιχεία των εγγράφων δεν είναι πάντα αρκετά για να απαντηθεί το ερώτημα ποιο παιδί επιλέγεται. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι από τα στοιχεία των εγγράφων επιβεβαιώνεται η απουσία κάποιας εθιμικής προτίμησης προς π.χ. τα πρωτότοκα ή τα υστερότοκα παιδιά του ενός ή του άλλου φύλου. Δεν αποκλείεται οι άγαμες κόρες να ήταν περισσότερο από τις παντρεμένες αδελφές τους ενδεδεδειγμένες να αναλάβουν τη ζωοτροφία του ενός ή και των δύο γονιών, ενδεχομένως και λόγω της μη διανομής των περιουσιακών στοιχείων. Αυτό τουλάχιστον υπαινίσσεται η Διαθήκη της κερά Μαρούλας χήρας γυνής του ποτέ μακαρίτην κυρ Γιαννούλη Μαρή, που από τις δύο της κόρες επιλέγει την άγαμη Παρασκευή, σε αντίθεση προς την παντρεμένη κυρά-παπαδιά αδελφή της (Μην. 86, 145).

Πολλές φορές ωστόσο η επιλογή ενός παιδιού θα πρέπει να εκληφθεί ως αποκλήρωση των υπολοίπων. Το στοιχείο αυτό είναι απολύτως εμφανές στην περίπτωση της κερά Ειρήνης Μπεοπούλας η οποία αναθέτει τη ζωοτροφία της στον Νικόλα και την Αννέζα μεταβιβάζοντάς τους συγχρόνως και διάφορα ακίνητα. Η άλλη κόρη της δεν μετέχει (πλέον) ούτε στην κληροδοσία ούτε στη ζωοτροφία της αφού πρόκειται για την κερά Μαρία που

Στη Νάξο κατά κανόνα χρησιμοποιείται το ρήμα "μαντενέρω" ή "μαντινιέρω" που συγγενεύει με "μαντενιάζω" (από τὸ προβηγκιανό *mantenir*) και έχει τη σημασία του προστετεύω, υποστηρίζω, ενισχύω: να είναι κρατημένοι να έχουν την έγνοιαν της και να την κοιτάζουν έως όλη της την ζωήν αν της τύχην χρειά να την μαντινιέρου (Μην. 86, 317). Άλλες φορές η διατύπωση μπορεί να διαφοροποιείται: τι κάνει χρεια ενός ανθρώπου. (Μην. 86, 236). με την κοντετζιό ετούτην να έχουν την μητέρα της μαζιν της ήγου την κερά Μαρούλα να κάθονται μαζιν και να την επορεύην έως φόρου ζωής της πολλά τα χρειαζόμενά της (Μην. 86, 781).

παρά τη θέληση της μητέρας της και να επήγε παλλακίδα με τον μισέρ Φιλλιπάκην Λορδά (Μην. 86, 317).

Εκτός από τα παιδιά η ζωοτροφία μπορούσε να ανατεθεί και στα εγγόνια. Η κερά Βεβελέτα γυνή του ποτέ μαστρό Γεωργιλά Μαυρέα συντάσσοντας το Προικοσύμφωνο της εγγονής της (κόρης του πεθαμένου γιου της) θέτει την ίδια κοντετζιό: να κάθονται όλοι μαζίν (και) να ζωοτροφάται ανάμεσον τους διευκρινίζοντας πως τα όσα βάζειν της άνωθεν ενκονής της τα είχεν όλα της εξουσίας της (Μην. 86, 232).

Πέρα όμως από τους κατιόντες, και πλάγιοι συγγενείς, κυρίως αδέρφια καλούνται να αναλάβουν τον ίδιο ρόλο, κυρίως βέβαια αν πρόκειται για άτεκνα άτομα. Οι δύο (άγαμες) αδελφές, Φιορέντσα και Λάουρα Ντακορόνια, προικοδοτώντας την αδελφή τους Νικολέτα θέτουν ως όρο να κάθονται αντάμα και να ζωοτροφώνται εις έναν τρόπον σαν και πρώτας. Όμως αν δε συμβάζονται αγαπατητά και αν σκανδαλίζονται να μπορούν οι άνωθεν αρχόντισσες ... χωρίς εμπόδιον ... να παίρνουν όλον τως το σωστόν εμισόν της ιντράδας ... ποστατικών αμπελίων και χωραφίων τόσον της Ναξίας ωσάν και της Σαντορίνης (Ναξ. 17, 24). Το ίδιο μαρτυρείται και από το Αβαντάριο που συντάσσει η κερά Μαρία για την αδελφή της τη Φλουρέτζα. Προκειμένου να κάθονται μαζί της μεταβιβάζει ένα κομμάτι συκογύρι στα Ζίργια και ένα κομμάτι χωράφι στη Στελίδα. Από το κομμάτι αμπέλι στα Καλαμούρια, ... το κομμάτι λειβάδι στην Κερά Μεγάλη, το κομμάτι συκογύρι στα Ζίργια με αμπέλι και το χωράφι στη Στελίδα στην περίπτωση που αποφασίσουν να χωρίσουν και να μην κάθονται πλέον μαζί η ίδια θα παίρνει τα μισά (Μην. 86, 129).

Επίσης τα ανήψια αποτελούν μια κατηγορία προσώπων που συχνά καλούνται να αναλάβουν τη ζωοτροφία των ἑκ πλαγίου ανιόντων των. Στο Προικοσύμφωνο που συντάσσει στις 23 Αυγούστου του 1689 ο Μηνιάτης, η κερά Παρασκευή, θεία της νύφης πουρκοτάζει στην ανηψιά της σπίτια και χωράφια στις Ενγγαρές. Τώρα, καθώς ομολογεί η ίδια, επειδή είναι γυναίκα ανήμπορην οπού δεν ημπορείν να μπεινοβγαίνην εις ξωτικά ορίζει ως νοικοκύρην το σύζυγο της ανηψιάς της, με τον οποίο και συμφωνεί τη ζωοτροφία της: ακόμα κάνουν και την

κοντετζιόν ετούτην ανάμεσόν τους η κερά Παρασκευή και μαστρό Γεώργης ότιν να κάθουνται μαζίν έως την ζωήν της να μαντινιέρουνται ανάμεσάν τος ωσάν μάναν και παιδιά. Αν, κάποια στιγμή, η κερά Παρασκευή ήθελεν μην έχην την ανάπαψίν της μαζίν τος, αν, μ'άλλα λόγια, πήγαινε να καθήσει χώρια τους, σ'αυτή την περίπτωση θα διατηρούσε και την νιτράδαν των μπραμάτων της εξουσίας της. (Μηνιάτης 86, 893). Παρόμοια και η κερά Λιανή τη ζωοτροφία της την εξασφαλίζει μεταβιβάζοντας μισό κωράφι, ένα συκογυράκιν και κάποια ακόμη κωράφια, στη μικρή της ανηψιά την κερά Καλή (Μην. 86, 123).

Μια άλλη κατηγορία προσώπων στα οποία μπορούσε να ανατεθεί η ζωοτροφία συνιστούσαν τα εξαδέλφια. Ο κατά τεκμήριο άτεκνος ο πρε Φραντζέσκος Κάλβος, τεζαουάριος, ορίζει ως εξής τις απαιτήσεις του προς τον εξάδελφόν του: να είναι κρατημένος ο αυτός θωμάς ο οποίος πουρκοτάζω να με δουλέβγει και να με βοηθά εις πάσα μου χρεία και να κάθεται πάντα σιμά στην γειτονιά μου εις σπίτι οπού εγώ θέλω του προμηθεύγει διά να είναι πάντα έτοιμος εις πάσα μου δουλειά ηδέ και δεν ήθελεν κάμνει καθώς το παρόν διαλαμβάνει να μην μετέχει άλλο παρά από τα μισά απού του έταξα ηδέ τα άλλα εμισά να γροικούνται πάλι εις την εξουσία μου δια να τα πράξω ως θέλω και βούλωμαι (Μην. 85, φ. 159-160).

Κάποτε, πολύ σπάνια βέβαια, η φορά μπορεί να αντιστραφεί: όταν στα 1683 γύρισε από την Πάρο η κερά Μαρία, θυγάτηρ του Φλώριου της Φιλίππας και ποτέ Καλής του Βασίλη του Δοντιά, έσπευσε να κάνει τη Διαθήκη της γιατί ήταν αρρωστημένη και φοβιζάμενη την αωρία του πικροτάτου θανάτου. Το περιγάρδι (κήπο) που είχε με τον Φαφλαού το άφησε στη μητριά της δια να την μαντινιέρην ζωντανή και αποθαμένην (Μην. 86, 351).

Μένει να εξεταστούν τα ενδεχόμενα που έμεναν ανοικτά στις περιπτώσεις που δεν υπήρχαν συγγενικά άτομα να αναδεχτούν το αίτημα της ζωοτροφίας. Η συγκατοίκηση μεταξύ προσώπων χωρίς συγγενικούς μεταξύ τους δεσμούς εντοπίζεται κυρίως ως διευθέτηση μεταξύ γυναικών, όπως στην περίπτωση της κερά Μπαμπακιάς που δωρείται προς την κερά Σταμάτα ένα σπίτι με τον γνωστό όρο να έχην και την έγνοιάν της και να την αποβλέπην. Καθώς και για τις δύο γυναίκες δεν

αναφέρεται όνομα συζύγου αλλά μόνο το πατρώνυμο της πρώτης (θυγατέρα του ποτέ καρακύρην Γεωργίου Κεντέ) και το μητρώνυμο της δεύτερης (θυγατέρα της Λιανής, του ποτέ Θωμά Καντζιμπά) μπορούμε, νομίζω, να υποθέσουμε την αγαμία και των δύο όπου κατέστησε δυνατή τη συμφωνία, αν και το ίδιο μπορούσε να συμβεί και σε περιπτώσεις κηρείας (Μην. 86, 49).

Ως προς τους άτεκνους κυρίως διαθέτες απαντάται η περίπτωση να επιμερίζουν τη ζωτροφία τους σε περισσότερα από ένα άτομα. Η Κερά Καλή, θυγατέρα του μισέρ Τζώρτζη Παπαδόπουλου και σύζυγος του ποτέ μαστρό Γεωργίου Αφεντικού, αναθέτει σε δύο πρόσωπα τη ζωτροφία της. Αφήνει μισό σπίτι στη Τζουάνα δια τις πολλές δούλεψες όπου της γνωρίζειν και όπου της κάνει καθημερούσιον. Παράλληλα, όμως, αφήνει κι ένα γονικό της αμπέλι στο Αγερσανί, στον Νικολέτο Θεολογίτη ο οποίος, εκτός από τα μνημόσυνά της, θα είναι κρατημένος να της δώνη ό,τιν ήθελε του γυρέψειν δια μπεζόνιάν της και εις κρείαν της (Μην. 86, 781).

Μια άλλη λύση που έμενε τόσο για τα άτεκνα όσο και για τα άτομα που είχαν παιδιά ήταν να κατοικήσουν κατά τα γεράματά τους σε κάποιο μοναστήρι. Η κερά Ζαμπέτα χήρα γυνή του ποτέ μισερ Θεοδωρή Μπαδιάτη αναθέτει τη ζωτροφία της στον παπά κυρ Γεώργιο Αμάν, σακελλάριο Ναξίας, ο οποίος κατά τη στιγμή της σύνταξης του εγγράφου την έχει ήδη περιποιηθεί δέκα χρόνια ενώ υπόσχεται να εξακολουθήσει: να την ξαναπορεύειν και να την ετοιμάζειν εις όλα της τα χρειαζούμενα. Σε αντάλλαγμα, η κερά Ζαμπέτα προσπλώνει στο μοναστήρι του παραπάνω παπά ένα κομμάτι χωράφιν γονικών της, προσθέτοντας τη διευκρίνιση ότι το χωράφι αυτό το είχε τάξει του γιού της αλλά επειδή ήρθε η στιγμή που δεν είχε να πορευτεί γιαυτό και το έδωσε στον παραπάνω παπά (Μην. 86, 146). Το ίδιο φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τη φράση της κερά Καλής συνβίας του ποτέ μακαρίτην καρακύρην Γεωργίτζην Μοστράτου η οποία διευκρινίζει ότι δια τα τραβάγια όπου τρέχουν εις τον τόπο μας αν πάει εις άλλο μοναστήρι να κατοικήσειν και να αποθάνειν εκεί, εκεί θ' αφήσει και το λιβάδι του Αγίου Ιωάννη (Μην. 86, 271).

Οι αδελφές Αντωνίνα και Τομαζίνα, ενώπιον του νοταρίου

Γα δωρούνται ορισμένα κτήματα προς το ναό των Αγίων Τεσσαράκοντα, τον οποίο ανακαίνισε ο σύζυγος της πρώτης, κυρ Μιχαήλ Θεόφιλος. Η μεν Τομαζίνα δωρείται τμήμα αμπελιού και χωραφιού, το μερίδιο το οποίο έλαβεν από την πεθαμένη, τρίτη αδελφή τους την κερά Μαρού. Η κερά Αντωνίνα, μαζί με το κληρονομικό μερίδιο, που έλαβε κι αυτή από την αδελφή της, δωρείται και ει τι άλλο της ευρέθη και έχει γονικώς και ακκίστα της στάμπιλε-μόμπιλε, με τον όρο οι πατέρες του Μοναστηριού να την συντρέχουσι και να την πορεύγουσιν εις το χρειαζόμενόν της δίκαιο. (Ναξ. Ναξ. 17, 38). Ως κυριότερη ωστόσο λύση προκειμένου να εξασφαλιστεί η ζωοτροφία θα πρέπει να θεωρηθεί η εισαγωγή νεαρών ατόμων στον οικιακό χώρο προς τον οποίο ενδέχεται να συνδέονταν ή όχι με κάποια μορφή συγγένειας. Η πρώτη τέτοια μεγάλη κατηγορία (την οποία ωστόσο αδυνατώ να αποτιμήσω στατιστικά) είναι τα φυσικά ή, κατά τη λαϊκότερη εκφορά, μπάσταρδα παιδιά.

Η Δωρεά της Φιλίππας χήρας γυνής του ποτέ μακαρίτη μισέρ Μικέλε Μπαρμπαρίγου προς την Κυριακή θυγατέρα φυσική του μακαρίτη Μαρκάκη Φρανγγόπουλου μας παρέχει ορισμένες σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική θέση των παιδιών αυτών αλλά και για τις ανάγκες που καλούνται να καλύψουν. Η Κυριακή λοιπόν αυτή ήταν παιδί μιας γυναίκας ονόματι Σοφία Σαντοριναίου η οποία πέθανε όταν η Κυριακή ήταν οκτώ ή δέκα χρονώ οπότε και την πήρε σπίτι της η κερά Φιλίππα. Η Κυριακή υπηρέτησε και την ίδια και τον άντρα της αλλά και τη μητέρα της δωρήτριας πολλότατες βολές εις τες αρρώστιες τος κόπους και αγρύπνιες και ξεχωριστά όλες τις λάτρες του αρχοντικού της. Η κυρία Φιλίππα δεν κρύβει καθόλου την αγάπη της προς την Κυριακή: δια τούτα τα χρέη διά τα οποία της αγγίζου πολλά και πολλά μα εγώ δια μικρήν πληρωμή και δια την ψυχήν μου εμένα και της μάνας μου και του αντρός μου της αφήνει παντοτινά αιωνίως και κληρονομικώς ... πράματα αγοραστά και γονικά της να τα κάνει ως θελει και βούλεται .. σπίτια στο Καλόξυλο, περιβολάκι , αμπελάκι ... χωράφι, ζα καματερά 20 (Μην. 85, φ.15). Είναι προφανές ότι στην περίπτωση αυτή δια της κληροδοσίας η Κυριακή εξομοιούται προς υιοθετημένο παιδί.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θεωρώ ότι παρουσιάζουν οι περιπτώσεις εκείνες όπου κατά τη μαρτυρία των εγγράφων τα φυσικά παιδιά εισάγονται στον οικιακό χώρο του πατέρα τους από τη νόμιμη σύζυγό του, με την οποία δεν αποκλείεται να ανέπτυσαν και συναισθηματικούς δεσμούς. Η κερά Μαρία του Μέρμηγγα ... το σπίτι της το αφήνει στις Μαρίας της αναθρευτής της, παιδί φυσικό του άντρα της του μαστρο-Τζαννή σαν καλά το ενέθρεψε από μικρή ωσάν παιδί της. Εδώ η κοντετζιό που τίθεται μαρτυρεί και τον λόγο εισαγωγής του παιδιού στον οικιακό χώρο του πατέρα του: να κάθονται με τον άντρα της εις το αυτό σπίτι δια να τον κυβερνά (Μην. 85, φ. 25).

Υπάρχουν φορές που από τη διατύπωση των εγγράφων δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τα φυσικά παιδιά των ανδρών-συζύγων εισήγοντο στον οικιακό χώρο. Αντίθετα, τα στοιχεία των εγγράφων μαρτυρούν με ασφάλεια (χωρίς ωστόσο να αποκλείουν και το ενδεχόμενο της συγκατοίκησης) το συναισθηματικό δεσμό της συζύγου προς τα φυσικά ή, μάλλον, το φυσικό παιδί του άντρα της. Η εκλαμπροτάτη κυρία Λουκρέτζια Κορογέλλα Σουμμερίπαινα αφήνει στην Αδριάνα θυγάτηρ φυσικήν του ποτέ αφέντη Χρουσή του συμβίου της και δια την ψυχήν της και μακαριότητάν της και δια ξεχωριστές δούλεψες πολλές και πολλές καλοσύνες όπου εγνώρισε το σπίτι που έχει στο Σαγκρί κι ακόμη εκατό ζώα και είδη οικοσκευής συν ένα δαχτυλίδι. Το σημαντικό στοιχείο που θα πρέπει να προστεθεί εδώ είναι ότι στη δωρεά αυτή είχε συμφωνήσει και ο πεθαμένος άντρας της και πατέρας της Αδριάνα. (Ναξ. 17, 17).

Εκτός από τα φυσικά παιδιά του άντρα, και παιδιά από προηγούμενο γάμο κατά κανόνα του άντρα μπορούν να αναπτύσσουν συναισθηματικές σχέσεις με τη δεύτερη σύζυγό του, όπου εδώ το ενδεχόμενο κοινής διαβίωσης προκύπτει, λογικά, ως περισσότερο πιθανό. Η κερά Μαργαρίτα Γου(ν)τροπούλα, γυνή Ιωάννη Ποντικάκη, αφήνει στην κερά Νικολέτα τους ανδρός της του μαστρο-Ιωάννη τη θυγατέρα διά πολλές δούλεψες και χάρες αμέτρητες όπου της γνωρίζει δια την ψυχήν της ένα κομμάτι χωράφι ... ακόμη αφήνει της Καλής, της άλλης θυγατέρας του ανδρός της του μαστρο-Ιωάννη, το

σπίτι το ίδιο όπου κάθεται ως καθώς εβρίσκεται διά πολλές δούλεψες και χάρες όπου της έχει καμωμένες και αυτή. Πρόνοια λαμβάνει και για τον γιο του άντρα της, τον πρε Νικόλαο, που είναι μισεμένος (του αφήνει ένα κατώγι να σοδιάζει μέσα (Μην. 85, φ, 168).

Οτι υπάρχει μια σύνδεση ανάμεσα στην εισαγωγή ενός παιδιού σε έναν οικιακό χώρο άλλον από αυτόν της γέννησής του με τις ανάγκες της πρακτικής συγγένειας προκύπτει από την περίπτωση που αφηγείται ένα έγγραφο στο οποίο έχει γίνει ήδη μνεία σε προηγούμενο κεφάλαιο. Πρόκειται για την περίπτωση του καρακύρη (καραβοκύρη) Κωνσταντή και της συμβίας του Μαρούκας, που ο θεός τους ατέκνωσε παίρνοντας την κόρη τους. Το παιδί που πήραν το βάπτισαν Σταμάτα, το όνομα του νεκρού παδιού τους, το οποίο μάλιστα το εβάπτισεν η κερά Μαρούκα μοναχήν της και ήκαμέν τη (τη Σταμάτα) παιδίν της ψυχής της τόσον αυτήν ωσάν κι ο άνδρας της ... δια τούτο λέσιν και θέλουν το αυτό ανδρόνουν ότιν το αυτόν παιδίν να γροικάται και να είναι ως ίδιον τος παιδί ωσάν να ήτονε και από τα μέλην τος και να γροικάται πάντα ως γνήσιον και καθολικόν παιδίν. Η Σταμάτα, όπως αποδεικνύεται στη συνέχεια, ήταν κόρη μιας γυναίκας που δούλευε ήδη στο σπίτι τους για είκοσι χρόνια εις όλα τος τα χρειαζόμενα. Η δωρεά που συνιστούν ο κυρ Κωνσταντής και η σύζυγός του προς τη Σταμάτα αντιπροσωπεύει τόσο την έκφραση της αγάπης τους προς το θετό αυτό παιδί όσο και την αμοιβή της μητέρας της δια τις δούλεψες της μάνας της οπού τους έχει καμωμένες και οπού μέλαιν να το εκάνει ως ποτέ ζνούσιν (Μην. 86, 445.

Η σύνδεση ανάμεσα στο ψυχοπαίδι και την προσφορά υπηρεσιών κάποτε εμφανίζεται αμεσότερη. Για παράδειγμα η κερά Μαρία που συντάσσει τη Διαθήκη της στο σπίτι του παπά κυρ Νικόλα Κραυγά το παιδί που πήρε για την ψυχή της το αποκαλεί κοπελούδι, δηλαδή υπηρέτρια, στο οποίο όμως καταλείπει ολόκληρη την περιουσία της (Ν. Α. 21/11/1886).

Για τα αγόρια, ωστόσο, οι λίγες πληροφορίες που μας σώθηκαν δείχνουν σύνδεση με προσφορά διαφορετικών υπηρεσιών. Στα 1669 μηνί Δεκεμβρίου 29 μέσα στο σπίτι του Μηνιάτη συμφώνησαν ο παπά κυρ Ιωάννης Ξενικόπουλος και ο Μανώλης υιός Τζάνε Αλιμπράτου, ηλικίας 13 ή 14 χρονών,

παρουσία του συζύγου της μητέρας του (πράγμα που υπαινίσσεται ότι το παιδί ήταν ορφανό από πατέρα) συμφώνησαν να πάει ο Μανώλης να κάθεται με τον άνωθεν παπά: τον οποίο Μανώλη τον επαίρνει ο αφέντης ο παπάς δια ψυχοπαίδιν του να τον εμάθει γράμματα να μπορεί μαθαίνοντας τα γράμματα να τον εκάμει και ιερέα και αποθανώντας του ό,τι του εθέλασι εβρεθεί να είναι του αυτού άνωθε Μανώλη. Ο Μανώλης από την άλλη μεριά υποσχέθηκε να είναι υποτακτικός σε όλα τα χρειαζούμενα όπου τος εκάνει ανάμεσόν τος χρεία. Η συνέχεια του κειμένου μαρτυρεί ένα πιο έντονο στοιχείο σύμβασης -- το παιδί δεσμεύεται να παραμένει με τον δάσκαλό του, στην περίπτωση δε που φύγει: να πληρώνει του δασκάλου του όσον φαί του έφαγε όσο καιρό το είχε και την τιμασία (ενδυμασία) που το έντυνε. Και ο παπά Ιωάννης από τη μεριά του αναλαμβάνει τη δέσμευση αν βγάλει το παιδί ... να του δίνει την πληρωμήν του εις όσο καιρό είχε κάμει μαζί του ωσάν ενούς δουλευτή (Μην. 85, φ. 92).

Το έγγραφο 512 από τον κώδικα 85 του Μηνιάτη μας φέρνει πιο κοντά στην πραγματικότητα της άλλης πλευράς (εκείνης, δηλαδή, που έδινε το παιδί). Στο έγγραφο αυτό η Σεβαστή θυγατέρα του Δημήτρη Θεωνά και γυνή του Μανώλη Κολιβάρη συμφωνεί να δώσει ένα αγόρι της ως ψυχοπαίδι στον κυρ Γεώργη Μοσχόπουλο γιατί είναι φαμελίτρα και χρεωστεί και αποθαίνουν το χειμώνα τα παιδιά της από την μείνα.

Θα παραθέσω περισσότερα στοιχεία από την αφήγηση αυτού του κειμένου, για το λόγο ότι μας διασώζει σημαντικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη μορφή "πλασματικής" συγγένειας. Ρώτησε, λοιπόν, ο κυρ Μοσχόπουλος το παιδί αν θέλει να απομείνει μαζί του και εκείνο απάντησε: θέλω μαζί σου να ζήσω και να πεθάνω. Έτσι είπε και ο άνωθεν κυρ Γεώργης ... να είσαι και εσύ παιδίν μου από τη σήμερον, παιδίν της ψυχής μου και να μη σε ξεχωρίσω εώς που να είμαι ζωντανός από το πλάι μου και αποθανώντας μου να σε προικίσω ωσάν παιδί μου. Ει και σώσω και παντρέψω σε, από ό,τι έχω να σε προυκίσω ωσάν και τα παιδιά μου τα σαρκικά. ... Έτσι και η άνωθεν γυνή του είπε τα όμοια ... και αγάπησαν το παιδί ... και ήβαλάν το εις την καρδίαν τος όλοι τωνε και τα παιδιά του κυρ Γεώργη. Παρά την επίκληση του

συναίσθηματος, το έγγραφο κλείνει και πάλι με τον τύπο της σύμβασης. Αν οι γονείς μετανιώσουν και πάρουν πίσω το παιδί, ο κυρ Γεώργης δεν θα τους χρωστά τίποτα -- αν όμως εκείνος διώξει το παιδί, θα του δίνει το μισθό του, τη ρόγα του, για όσον καιρό έμεινε μαζί του. (Mnv. 85, 512).

Οι δεσμοί πάντως που ενώνουν τα ψυχοπαίδια προς τον οικιακό χώρο δεν φαίνεται να συνιστούσαν κωλύματα γάμου. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από το Προικοσύμφωνο που συντάσσει για την αναθρευτή της, η κερά Μαρία γυνή την σήμεραν μαστρο-Γιακουμή κτίστη το οποίο μας διασώζει ορισμένες εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Έτσι μαθαίνουμε ότι η κερά Μαρία ήταν προηγουμένως παντρεμένη με άλλον άντρα τον μποτέ μαστρο-Γεώργη τον Παριανό με τον οποίο ωστόσο δεν έκαναν παιδιά. Έτσι της ερίξασι ένα παιδί θηλυκό εύρετό και εβάφτισέν (και ε)νέθρεψέ το η άνωθεν κερά Μαρία και ήβγαλέν και το όνομά της Αφέντρα και ενεθρέβγασίν το αυτό παιδί ο μαστρο-Γεώργης και η κερά Μαρία ως παιδί τος και παιδί της ψυχής τος. Πεθαίνοντας ο πρώτος της άντρας, άφησε παραγγελία να το παντρέψει δίνοντας του ως προίκα το πράμα όπου εγοράσασι. Η κερά Μαρία κάποια στιγμή ήλθε σε δεύτερο γάμο με τον μαστρο-Γιακουμή και, το πολύ ενδιαφέρον είναι ότι, αποφάσισε να παντρέψει την Αφέντρα με τον γιο που είχε από τον πρώτο του γάμο ο δεύτερος αυτός άντρας της, πράγμα που σημαίνει ότι δεν θεωρεί υφιστάμενη συγγένεια μεταξύ των δύο παιδιών¹.

Η ίδια πάντως εκτός από τις αγορές του πρώτου της άντρα μεταβιβάζει στην Αφέντρα από γονικό της αμπέλι το μισό κρατώντας το άλλο μισό για την ανηψιά της την Αννέζα: και όποιος ήθελε βρεθεί να την εδιασίσειν ή να την μπειράξει σε ό,τι της ήδωκα που της τα' δωκα δια τη ψυχή μου να πληρώνει κοντάνα του κατά καιρού αφέντη ρεάλια 100 (Mnv. 85, φ. 125).

¹ Κατά τη διδασκαλία της Ορθοδόξου εκκλησίας, όπως τουλάχιστον κωδικοποιείται στο Πηδάλιον Νοητής Νηός, ο γάμος αυτός θεωρείται απαγορευμένος. Έτσι, στο κεφάλαιο Δ', *Περί των αγχιστείας διγενών γάμων* αναγράφεται: Πατήρ και υιός δεν παίρνουσι μητέρα και θυγατέρα... επειδή η θυγατέρα της μητριάς του λογίζεται αδελφή του και είναι β' βαθμού προς αυτήν (Πηδάλιον: 744)

Η τελευταία κατηγορία ατόμων που καλούνται να πληρώσουν τις ανάγκες της πρακτικής συγγένειας φέρει εντονότερο το στοιχείο της ταξικής διαφοροποίησης: πρόκειται για τα άτομα που στα έγγραφα αποκαλούνται υπηρέτες.

Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται αποκλειστικά από τις Διαθήκες όπου τους καταλείπονται μικρότερης ή μεγαλύτερης αξίας περιουσιακά στοιχεία, κυρίως κινητά αλλά και ζώα σπανιότερα¹ δε και ακίνητα. Έτσι με τη Διαθήκη του ο ευγενέστατος μισέρ Νικολός Κρίσπος παραγγέλλει η Κατερίνα το κοππελούδιν του να κάθεται εις τα ίδια σπίτια με το παιδίν του να το δουλεύει έως ού να γενεί νόμου ηλικίας. Τα καταλειπόμενα εδώ φαίνονται εξαιρετικά ασήμαντα ενώ σημαντικότερη θεωρώ την αιτιολογία που τα συνοδεύει: σαν καλά τον εδούλεψε πολλούς χρόνους και καμιάς λογής πληρωμή δεν της ήδωσεν ποτέ μήτε άλλον καλόν της ήκαμε ... αφήνει της ένα κασελάκι δια την ψυχήν του (Ναξ. 17, 86).

Πολύ σημαντικότερα είναι τα περιουσιακά στοιχεία που καταλείπει με τη δική του Διαθήκη προς την υπηρέτριά του ο Χρουσκάκης Σουμμαρίπας. Προς τη Λιανή, λοιπόν, τη δουλεύτρα του ο ευγενέστατος αυτός άρχοντας αφήνει 100 κεφάλια ζώα, 6 αμπέλια, ό,τι μασαρία και ρούχα που είναι εις το σπίτι εις το Κάστρο και ό,τι μπαμπάκι και λινάρι ευρίσκεται όξω εις τον Πύργο κι αυτό της Λιανής συν 17 ρελάλια ... να της τα δώσουν όλα ό,τι γράφει, ευχαριστημένα και να μην την εδιασεΐσει κανείς. Στους δύο άντρες υπηρέτες του αφήνει, στον μεν πρώτο, ένα αμπέλι και το βούδι το κόκκινο ενώ του χαρίζει και το χρέος¹ και στον δεύτερο ένα αμπέλι και το μαύρο βόδι (Ναξ. 17, 86). Όπως προκύπτει και από άλλες πληροφορίες που συνάγονται από τα έγγραφα, οι αμοιβές των υπηρετών κυμαίνονταν. Εκείνο, πάντως που με ενδιαφέρει να τονίσω εδώ είναι η ρητορική αναγνώριση που προκύπτει από τα έγγραφα των οφειλόμενων μισθών, στις περιπτώσεις που δεν καταβάλλονταν, αντικαθιστάμενοι από κάποια μεταβαλλόμενης αξίας περιουσιακά στοιχεία².

¹ Το ποσόν στο οποίο ανήρχετο δεν διευκρινίζεται.

² Λογικά, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να υπήρχαν παράλληλα την ίδια εποχή οικιακοί υπηρέτες οι οποίοι εισέπρατταν

Σε σχέση με τις στρατηγικές της αναπλήρωσης των κενών της συγγένειας μένει να προστεθεί ένα ακόμη στοιχείο: τόσο οι όροι που κατά κανόνα περιλαμβάνονται στα έγγραφα και προβλέπουν τη δυνατότητα ανάκλησης όσο και οι ίδιες οι ανακλήσεις των δωρεών υπαινίσσονται, καταρχάς, το εύθραυστο της στρατηγικής αυτής, ακόμη και στις περιπτώσεις που αποδέκτες ήταν τα ίδια τα παιδιά του δωρητή.

Στο Αβαντάριο που συντάσσει για το γιό της Δημήτρην η κερ Αννέζα προβλέπει ότι αν ο Δημήτρης δεν φροντίζει τη μάνα του ζωντανή και αποθαμένη κι αν κάποια στιγμή την εγκατέλειπε τότε αυτή θα είχε τη δυνατότητα να πιάσει το καλύτερο πράγμα από όσα του προικοδοτεί, τόσο από τα δικά της όσο και από του μακαρίτη του ανδρός της να το πουλεί να μαντινίρεται (Μην. 86, 407). Στην Απείρανθο, το 1682 η Άννα του Πασκάλη καθιστά κληρονόμο της την εγγονή της με τον ίδιο πάντοτε όρο και την πρόβλεψη για την ανάκλησή του. Έτσι παίρνεται και το άνωθεν κοπελλούδι ήγον η Ερήνη να μαντινέρη και να κουμαντάρη τη λάλα τζη... και όποτε δεν ήθελε κάμει το λόγο τζη νά 'χη εξουσία η άνωθε Άννα να κάνη το δικό τζη ως θέλει και βούλεται. (Ναξ. 17, 115).

Και βέβαια, όπως αρκετά συχνά μαρτυρούν οι πληροφορίες των εγγράφων, η πρόβλεψη (ή απειλή;) μπορούσε να γίνει πράξη. Η κερά Κατερίνα γυνή του ποτέ Γεωργίου Καλογείτονα πωλεί το ήμισυ από το σπίτι που αγόρασαν μαζί με τον άνδρα της στον ανηψιό του άντρα της και κληρονομικό κάτοχο του άλλου μισού. Κανονικά το μερίδιό της η κερά Κατερίνα το είχε αφήσει στην αδελφή της την Καλή δια να την μαντινιέρη και να την έχη βοήθεια εις τες ασθένειές της αλλά εκείνη αθέτησε τις υποχρεώσεις της και να μην την κοιτάζε γιαυτό και η κερά Κατερίνα ακύρωσε την προηγούμενη δωρεά (Μην. 86, 336).

Και ο Πώλος Γοργογύρης προσπάθησε να εξασφαλίσει τη ζωτροφία του δωρούμενος δύο χωράφια κι ένα αμπέλι στον ανηψιό του Κωνσταντίνο Κόκκο. Ο τελευταίος αυτός υποσχέθηκε χρησιμοποιώντας μάλιστα ένα μάλλον πομπώδες λεξιλόγιο να γηροζωτροφήσιν αυτόν τον Γοργογύρην έως τέλους ζωής του σε ό,τιν ασθένεια του ελθίν ή τυφλωθίν ή κουζουλαθίν αυτός να

μισθό, πράγμα που ωστόσο δεν έτυχε να εντοπίσω.

τόνε ζωοτροφά ευγενικά (Μηνιάτης 86, 635). Δώδεκα μήνες αργότερα ο Γοργογύρης ζητά από τον Μηνιάτη να ανακαλέσει τη δωρεά επειδή ο ανηψιός του τον εγέλασε, ομολογώντας μαζί ότι τη δωρεά την είχε κάνει στανικώς του.

Μαζί με το εύθραυστο της στρατηγικής οι παραπάνω μαρτυρίες πιστοποιούν και το δεσμευτικό χαρακτήρα που είχαν οι συμφωνίες αυτού του είδους, στοιχείο στο οποίο θα επανέλθω. Επί του παρόντος θα προσθέσω ορισμένα σχόλια αναφορικά με τις στρατηγικές της ζωοτροφίας.

Στην ανθρωπολογική προβληματική η βιολογική ανεπάρκεια ως παράγων ουσπειρώσεων έχει αντιμετωπιστεί κυρίως στην περίπτωση του ανθρώπινου νεογνού, του οποίου η παρατεταμένη ως προς τα άλλα ζωικά είδη νηπιακή ηλικία και αδυναμία προς αυτοσυντήρηση έχει κατά καιρούς προταθεί ως εξηγητικός λόγος για την κατά φύλα οργάνωση της εργασίας και τον γυναικείο εγκλεισμό στα όρια του οικιακού χώρου. Η ανεπάρκεια προς αυτοσυντήρηση που συνοδεύει το τελευταίο στάδιο του εξελικτικού κύκλου της ατομικής ζωής έχει λιγότερο απασχολήσει του ανθρωπολόγους. Ο J. Goody στο "Strategies of Heirship" φαίνεται να αναγνωρίζει την σημασία του φαινομένου: "στα γεράματα ... εκεί όπου δεν υπάρχουν εναλλακτικά μέσα αποταμίευσης για την περίοδο που ένα άτομο δεν μπορεί πλέον να συντηρήσει τον εαυτό του άμεσα από τις παραγωγικές του δραστηριότητες... ένα σημαντικό μέρος των αποταμιεύσεων του, του κεφαλαίου του, συνίσταται στους συγγενείς του." (1973: 3)

Στην περίπτωση της ναξιώτικης κοινωνίας, το υλικό που παρέθεσα στις προηγούμενες σελίδες δείχνει, ωστόσο, ότι οι συγγενείς αυτοί άλλοτε δεν υπήρχαν ενώ, και τις φορές που υπήρχαν, δεν θεωρούσαν όλοι τον εαυτό τους απαρέγκλιτα δεσμευμένο να εξασφαλίσει τη ζωοτροφία των συγγενικών τους προσώπων, ακόμη και αν επρόκειτο για το πρόσωπο ενός από τους γονείς.

Σε σχέση βέβαια με τη συγκεκριμένη κοινωνία θα πρέπει να συνυπολογιστούν και οι δομικές "μειονεξίες", που προέκυπταν από το εθιμικό κληρονομικό σύστημα, σε σχέση με την υποχρέωση της ζωοτροφίας. Η προίκιση αγοριών και κοριτσιών, που σημαίνει η μεταβίβαση των κληρονομικών μεριδίων inter

νίνος και όχι ύστερα από τον θάνατο των γονιών, και η νεοτοπική εγκατάσταση, που φαίνεται ότι αποτελούσε τον κανόνα, στερούσαν τα ηλικιωμένα και εκτός παραγωγικής διαδικασίας άτομα την ασφάλεια των διευρυμένων οικογενειακών σχημάτων που προκύπτουν από τη συγκατοίκηση, για παράδειγμα, παντρεμένων αδελφών. Από την άλλη μεριά το ίδιο αυτό σύστημα¹, δεν υποδείκνυε και κάποιον προνομιακό κληρονόμο, ο οποίος θα αναλάμβανε και τη ζωοτροφία του επιζώντος ή των επιζώντων γονέων.

Για τις περιπτώσεις (που πάντως αδυνατώ και πάλι να αποτιμήσω στατιστικά) κατά τις οποίες η ζωοτροφία ενός ατόμου ετίθετο εν αμφιβόλω, οι πρακτικές που αποτυπώνονται στα κείμενα παραπέμπουν και πάλι σε στρατηγικές ανταλλαγής. Τα περιουσιακά στοιχεία προσφέρονται εδώ κατά τρόπο πολύ πιο άμεσο και ρητά ομολογημένο ως αντάλλαγμα των επιζητούμενων υπηρεσιών ενώ οι προβλέψεις για την ανάκληση της δωρεάς όπως και οι ίδιες οι ανακλήσεις επιβεβαιώνουν το ανταλλακτικό περιεχόμενο αλλά μαζί και τον δεσμευτικό χαρακτήρα της σχέσης.

Οι στρατηγικές αυτές φαίνεται ότι έτειναν καταρχήν να δεσμεύουν άτομα προς τα οποία υφίστατο ήδη ένας βαθμός εγγύτερης συγγένειας. Ελλείψει, όμως, τέτοιων συγγενικών προσώπων και πρόσωπα με απομακρυσμένους βαθμούς συγγένειας αλλά και πρόσωπα μη συγγενικά μπορούσαν να αναδεχθούν το αίτημα της ζωοτροφίας. Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε μπροστά σε ένα συνεχές: από τους πρώτους στους απώτερους βαθμούς συγγένειας και από εκεί σε άτομα με τα οποία δια της μεταβίβασης αναδιατάσσονται "ελλειμματικοί" δεσμοί ή εγκαθίστανται δεσμοί "πλασματικής" συγγένειας, ενώ στις παρυφές του σχήματος η συγγένεια διαπλέκεται με τη μίσθωση υπηρεσιών. Αναλυτικότερα: είδαμε ότι η κυριότερη στρατηγική προκειμένου να καλυφθούν τα κενά της ατεκνίας ή άλλων δημογραφικών ανωμαλιών συνίστατο στην εισαγωγή ενός νεαρού ατόμου στον οικιακό χώρο.

Η θέση των ατόμων αυτών δεν μπορεί να χαρτογραφηθεί

¹ Εξαίρεση ίσως να αποτελούσαν εδώ οι περιπτώσεις πρωτοτοκίων που, όμως, όπως είδαμε δεν αποτελούσαν τον κανόνα.

παρά συγκριτικά. Όπως έχω ήδη αναφέρει, οι απόγονοι των "κανονικών" ενώσεων στα έγγραφα ορίζονται ως παιδιά νόμιμα, ευλογητικά, εκ της σαρκός των γονέων τους. Ο σταθερός αυτός ορισμός συγκεντρώνει τρία κατηγορήματα τα οποία παράγονται και συγχρόνως παραπέμπουν σε τρεις διαφορετικές τάξεις: την τάξη του κοινωνικού, την τάξη του θρησκευτικού και την τάξη του φυσικού. Η διαπλοκή των τριών αυτών κατηγορημάτων καθιστούσε τους απογόνους κάθε συζυγικής ένωσης νόμιμους κληρονόμους των περιουσιακών στοιχείων των γενεών από τις οποίες είχαν προέλθει οι γονείς του. Συγχρόνως, όμως, η αλληλοδιαπλοκή των τριών αυτών κατηγορημάτων επιτελούσε και μια λειτουργία αποκλεισμού: τα παιδιά που δεν συγκέντρωναν και τα τρία αυτά προσδιοριστικά, τύποις αποκλείονταν από το status του κληρονόμου.

Τις φορές που ο οικιακός χώρος δεν επαρκούσε να καλύψει τις ανάγκες της πρακτικής συγγένειας και ήταν αναγκασμένος να εισαγάγει νέα άτομα, η λύση που προσφερόταν ήταν είτε να ενισχυθούν οι "ελλειμματικοί" ως προς την τάξη των "κανονικών" παιδιών δεσμοί είτε να εγκατασταθούν νέοι, κυρίως δια της προσφυγής στη θρησκευτική τάξη.

Η πρώτη κατηγορία συγκεντρώνει τα φυσικά ή κατά τη λαϊκότερη εκφορά μπάσταρδα παιδιά.

Η βιβλιογραφία τα φέρει να έχουν προκύψει από την ένωση λατίνων ευγενών με ελληνίδες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, κατά κανόνα υπηρέτριες. Προσωπικά πιστεύω ότι η γενική αυτή διατύπωση επιδέχεται περαιτέρω διερεύνηση.

Στην πολύ σημαντική μελέτη του για το Fontelas, ένα μικρό χωριό της Πορτογαλίας, ο O'Neil, χρησιμοποιώντας υλικό που του επιτρέπει να αποκαταστήσει συνεχείς σειρές από το τέλος του 18ου αιώνα έως σήμερα, διατυπώνει την άποψη ότι τα όντως υψηλά ποσοστά νόθων παιδιών που εντοπίζει στο δείγμα του θα πρέπει να συνδεθούν όχι τόσο με την εκμετάλλευση φτωχών γυναικών από πλούσιους άντρες αλλά με του κανόνες της κληρονομιάς (1985:253), παρόμοιους άλλωστε με αυτούς της Νάξου. Το υλικό της Νάξου δεν επαρκεί να επιβεβαιώσει τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες στο θέμα αυτό

διαπιστώσεις του O'Neil. Θα προσπαθήσω να συγκεντρώσω τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν την έτσι κι αλλιώς εξαιρετικά αμφίσημη κοινωνική θέση αυτών των ατόμων.

Υπάρχουν, καταρχήν, περιπτώσεις φυσικών παιδιών που διατηρούν τους τίτλους ευγενείας του πατέρα τους, με εξέχον παράδειγμα τον Τζαμπατή Κορονέλλο. Από την άλλη μεριά όμως, θα ήταν λάθος να υποστηριχτεί ότι όλα τα φυσικά παιδιά αποτελούν γόνους ευγενών.

Οι πληροφορίες που μας έχουν σωθεί σχετικά με τα νόθα παιδιά προέρχονται, κατά πλειοψηφία, από μεταβιβαστικά έγγραφα όπου αυτά εμφανίζονται ως αποδέκτες περιουσιακών στοιχείων εκ μέρους είτε του ίδιου του πατέρα τους είτε συγγενών της πατρικής γραμμής¹. Πρόκειται βέβαια για μικρές δωρεές που κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιστοιχούσαν προς κληρονομικά μερίδια. Υπάρχουν ωστόσο και εξαιρέσεις, όπως η περίπτωση του μαστρο-Νικόλα που με τη Διαθήκη του εγκαθιστά τη μπαστάρδα του ως κύρια κληρονόμο, προς την οποία και αφήνει περισσότερα (σε χοντρικό έστω υπολογισμό) περιουσιακά στοιχεία σε σχέση με τη γυναίκα του. Επίσης, σ' αυτήν και όχι στη γυναίκα του αναθέτει να δώσει τις προθέσεις για την ψυχή του (από το κείμενο δεν συνάγεται η ύπαρξη "νόμιμων" παιδιών), πράγμα που σημαίνει ότι της αναθέτει και το ρόλο του εκπροσώπου της γενιάς του (ΑΚΑΝ Διαθήκης, 12/9/1653).

¹ Ο ευγενέστατος αφέντης Ιάκωβος Αμάνης αφήνει το σπιτάκι όπου έχει αγορά από την παπαδιά ... του Ιωάννη του μπαστάρδου του υιού του του Χριστοδουλάκη (Μην. 85φ.183) Ακόμη αφήνω του αδελφού μου του Γιάννη του Καγιάφου του μπαστάρδου μας το σκρίτο του Ξενοπούλου ακόμη αφήνω εξίμιση ρεάλια ... ακόμη ένα δακτυλίδι ... με κοντετζιόν από εκείνο όπου του αφήνω να μην ημπορεί αδελφός μου ο Γιάννης μουδέ η μάνα μου μουδέ τινάς άλλος εδικός να μετέχουσιν ... από το κίστον όπου του αφήνω. Φράση που αναφέρεται στη Διαθήκη του άτεκνου Μιχάλη του Γιοργίτζη (Μην. 85φ. 185-186) και που υποβάλλει το ερώτημα κατά πόσο στα φυσικά παιδιά καταλείπονταν κατά προτεραιότητα επίκτητα περιουσιακά στοιχεία. Κάτι τέτοιο, πάντως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την περίπτωση του παναιδεσιμότατου αφέντη πρε Τομάζου Μπάλλιου, που αφήνει στη φυσική θυγατέρα του ανηψιού του το σπιτάκι που έχει γονικό του εις το Νέο Χωριό (Μην. 85, φ. 377).

Επομένως, η κοινωνική θέση των παιδιών αυτών θα πρέπει να θεωρηθεί ρευστό και το μόνο που μπορεί να υποστηριχτεί με ασφάλεια είναι ότι αποτελούσαν ένα είδος εφεδρίας που ενεργοποιείτο κατά περίπτωση.

Τελικά, στην παρούσα τουλάχιστον φάση, τα προβλήματα που ανακινεί η παρουσία των νόθων παιδιών, και κατά προέκταση αυτή η εκτός γάμου μορφή της σεξουαλικότητας, στη ναξιώτικη κοινωνία είναι περισσότερα από τις διαπιστώσεις. Αναφέρω μερικά:

Έχουμε ήδη συναντήσει την περίπτωση της Μαρίας που η μητέρα της την αποκλήρωσε επειδή και να επήγε παλλακίδα με τον μισέρ Λορδά. Σημαίνει αυτό ότι οι εκτός γάμου σχέσεις μπορούσαν να πάρουν τη μορφή συγκατοίκησης;

Για το βαθμό, πάντως, της κοινωνικής αποδοχής αυτών των σχέσεων θα αναφέρω την περίπτωση του μισέρ Νταρόδου που, αν μη τι άλλο, υποβάλλει σε αναθεώρηση μερικά από τα εγκατεστημένα για την περιοχή της Μεσογείου ηθικά standards.

Ο μισέρ Σταμάτης Νταρόδος, με τη Διαθήκη του αφήνει ορισμένα περιουσιακά στοιχεία προς τη Μαρίνα, με την αιτιολογία επειδή και να (την) έβαλεν εις τον κόσμον. Έτσι και για να μην έχει κάργος η ψυχήν του ... αφήνει της το σπίτιν των Εγγαριών με το κομμάτιν το περγάδιν καθώς τα' χει αγοράν του. (Μην. 86, 817). Η πράξη αυτή τον επόμενο χρόνο επιβεβαιώνεται από τη νόμιμη σύζυγο του εν λόγω μισέρ Σταμάτη η οποία, προκειμένου η Μαρίνα να μην της τύχειν και ξεπέσειν εις περισσότερον, επαυξάνει τη Δωρεά του νεκρού πλέον μισέρ Σταμάτη δωρούμενη η ίδια προς την Μαρίνα μια εικόνα και ορισμένα είδη οικοσκευής (Μην. 86, 864). Ωστόσο ο μισέρ Σταμάτης αυτός δεν φαίνεται άτομο στερημένο ηθικών αρχών, αν κρίνει κανείς από τη Διαθήκη του, όπου αφήνει παραγγελία στη γυναίκα του να συγκατοικεί με τον πατέρα του καθώς και με την υπηρέτριά τους Σοφία, την οποία επίσης φροντίζει να προικίσει.

Επιστρέφω σε περισσότερο "κανονικές" πρακτικές. Στον οικιακό χώρο και προκειμένου να αναπληρωθούν οι ανάγκες της πρακτικής συγγένειας εισάγονταν, όπως ανέφερα, όχι μόνο τα

"φυσικά" παιδιά αλλά και ψυχοπαίδια. Αν στην πρώτη περίπτωση ο δεσμός προέκυπτε από την αναφορά στην τάξη του φυσικού, αφού τα παιδιά αυτά αναγνωρίζονταν ως εκ της σαρκός του ενός έστω από τους δύο συζύγους, στην περίπτωση των ψυχοπαιδιών ο δεσμός προκύπτει από την αναφορά στην τάξη της θρησκείας.

Όπως συμβαίνει και σε άλλες εποχές και με άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου το status των ατόμων που αποκαλούνται ψυχοπαίδια μπορεί να κυμαίνεται από την υιοθεσία έως την προσφορά υπηρεσιών ήτοι από θετό παιδί έως υπηρέτη. Την ίδια μικτή εικόνα επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία της Νάξου¹.

Θα προσπαθήσω και πάλι να ταξινομήσω τις πληροφορίες που βρήκα να τα αφορούν. Ορισμένες φορές ψυχοπαίδια καλούνται απλώς τα παιδιά που κάποιος έχει βαπτίσει. Η σχέση αυτή δεν σήμαινε απαραίτητα και την εισαγωγή των παιδιών αυτών στον οικιακό χώρο του ψυχοπατέρα τους ενώ αντίστροφα υπάρχουν φορές όπως είδαμε που παιδιά εισάγονται στον οικιακό χώρο χωρίς να έχει διαμεσολαβήσει το μυστήριο της βάπτισης.

Υπάρχουν φορές που με το ιερό αυτό μυστήριο άτεκνα κυρίως άτομα φαίνεται ότι προσπαθούσαν να ενισχύσουν προϋπάρχοντες συγγενικούς δεσμούς κυρίως εκ πλαγίου συγγένειας. Αναφέρω (χωρίς να μπορώ και να ερμηνεύσω) την περίπτωση της (ανύπαντρης) Κατερίνας Γαδοπούλας, θυγατέρας του μισέρ Τζουάνου Γα, η οποία καθιστά ψυχοπαίδι τον αδελφό της Γιάκουμο Γα: έστοντας και από τον περασμένο καιρό να πάρει στα χέρια της τον άνωθεν Γιάκουμον τον αδελφόν της να τον κάμει παιδί της ψυχής της γνωρίζοντας ότι δεν κάνει παιδί από τα μέλη της. Ούτε η συνέχεια του κειμένου, που φαίνεται να επαναλαμβάνει το γνωστό σενάριο, βοηθά στη διευκρίνιση της περίπτωσης ... τα σπίτια, τα αμπέλια ... ό, τι άλλο μου ευρίσκεται ... χαρίζω παραδίνω ... να τα έχει να τα εξουσιάζει ως παιδί της ψυχής μου και αδελφός μου όπου είναι ... να μνημονεύει εμένα και τους γονέους μου. Από τη μεριά του ο αδελφός της ο Γιάκουμος ομπλιγάρεται για την

¹ Το θέμα αυτό πραγματεύομαι στο άρθρο "Διά πρέϊκα και δούλευσίν της", *Ελληνική Κοινωνία*, Επετηρίς του ΚΕΕΚ (υπό έκδοση).

καλοσύνη που του κάνει η αδελφή του να της δίνει τη νιτράδα την εμισή. Το ακόμη πιο περίεργο είναι ότι η Δωρεά κλείνει με προσφυγή στην αλληλογία και την εγκατάσταση του καδή ως εγγυητή: και όποιος από τις δύο μερίδες και να μην στέργουν τα άνωθεν ... να πέφτει και σε πένα της αφεντίας ρεάλια εκατό και να το κάμουςι κοιζέτι του καδή¹ (ΑΚΑΝ Δωρεές 11/11/1611).

Ψυχοπαίδια όμως δεν γίνονταν πάντα συγγενικά πρόσωπα ενώ, αντίστροφα, υπάρχουν φορές όπως είδαμε που ψυχοπαίδια εισάγονταν στον οικιακό χώρο χωρίς να έχει μεσολαβήσει το μυστήριο της βάπτισης. Το στοιχείο, ωστόσο, που με μεγαλύτερη ασφάλεια εξάγεται είναι ότι η παραμονή του παιδιού στον οικιακό χώρο συνδεόταν με την απονομή κληρονομικών δικαιωμάτων --ενώ από τη στιγμή που η παραμονή αυτή θα διακοπτόταν, η όλη σχέση μετέπιπτε, αυτομάτως θα μπορούσε να πει κανείς, σε σχέση εργασίας.

Την ίδια ταλάντωση ανάμεσα στα κληρονομικά δικαιώματα και την αμοιβή για τις προσφερόμενες υπηρεσίες υπαινίσσονται όπως είδαμε και τα στοιχεία τα σχετικά με τους υπηρέτες.

Παραμένει γεγονός ότι η απονομή κληρονομικών δικαιωμάτων συνιστούσε τον κυριότερο τρόπο πρόσδεσης ενός ατόμου σ' έναν οικιακό χώρο στον οποίο δεν ανήκε από τη γέννησή του. Η απονομή αυτή θα ήταν βέβαια λάθος να θεωρηθεί ότι και τα εξομοίωνε προς νόμιμους κληρονόμους αφού τόσο το ποσό όσο και ο χρόνος της μεταβίβασης εναπόκειτο στη βούληση του διαθέτη και μπορούσε να εξαρτάται από τις συγκεκριμένες ανάγκες του εκάστοτε οικιακού χώρου. Νομίζω ωστόσο ότι μπορεί να υποστηριχτεί με κάποιο βαθμό ασφάλειας ότι τα περιουσιακά στοιχεία είναι σε θέση να προσδένουν ένα άτομο στον οικιακό χώρο. Προσωπικά υποστηρίζω ότι αυτό, στη συγκεκριμένη περίπτωση του παραδείγματος της Νάξου, θα πρέπει να συσχετιστεί και με το γεγονός ότι τα περιουσιακά στοιχεία διατηρούσαν τη σύνδεσή τους με τις γενιές και άρα η απονομή τους σήμαινε και την εισποίηση, κατά έναν τρόπο,

¹Δεκατρία χρόνια αργότερα ο μισέρ Γιάκουμος έχει αποβιώσει οπότε η κερά Κατερίνα μαζί με τη γυναίκα του καθιστούν κληρονόμο τους το γιό του άλλου αδελφού Αντώνη Γα, μεταθέτοντας στο πρόσωπο του παιδιού τις χάρες που όφειλαν προς τον πατέρα του (ΑΚΑΝ Δωρεές 17/7/1624).

του ατόμου στη γενιά.

Οι στρατηγικές που αποσκοπούν να εξασφαλίσουν τη ζωοτροφία ενός ατόμου υπαινίσσονται δύο, κατά τη γνώμη μου, πολύ σημαντικά στοιχεία. Καταρχήν ότι, στις περιπτώσεις που η συγγένεια δεν υπάρχει ή δεν επαρκεί να καλύψει το συγκεκριμένο αίτημα τότε είτε ανασηματοδοτούνται υπάρχουσες, "κανονικές" ή "ελλειμματικές", συγγενικές σχέσεις είτε εγκαθίστανται νέες, "οιωνεί", κατά το ιδίωμα των νομικών, συγγενικές σχέσεις. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τα στοιχεία αυτού του κεφαλαίου είναι ότι, πάντως, ο βαθμός της συγγένειας δεν είναι αυτός που καθορίζει τη μορφή της ανταλλακτικής αυτής στρατηγικής. Θα προσπαθήσω να σχολιάσω κάπως αναλυτικότερα τις δύο παραπάνω διαπιστώσεις.

Πιστεύω ότι και για την τουρκοκρατούμενη Νάξο η συγγένεια, ακόμη και η εξ αίματος, δεν μπορεί να θεωρηθεί απαρεγκλίτως δεσμευτική. Το περίφημο αξίωμα που υποστηρίζει ότι το "αίμα είναι πυκνότερο από το νερό [που σημαίνει ότι] η συγγένεια συνίσταται σε δεσμούς από τους οποίους οι συγγενείς μπορούν να εξαρτώνται, δεσμοί οι οποίοι είναι περισσότερο υποχρεωτικοί, ισχυρότεροι από άλλα είδη δεσμών ως προς τους οποίους και διατηρούν προτεραιότητα" (Schneider1984:165) δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται ως απaráβτος κανόνας. Έστω και αν τα στοιχεία των εγγράφων δεν μας αποκαλύπτουν πάντα τους λόγους που θέτουν εν αμφιβόλω τη δεσμευτικότητα του αίματος, παραμένει αναμφισβήτητο ότι πάντως αυτή δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ανεξαιρέτως δεδομένη.

Από την άλλη μεριά ωστόσο, και πάλι όπως προκύπτει από το υλικό, τις φορές που πρέπει να αποκατασταθεί η δεσμευτικότητα μιας σχέσης, ο τρόπος δηλαδή που οι σχέσεις αναπλάθονται, παρακολουθεί, ντουμπλάρει θα έλεγα, κατά κανόνα, τις σχέσεις γονιών-παιδιών. Νομίζω, ότι και στην περίπτωση της Νάξου, επιβεβαιώνεται ότι η εξ αίματος συγγένεια είναι δεσμός κοινωνικός και όχι βιολογικός (Δ. Τσαούσης 1983:445) και τις φορές που ο δεσμός αυτός πρέπει να αποκατασταθεί το κυρίαρχο μοντέλο είναι αυτό της σχέσης

γονιών-παιδιών.

Η απονομή κληρονομικών δικαιωμάτων αποτελούσε το κυριότερο μέσο μετάλλαξης ενός δεσμού από μη συγγενικό σε ("οιωνεί" τουλάχιστον) συγγενικό.

Τέλος, η διαπίστωση, η οποία και με μεγαλύτερη ασφάλεια μπορεί να υποστηριχτεί, είναι ότι όσον αφορά τις μορφές των ανταλλαγών, το υλικό δεν φάνηκε να επιβεβαιώνει το σχήμα της συγκέντρωσης και επαναδιανομής (pooling) ως κυρίαρχο στο εσωτερικό του οικιακού χώρου¹. Βέβαια, στο σημείο αυτό είναι υποχρεωμένος να παραδεχτεί κανείς ότι η φύση του υλικού μας στερεί τη δυνατότητα του εντοπισμού περιπτώσεων συγκέντρωσης και επαναδιανομής, την πιθανότητα των οποίων θα αποτελούσε μεθοδολογικό σφάλμα να αρνηθεί κανείς.

Ωστόσο, για πολλές περιπτώσεις ενδο-οικογενειακών πρακτικών, όπως αυτές που σχετίζονται με τη ζωοτροφία, το υλικό κατέδειξε τον δυαδικό και σαφώς δεσμευτικό χαρακτήρα της σχέσης. Όλο το σχετικό με τη ζωοτροφία υλικό, αυτό που κυρίως επιβεβαιώνει είναι ότι δεν καθορίζει η συγγένεια την ανταλλαγή αλλά το αντίστροφο.

Προκειμένου να καλυφθούν τα κενά της πρακτικής συγγένειας, επιστρατεύονται, σε σχήμα συνεχούς, συγγενικά αλλά και μη συγγενικά πρόσωπα, με τους απαραίλλακτα ίδιους, θα τολμούσα να πω, όρους.

¹ Κατά τη διατύπωση της Moore " αν δεχτεί κανείς ότι το σχήμα της συγκέντρωσης και επαναδιανομής (pooling) χαρακτηρίζει όλες τις σχέσεις στο εσωτερικό του οικιακού χώρου, ευσκοτίζεται η πραγματική φύση αυτών των σχέσεων και αποκλείεται κάθε δυνατότητα διερεύνησης του τρόπου που οι σχέσεις αυτές λειτουργούν σε πραγματικό επίπεδο (1988:55).

το κρεμμύδι και οι χάρες και οι ρήξεις

Τα τρία προηγούμενα κεφάλαια ασχολήθηκαν κυρίως με τους τρόπους που οι μεταβιβάσεις υποχρεώνουν τους αποδέκτες σε ανταποδόσεις καθώς και με τη φύση αυτών των ανταποδόσεων. Στις επόμενες σελίδες θα παραθέσω ορισμένα στοιχεία που σχετίζονται με γενικότερες όψεις του οικιακού χώρου.

Καταρχήν θεωρώ ότι οι τρόποι αιτιολόγησης των διαφόρων τύπων μεταβιβάσεων μπορούν να οδηγήσουν σε ορισμένες κρίσιμες για τη φύση του οικιακού χώρου διαπιστώσεις.

Δύο είναι οι βασικοί νομιμοποιητικοί λόγοι που απαντώνται στα έγγραφα κάθε φορά που αποφασίζεται να αιτιολογηθεί μια μεταβίβαση.

Ο πρώτος παραπέμπει στην τάξη του συναισθήματος: παρά το γεγονός ότι πρόκειται για νοταριακά έγγραφα, που σημαίνει συνταγμένα σε αναφορά προς έναν εξω-οικιακό κώδικα, το συναίσθημα παρεισφρύει αρκετά συχνά, ορισμένες δε φορές σχεδόν αναπάντεχα. Η άτεκνη αρχόντισσα Κατερίνα θυγατέρα του μισέρ Τζουάνε Κάλβου και χήρα του ποτέ αφέντη Τζωρτζέτου Μπαρότζη κληροδοτεί ορισμένα κοσμήματά της προς το εγγόνι του αδελφού της με την εξής αιτιολογία: *έστοντας και με πολύ πόθον και σπλάχνος αγάπης και κολακέματα και να ανθρέψει το παιδάκι ... και λέγει πως αυτό το παιδί είναι η καρδιά της και η ζωή της* (Ε19). Διά την *πολλότατην αγάπην που του έχει αιτιολογεί και ο αφέντης Φίλιππος Λουρδός τη μεταβίβαση προς τον συνονόματό εγγονό του* (Ε 29).

Η αρχόντισσα Κατερίνα Κρέσπα Κορονέλλα συνοδεύει τη μεταβίβαση του τόπου του Κινιδάρου που έχει γονικό της (*ήγουν τέλντα, πάσκουλα, εντριτίες, αμπέλια, χωράφια και κάθε του άλλον δικαίωμα και γιουρισπριτζιόνε*) προς τον δισέγγονό της Γερμανάκη με μια σχεδόν ρητορική επίδειξη συναισθημάτων. Λέγει λοιπόν η μεγαλειοτάτη αυτή αρχόντισσα ότι τα παιδιά του εγγονού της *ορφάνεσαν από μικρά και*

αυτή τα ανέθρεψε εις τες αγκάλες της ως γνήσιά της παιδιά μάλιστα δε ένα αρσενικό ονόματι Γερμανάκη τον οποίον ως σήμερον αναθρέφει με σπλάχνος και με αγάπην μητρικήν (Ε30+31).

Ο δεύτερος τρόπος νομιμοποίησης κυρίως των δωρεών τύποις συνέχεται περισσότερο με τον κώδικα του δημοσίου: η μεταβίβαση νομιμοποιείται με τη σταθερή φράση δια χάρες, η οποία όμως συμπληρώνεται τις περισσότερες φορές και με ένα δεύτερο όρο όπως δια χάρες και δούλευσες ή διά χάρες και καλωσύνης. Η Νικολέτα Ντακορόνια τα ακίνητα που καταλίπει στο σύζυγό της τα αιτιολογεί ως εξής: πως να γνωρίζει αυτή και οι αδελφές της πολλές δούλευσες, έξοδες, χάρες και σπλαχνικές καλωσύνες απέ τον μισέρ Αντώνιο Κρέσπο τον συμβίον της που πριν εμπεί στο αρχοντικό τως ήτον στενοχωρεμένες πάρα πολλά απέ πάσαν τως χρειαζόμενον και πόρευσιν αλλά απέτα την ήλαβεν δεν των έλειψεν ποτέ τίποτες, με κόπους του, θαλασσομαχίες και πράξεις του σαν καλός συνβίος και στες αδελφές της συγγενής. (Ναξ. 17, /31).

Και στη Διαθήκη του Μιχελή Μπονάνου η δωρεά αμπελιών και χωραφιών προς τη δεύτερη σύζυγό του αιτιολογείται κατά παρόμοιο τρόπο: επειδήν να της εγνωρίζην πολλές δούλεψες και χάρες και καλωσύνες περισσές και θέλει να την ανταμοιβέψην τους αυτούς κόπους και καλωσύνες (Μην. 85, 107).

Και βέβαια η αιτιολόγηση αυτού του τύπου απαντάται πολύ συχνά σε σε περιπτώσεις ζωοτροφίας. Ο κυρ Ιωάννης Κασκανής δωρείται το σπίτι εις το χωργιουδάκι των Γλινάδων το οποίο, όπως διευκρινίζει, το έχει αποκτήσει από χτίσιμον εδικόν του και κόποι του στη γυναίκα του ανταμείβοντας την για τους κόπους της διά πολλές δούλεψες και χάρες οπού της γνωρίζειν και ανάπαψες πολλές μάλιστα τώρ'ιν εις τα γερατειάν του οπού τον κυβερνά εις όλα του τα χρειαζούμενα (Μην. 86, 672). Με τον ίδιο τρόπο αιτιολογεί και η κερά Νικολέττα σύζυγος του ποτέ Μιχελέττου Μπανγγάλου τα σπίτια που προικοδοτεί στην κόρη της Μαργαρίτα: για τις χάρες και για τις καλωσύνες οπού της εγνωρίζειν και οπού την έχειν εις το σπίτιν της και πορέβγει τηνε από όλα τα χρειαζούμενα. Παράλληλα, δια της μεταβίβασης προσπαθεί να επιτύχει και τη

συνέχιση της συγκατοίκησης στο μέλλον: να την κοιτάζειν και να την εκυβερνά σε κείνο όπου 'θελε εμπορεί και όπου είναι της δύναμης της και το εξής (Μην. 86, 359).

Θα ήταν λάθος να υποτεθεί ότι οι δύο αυτοί τύποι αιτιολόγησης των δωρεών εξαντλούν και τους πραγματικούς λόγους που θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν όλες τις προτιμυσιακές μεταβιβάσεις: σε πραγματικό επίπεδο το σωστότερο θα ήταν να υποθέσει κανείς τη συναίρεση περισσότερων του ενός παραγόντων. Το παράδειγμα που ακολουθεί μαρτυρεί τη διαπλοκή εθιμικών κανόνων, συναισθήματος και αναγκών της πρακτικής συγγένειας. Κατά τα λεγόμενα λοιπόν του ιερομόναχου Διονύση ντε Σαντίνες η μητέρα του δεν έδωσε τίποτε στην αδελφή τους τη Μαρίνα: και τίποτις δεν της άφησε μόνο τα έδωσε όλα της τα πράγματα του πατρός μου ωσάν και της μητρός μου της αδελφής μου της Άννας και της αδελφής μου της Φιλίππας και δια να είναι η Μαρίνα μικρή την εκαταφρονέσασι και τίποτις δεν της εδώκασι. Η συνέχεια του κειμένου περιέχει την απάντηση των δύο ήδη παντρεμένων και προικισμένων αδελφών στο αίτημα του ιερομόναχου που προσπάθησε να περιέλθουν κάποια πράγματα από τα προικία των γονιών τους στην Μαρίνα: Και οι δύο μου είπασι δίκαιον είναι να της δώσουμε και αυτηνής. Διότι ο νόμος μας λέγει όποιος γονής έχει παιδιά ... να τα μοιράσει ίσα και στην περίπτωση που αδικήσει ένα από αυτά η δικαιοσύνη ήτουν η κρίσις να τα μοιράσει. Από την άλλη μεριά είπασί μου τα αδέλφια μου παπά και αδελφέ μου εμείς είμαστε πτωχοί μα παρακαλούμαστε εσύ παιδιά δεν έχεις ... δώσε της τα όσα έχεις δικά σου. Πράγματι, ο παπάς προικίζει και παντρεύει τη Μαρίνα η οποία και αποκτά από τον γάμο της δύο παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι. Περνώντας τα χρόνια και μεγαλώνοντας τα παιδιά, ο ιερομόναχος κάνει το αγόρι παπά και τον παντρεύει κι αυτόν, προφανώς με την προοπτική να τον καταστήσει κληρονόμο του και κυρίως στοχεύοντας ο ανηψιός του αυτός, ονόματι Δημήτρης, να αναλάβει τη ζωοτροφία του ιερομόναχου θείου του. Όμως ο θεός δεν ηθέλησε να τον στερεώσει (εν. τον Δημήτρη) και πέθανε η γυναίκα του οπότε και ο Δημήτρης επήγε όπου του εφάνη. Τότε ο προικοδότης θείος, βλέποντας

πως ο ανηψιός του πορπατεί κακά, του αφαίρεσε τα όσα του είχε ταμένα, με την αιτιολογία ότι αυτός δεν ήτανε στο θελημά μου (AKAN, Διαθήκη 8/4/1608).

Αν οι μεταβιβάσεις σε πολλές περιπτώσεις προκύπτουν από τη διαπλοκή εθιμικών κανόνων, αναγκών της πρακτικής συγγένειας και συναισθήματος δεν παύουν να επιτελούν μια διπλή κίνηση: πολύ συχνά η προτίμηση προς ένα πρόσωπο αποκλείει κάποιο ή κάποια άλλα. Το πρόβλημα των μεταβιβάσεων είναι το πρόβλημα του αποκλεισμού, κατά τη ρήση του J. Goody¹.

Ορισμένες φορές τα ίδια τα έγγραφα παρέχουν τις απαραίτητες ενδείξεις για το ποια συγκεκριμένα πρόσωπα η στρατηγική αποσκοπούσε να αποκλείσει, στις ενδεχόμενες αντιρρήσεις των οποίων και χρωστάμε, κατά πάσα πιθανότητα, τη σύνταξη του εγγράφου. Η εκλαμπροτάτη κυρία Κατερίνα Κρέσπα Κορονέλλα σύζυγος Χρυσή Κορονέλλου κληροδοτώντας στην κόρη της την κερά Μπενετίνα τον τόπο του Λαμαριώνα διευκρινίζει ότι αυτή δεν θα μπορεί να τον δώσει μήτε να τον προκουτάξει σε άλλα παιδιά της παρά από κείνα που έχει καμωμένα με τον ποτέ αφέντη Τζώρτζη Γιράρδη εκδίδοντας εις τα άλλα της τα πρωτερινά παιδιά να γροικώνται κακά δοσμένα και να στρέφονται πάντα εις τα άνωθεν παιδιά του ποτέ Γιράρδη ... Ο αποκλεισμός των πρώτων παιδιών θα πρέπει πάντως να θεωρηθεί πλήρης αφού προβλέπεται ότι στην περίπτωση που τα συγκεκριμένα παιδιά πεθάνουν, τα περιουσιακά στοιχεία θα στρέφονται στους πλέον πρόξιμους εδικούς (E30+31).

Υπάρχουν φορές που η αποκλήρωση ενός προσώπου καθίστατο αναγκαία από τον φόβο μελλοντικών εκ μέρους του διεκδικήσεων: της θυγατέρας μου της Κατερίνας ... την έχω ξωμοιρασμένη και να μην εμπορεί να γυρεύγει τίβοτας μήτε να συγχύζει τον κύρη τζη (Μην. 85, φ.161). Με τη δεύτερη Διαθήκη του ο Αντώνης Ντακορόνιας ανακαλεί το μερίδιο που με την προηγούμενη Διαθήκη του είχε ορίσει για τον δεύτερο γιό του το Φαντή και μεταβιβάζει το αντίστοιχο μερίδιο στις τρεις κόρες του, τη Φλουρέντζα, τη Λάουρα και τη Νικολέττα.

¹ "Ο προσδιορισμός της (μεταβίβασης της) περιουσίας περιστρέφεται κατά βάση γύρω από τον πρόβλημα του αποκλεισμού" (1962: 287).

Η προσθήκη της φράσης και κανέναν από τα παιδιά του τ' αρσενικά να μην μπορεί να δώση πειράζουν μήτε καμμιάς λογής εναντιότητα εις την παρούσα του διάτα υπαινίσσεται και πάλι την αναγκαιότητα μιας παρόμοιας ρύθμισης (Νάξ. 17, 99).

Η κερά Κατερίνα, η οποία κατοικεί ανύπαντρη στο σπίτι της πεθαμένης αδελφής της, κληροδοτώντας στον ανηψιό της ό,τι είχε γράψει και στο Αβαντάριο της μητέρας του (δηλαδή της αδελφής της) φροντίζει να αποκλείσει τόσο τον πατέρα της όσο και τον αδελφό της, τους πλέον πρόσξιμους, δηλαδή, για τους οποίους κανονικά προοριζόταν η περιουσία της (Μην. 86, 67). Παρόμοια και η κερά Λιανή του Δημήτρη Κουφόπουλου, που η η φθορά του εγγράφου μας στέρησε τον τόπο κατοικίας της (που πάντως δεν φαίνεται να ήταν το Κάστρο), και η οποία ευνοεί με τη διαθήκη της τη μικρή της ανηψιά την Καλή φροντίζει να διευκρινίσει ότι οι δύο άλλες της ανηψιές, η Μαργαρίτα και η Σταμάτα δεν μπορούν μήτε αυτές μήτε τα παιδιά τους, κατά κανέναν τρόπο, δια κανένα μέσο να αμφισβητήσουν την κληροδοσία της προς την Καλή. (Μην. 86, 123).

Η ρητορική του συναισθήματος σ' αυτές τις στρατηγικές αποκλεισμού αγγίζει κάποτε σχεδόν δραματικούς τόνους.

Έτσι, η Άννα Πασκάλη, στο χωριό Απειράνθος, τη μεταβίβαση προς την εγγονή της Ειρήνη, την αιτιολογεί λέγοντας ότι δεν είχε γνωρίσει ούτε από παιδί της ούτε από εγγόνι της κανενός είδους καλωσύνη σαν αυτή που γνώρισε από την Ειρήνη (την οποία και πάλι φροντίζει να προστατεύσει από τις διεκδικήσεις τόσο των άλλων της παιδιών όσο και ξένων προσώπων) (Νάξ. 17, 115).

Σε μία από τις πολλές διαθήκες που συνέταξε ο κυρ Γεώργιος Κουρλέτης, ασθενής τω σώματι, και αφού ακυρώσει τις ήδη υπάρχουσες, μεταβιβάζει προς τη θυγατέρα του Λαμπρινή ένα αμπέλι, χωράφι, πηγάδι και σπίτι εις το μέρος των Μπροσάρω και Κρύου Νερού επειδή άλλο παιδί δεν είδε εις τες αρρώστειες του και εις τες ... χρείες του. (Μηνιάτης 86, 204).

Ο ιερομόναχος Γρηγόρης Αμάης, από τη μεριά του, παραπονιέται ότι τη διακόσμηση, τα κτίσματα και τα πολλά ανεστήματα που έκανε στο μοναστήρι του τον 'Αγιο Γεώργιο,

τα έκανε όλα μόνος του και βοήθεια δεν είχα από τα αδέρφια μου τα αρσενικά ... μήτε λόγω μήτε έργω να βρεθεί ποτέ ένα κρομμύδι να μου δώσουν ή να κεράσουν ποτέ άσπρο ρακί κανένα μάστορα. Αντίθετα, στην αδελφή του την Ειρήνη αναγνωρίζει: πολλές ανάπαυρες ... και χάρες εκ νεότητος (του) και πάλι τώρι εις το γήρας μου αυτή πάλι έχω βοήθεια και ανάπαυση γήρας (Μην 85, φ. 24-25).

Ακόμη παραστατικότερα εκφέρονται οι αιτιάσεις της Κερά Καλής γυνής του κυρ Γεώργην Παριανού προς την αδελφή της. 'Ελεγε, λοιπόν, η κερά Καλή όπου έχειν τόσον καιρόν ασθενής μένειν και ποτέ λέγειν δεν ήρθεν να της πεί ίντα κάνεις αδελφή μου. Αντίθετα, ο άντρας της, τον οποίο και καθιστά κληρονόμο της, την εμαντινιέριζεν και εξωθοροφάντηνε και σε πολλές ασθένειες όπου την ευρήκασιν αυτός την εκοίταζεν και εγλίτωνέν τηνε (Μην. 86, 51).

Κάποιες, συγκριτικά ελάχιστες βέβαια, φορές, τα έγγραφα μαρτυρούν ότι μια μεταβίβαση δεν αποκλείεται να πρέπει να αποδοθεί και στη χρήση δόλου ή βίας¹. Αφού συνέταξε τη Διαθήκη της στις 21 Απριλίου 1669 η κερά Μαρία γυνή του Αρτέμη Κυριακού Τρεβλού δύο ημέρες αργότερα ξαναφώνησε τον γραφέα και του ζήτησε να προσθέσει στη Διαθήκη της τα εξής: στα 1660 που ήταν οι φρατζέζοι εδώ στη Ναξία ήρθε ο άντρας της μπαστάρδας του αδελφού της και την ανάγκασε με την βία και ήβαλέ τηνε πρε φόρτζου να του κάνει ένα γράμμα παρά τη θέλησή της φοβερίζοντάς την ότι θα την πάει στους φρατζέζους και εκείνη ως γυναίκα εφοβόντου και έτσι του έκανε το γράμμα πως όταν πεθάνει ό,τι της βρεθεί θα είναι δικό του. Και τώρα λέγει εκείνο το γράμμα επειδή και να το έκανε στανικώς της και από φόβον ... να μην αξίζει και να είναι νουλάδο (Μην. 85, φ. 45--46). Υποκινημένες από το συναίσθημα, προσφερόμενες ως αναγνώριση υπηρεσιών που παρασχέθηκαν, προϊόντα βίας αλλά και ως επακόλουθα

¹ Στα έγγραφα απαντώνται κι άλλες περιπτώσεις που ο δόλος μετέρχεται το ιδίωμα του νόμου, πράγμα που υπαινίσσεται ότι τα άτομα ήταν, αν το ήθελαν, σε θέση να χειραγωγούν το υφιστάμενο νοταριακό σύστημα, μόνα τους ή με τη βοήθεια των εγγύτερα προς το σύστημα αυτό ευρισκόμενων προσώπων όχι αναγκαστικά του ίδιου του νοτάριου.

αιτιών που δεν γνωρίζουμε, το βέβαιο είναι ότι οι προτιμυσιακές μεταβιβάσεις αντιπροσωπεύουν μια από τις κύριες αν όχι την κυριότερη αιτία ρήξεων στα όρια του οικιακού χώρου¹.

Κάποιες φορές, οι σχετικές μαρτυρίες των εγγράφων προσφέρουν ένα σχεδόν μυθιστορηματικής υφής υλικό. Σε ένα έγγραφο που υπαγορεύει στον Μηνιάτη στις 30 Μαΐου 1669, ο μαστρο-Στεφανής Λεμονίτης εμφανίζεται, μ' ένα εμφανώς ρητορικό ύφος, πικρά μεταμελημένος που δεν επρουνόταξε τίποταν στον από πρώτο γάμο γιο του, τον μαστρο-Βασίλη. 'Ετσι τώρα του παραχωρεί ορισμένα ακίνητα με την κοντετζιό όμως ο δεύτερος αυτός να μην μπορεί να ζητήσει στο εξής τίποτα ούτε από τον πατέρα του ούτε από τα παιδιά, αυτά δηλαδή που γεννήθηκαν από τον δεύτερο του γάμο του μαστρο-Στεφανή (Μην. 85, φ. 49-50). Προφανώς δυσανεσκημένος από την διευθέτηση του πατέρα του, ο ενλόγω μαστρο-Βασίλης προκαλεί την μαρτυρική κατάθεση 5 γυναικών που ήταν φίλες και γειτόνισσες της μάνας του. 'Ετσι η κερα Ρήνη Σπανούδενα (70 πάνω κάτω ετών κατά την ομολογία της), που αποδεικνύεται να γνωρίζει ένα προς ένα τα αντικείμενα που βρίσκονταν στο σπίτι όσο ζούσε η κερά Μαρία, είναι σε θέση να μαρτυρήσει ότι με τη σοδειά των αμπελιών της μακαρίτισσας ο μαστρο-Στεφανής είχε αγοράσει ένα περιβόλι στο όνομά του. Και το χειρότερο πως όταν την ενταφίαζαν αυτός πήγε και έβγαλε τα μπρατζόληα όπου εφόριε κόκκινα βελουδά και τα πήρε και τα πούλησε. Τη μαρτυρία της

¹ Οι ρήξεις που προκαλούν στον οικογενειακό ιστό οι προτιμυσιακές μεταβιβάσεις (θέμα που ελάχιστα από όσο γνωρίζω έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία) πολύ λίγο έχουν αποτυπωθεί στις δικαιοπραξίες. Ιδιαίτερα πλούσιες σε παρόμοιες πληροφορίες είναι οι Άποφάσεις των Κριτηρίων της γειτονικής Μυκόνου (βλ. Μ. Τουρτόγλου 1985) από όπου εξάγεται ένα πλούσιο υλικό για τις μορφές που μπορούσαν να πάρουν οι διεκδικήσεις των παιδιών ως προς τους γονείς, διάφορες από αυτές μεταξύ αδελφών ή το εξαιρετικά σύνθετο κεφάλαιο των συζυγικών διενέξεων. Τα δικαιοπρακτικά της Νάξου, χωρίς να τις παραλείπουν, από τη φύση τους είναι πιο φειδωλά σε τέτοιου είδους πληροφορίες οι οποίες μας έχουν φτάσει υπό μορφή νύξεων περισσότερο και κυρίως μέσα από τις Μαρτυρίες.

Σπανούδενας επιβεβαιώνει η κερά Μαρούλα του Μιρική ετών 65, ότι δηλαδή εμάλωνε η αυτή κερά Μαρία πως είναι τα κρασιά εδικά της και εκείνος κάνει την αγορά εδικήν του και τα άσπρα ήτανε από εδικά της συμπληρώνοντας ότι από τα κρασιά που πούλησε ο μαστρο- Στεφανής είχε χαρίσει στη γυναίκα του μια καμιζόλα που όταν αυτή πέθανε αυτός την έκοψε και την έκανε ρούχα.

Και η τρίτη μάρτυς κερά Κατερίνα γυνή του ποτέ μισέρ Μιχελή Ακριβού επιβεβαιώνει τα παραπάνω σίγουρα και βέβαια διατί ήτανε παλιά γειτόνισσα και ήτανε πάσα μέρα μαζί . Τις καταθέσεις συμπληρώνει η μαρτυρία της γυναίκας του πεθαμένου αδελφού της κερά Μαρίας για τα πράγματα που αυτή διεκδίκησε για λογαριασμό του άντρα της (Μ. νν. 85, φ. 57).

Το επόμενο παράδειγμα ενδο-οικογενειακής ρήξης περιγράφει τη διαφορά ανάμεσα στην ευγενεσιότητα αρχόντισσα κυρία Ζαμπέτα Κορονέλλα, χήρα του ποτέ αφέντη Γερμανού Κορονέλλου, και την αρχοντοπούλα της κυρία Μπελέγγρα, συμβία του αφέντη Βερνάρδου Βέγα. Η διαφορά που είχε προκύψει είχε ως αντικείμενο το προυκί και τες αγορές ας είναι στάμπιλε ας είναι μόμπιλε του ποτέ αφέντη Γερμάνου, πατέρα της Μπελέγγρας και συζύγου της Ζαμπέτας. Ηβουλόμενοι, μητέρα και κόρη, να βάλουσι μιαν βολάν διά πάντα τέλος της αυτής διαφοράς ...ομοφωνισμένοι και συμβιβαστικώς κάνουνσι το παρόν κομπρομέσο ... και ονοματίζοντας δια αιρετούς κριτές και αρμπίτρους εις αυτήν των την διαφοράν ... δίδοντας εξουσίαν να δούσιν και να κυβερνήσουσιν την διαφοράν τους ... δια να αναπάψουσιν κατά τον καλύτερον τρόπον όπου εμπορέσουσιν και δια να πάψουσιν τα σκάνδαλα οι λίτες τα κρισολογήματα όπου έμελλαν να γεννηθώσιν ανάμεσον τος ... (ΑΚΑΝ Πράξεις Μ. ΉΣουμαρίπα 7/3/1668).

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι κάποιες φορές είναι εμφανής η προσπάθεια συγκάλυψης των ρήξεων αυτών. Προς αυτή την κατεύθυνση, νομίζω, ότι θα πρέπει να ερμηνευτεί η ομολογία του μισέρ Σταμάτη Ντονάδου που ζητά από τον Μηνιάτη να γράψει ότι το σπίτι που αγόρασαν στις Μέλανες αυτός και η γυναίκα του αγοράστηκε με χρήματα αυτής της

τελευταίας αλλά από σφάλμα του γραφέως (!) καταγράφηκε ως από κοινού αγορά (Mnv. 85, φ. 26)

Το ενδεχόμενο των ρήξεων πάντως είναι κάτι που αναφαίνεται πολύ συχνά στα έγγραφα όπως και οι προκαταβολικές προσπάθειες που καταβάλλονται για την αποφυγή τους. Η κερά Χρυσίνα προβαίνει σε οικονομικές διευθετήσεις με τον άντρα της, τον μαστρό Δημήτρη της Δάφνης: έτσι, για τα 30 ρεάλια που του χρωστά, του μεταβιβάζει γονικό χωράφι στην Έμπασιν με την πρόβλεψη όμως ει δε πάλι εις κανέναν καιρόν που ήθελεν τύχειν τίποτις σκάνδαλο ανάμεσόν τος, ο άντρας της να μπορεί να παίρνει τα χρήματά του πίσω επιστρέφοντας της όμως το χωράφι. Η όλη διευθέτηση συνοδεύεται από την κοντετζιό να ευρίσκονται πάντα μαζί ωσάν είναι όλα τα αντρόγυνα (Mnv. 86, 417).

Τον ίδιο φόβο για μελλοντικές ενδο-οικογενειακές ρήξεις θα αναγνώριζε κανείς και κάτω από τις εξαιρετικά συχνές ρυθμίσεις τις σχετικές με τη διευθέτηση του χώρου που συνοδεύουν τις μεταβιβάσεις των σπιτιών κυρίως στο Κάστρο: η πορτούλα του σπιτιού του γονικού μου να μπορεί να φράζεται δια να μην έχουσιν σκάνδαλα ...ακόμη και το παραθύριν όπου ήνοιξεν ο άντρας μου επάνω απέ το δώμα να μπορεί να φράζεται όποτε εθέλασι να κτίσουσι απάνω καμάρα δια να μην έχουν κανένα κοντραστιό (Mnv. 86, φ. 125).

Από τη μεριά τους οι δικαιопάροχοι διέθεταν τρεις, νομίζω, τρόπους προκειμένου να εξασφαλίσουν την ατομική τους βούληση. Ο πρώτος απο αυτούς τοποθετείται στο επίπεδο του συμβολικού, ενώ οι δύο άλλοι ερείδονται σε ένα πολύ πιο σταθερό και εθιμικά κατοχυρωμένο υπέδαφος.

Ως συμβολικό τρόπο κατοχύρωσης εκλαμβάνω τήν κατάρα που συχνά καλείται να συμπληρώσει τους δρόμους του ορθολογισμού. Ο κυρ Γεώργης Κουρλέτης μοιράζοντας τα περιουσιακά του στοιχεία στα παιδιά του όρισε: το πράμα που αφήνει της Λαμπρινής και του Βασίλη να το κάνει ο Βασίλης ωσποτέ είναι αζάπισσα η Λαμπρινή και να της δίνει την εμίσή νιτράδα να μην τη γελά ή δε και ήθελεν την γελάσειν να έχει

την κατάρα του (Μην. 85, φ. 164-165)¹. Ορισμένες φορές στην κατάρα του ίδιου του διαθέτη προστίθεται και η κατάρα άλλων, συγγενικών, προσώπων. Έτσι, η γυνή του μαστρο-Μάρκου Παναγόπουλου τη Διαθήκη που συντάσσει το 1682, παραμονή Χριστουγέννων, επειδή φοβάται ότι θα πεθάνει από κάποια ασθένεια οπού της ήλθεν εις το βυζίν, την ισχυροποιεί διευκρινίζοντας ότι *όποιο παιδί ήθελε ευρεθείν να διασεύσειν... τη Μαρία να έχειν την κατάρα μου και των γονέων μου* (Μηνιάτης 86, 284).

Σε ορισμένες περιπτώσεις διευκρινίζεται ποιο είναι το μέγιστο κακό που η κατάρα μπορεί να επισύρει. Ο κατάκοιτος κυρ Νικόλας Στρούβαλης, ο επονομαζόμενος Χαρχαλίας, εξασφαλίζει την κληροδοσία προς τη γυναίκα του από τις απαιτήσεις των παιδιών του διευκρινίζοντας ότι *όποιο παιδί του ήθελε την μπειράξειν ή να την εσυχύσειν να έχει την κατάραν του και ποτέ προκοπή να μη δει* (Μην. 86, 881).

Ο δεύτερος τρόπος κατοχύρωσης της ατομικής βούλησης ήταν η προσφυγή στον εθιμικό κανόνα βάσει του οποίου τα μερίδια των κληρονόμων δεν ήταν ορισμένα αλλά εναπόκειντο στην κρίση των διαθετών να τα ορίσουν, πολύ ή ολίγο κατά τη διατύπωση των εγγράφων. Παράδειγμα αυτής της επιλογής η διαθήκη που συντάσσει ο άτεκνος πρε Τομάζος Μπάλιος δια της οποίας ευνοεί τον ανηψιό του Μάρκο και τον γιό του τελευταίου Τομάζο ενώ η ανηψιά του κερά Μαντελένα και τα παιδιά της θα πρέπει να αρκεστούν σ'ένα αμπέλι και μιά μικρή καυκάρα. Η κοντετζιόν εδώ είναι να μένη κοντέντα, να μην πη ότι εκείνης ήφηκε λίγα και άλλου πολλά... Στην περίπτωση δε που αυτή η τελευταία εγείρει αξιώσεις κι αν ίσως γυρέψη να σκανταλίσην να είναι πριβάδα, θα της αφαιρεθούν δηλαδή και θα πάνε όλα στους κληρονόμους του Μάρκου (Μην. 86, 377).

¹ Ο Γρ. Αμάης ιερομόναχος και κατά συνέπεια εγγύτερος σε μια λογιότερη παράδοση επικαλείται μαζί με την δική του και την κατάρα των 318 Θεοφόρων Πατέρων των εν Νικαία Συνόδου συν την κατάρα του Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου (Μην. 85, φ. 24-25). Η κατάρα αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα που θα άξιζε κάποια στιγμή να μελετηθεί αυτοτελώς, από τη σκοπιά της συμβολικής ανθρωπολογίας.

Ο τρίτος τρόπος που πιστοποιείται από τα έγγραφα είναι η αλληλογία, η εγκαθίδρυση δηλαδή ως διαιτητού εκπροσώπων της τουρκικής εξουσίας.

Η άτεκνη κερά Κεριακή, που με τη Διαθήκη της σαφώς ευνοεί τον ένα από τους δύο ανηψιούς της, φροντίζει να διευκρινίσει: να μην ... τον επειράξει τον άνωθεν Μαθιό μήτε ο Δρακάκης μήτε από άλλους εδικούς ... όποιος ήθελεν σκωθεί να τον επειράξει τον Μαθιό να πλερώνει της αφεντίας εκάτό ρεάλια (Μην. 85, φ. 99-100). Στο Αβαντάριο που συντάσσουν για τον γιο τους Φρατζέσκο, ο αφέντης Τζαμπατάκης Μπαρότης και η αρχόντισσά του Μαριέττα Μπαρότη-Σουμαρίππα, η αλληλογία ανέρχεται σε 2.000 ρεάλια: ει δε και από σκάνδαλο του εκθρού ήθελε αλληλογήσει ... τόσον το παιδί ωσάν και οι κληρονόμοι του να πληρώνει ρεάλια της κατά καιρούς αυθεντίας 2000 (Ε36). Το ποσό της αλληλογίας όμως ορίζεται εξίσου υψηλό (1000 άσπρα) και στην περίπτωση ενός Προικοσυμφώνου που συντάσσεται στο χωριό Ποταμιά (Μην. 85, φ. 36). Το ίδιο και στο Προικοσύμφωνο του 1666 που προέρχεται από το χωριό Αγερσανί και όπου συνάγεται ότι ο γαμπρός είναι γεωργός (Μην. 85, φ. 230).

Το ποσό που τίθεται ως αλληλογία ορίζεται άλλοτε να το εισπράξουν εξ ημισείας η κατά καιρόν αφεντία και ο δεύτερος των συμβαλλομένων, ο εμμένων δηλαδή: το ήμισυ της αφεντίας και το ήμισυ της μερίδος όπου θα στέρξει. Όμως, μπορεί ως αποδέκτης της να οριστεί μόνο η αυθεντία ή και μόνο ο εμμένων.

Οι τρόποι πάντως εξασφάλισης της ατομικής βούλησης δεν αποκλείεται να συμπληρώνονται: να έχει την κατάρρα του Χριστού και της Παναγίας και την εδική του και να πληρώνουσι της αφεντίας ρεάλια 10 (Μην. 85, φ. 40).

Από τους τρεις -- αν συνυπολογίσει κανείς και τις δυνάμεις που διέθετε σε επίπεδο νοοτροπιών η κατάρρα-- αυτούς τρόπους περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μου, ο τελευταίος. Για το νομικό πλαίσιο της αλληλογίας ανατρέχω στις παρατηρήσεις του Μ. Τουρτόγλου (1975:114). "Στα συντασσόμενα συμβόλαια και συνυποσχετικά και

προκειμένου να αποφευχθεί το μειονέκτημα του ανεκτέλεστου, επικρατούσε η συνήθεια, που είχε την προέλευσή της από τα κρατούντα στο Βυζάντιο, να συμφωνούνται από τους συμβαλλόμενους στα συμβόλαια για μεγαλύτερη ασφάλεια ποινικές ρήτρες τις οποίες έπρεπε να πληρώσει εκείνος που υπαναχωρούσε από τη σύμβαση όχι μόνο στον εμμένοντα σ' αυτή αλλά και προς τον κυρίαρχο¹.

Το θεωρητικό, ωστόσο, ενδιαφέρον της αλληλογίας έγκειται στο ότι αναιρεί τη μη προσφυγή στις κυρώσεις του δημόσιου ως συστατικό του οικιακού χώρου².

Μένει να σχολιαστεί ένα τελευταίο σημείο, αυτό που σχετίζεται με τον βαθμό αναγνώρισης εκ μέρους των ίδιων των Υποκειμένων του χαρακτήρα της ανταλλαγής, που η ανάλυση εντόπισε στις διάφορες πρακτικές. Θα θυμίσω, στο σημείο αυτό, ότι ο P. Bourdieu θεωρεί την απόκρυψη της ανταλλαγής ως συστατικό στοιχείο των προκαπιταλιστικών οικονομιών.

Όσον αφορά τη Νάξο, από τα κείμενα προκύπτει μια μάλλον μικτή εικόνα.

Οι αιτιολογήσεις, για παράδειγμα, που ανέφερα στην αρχή αυτού του κεφαλαίου δια χάρες πολύ συχνά συμπληρώνονται και με το δια δούλευσες. Σε αναφορά με την αιτιολόγηση των δωρεών "δια χάριν" θα ήταν λάθος να μη σημειωθούν ορισμένα προβλήματα που σχετίζονται με τη χρήση αυτής της σταθερής φράσης. Η αιτιολόγηση "δια χάρες" απαντά σε όλες τις συλλογές νοταριακών εγγράφων που τυχαίνει να έχω υπόψη μου και οι οποίες προέρχονται από διάφορες περιοχές και διαφορετικές εποχές του ελλαδικού χώρου και βέβαια σχετίζεται με την απαιτούμενη ήδη από το βυζαντινό δίκαιο αιτιολόγηση της δωρεάς. Ωστόσο πιστεύω ότι οι

¹ Στα έγγραφα της Νάξου απαντώνται πάρα πολλές περιπτώσεις αλληλογίας που θα έπρεπε να εξεταστούν αναλυτικότερα, τόσο π.χ. ως προς το σε ποιές περιπτώσεις τίθενται, τι αντιπροσωπεύει το ποσό που ορίζουν ως ποινή και, κυρίως, κατά πόσο λειτουργούσε στην πράξη ο θεσμός αυτός.

² Όπως έχω ήδη αναφέρει, για τον M. Fortes τουλάχιστον, η μη προσφυγή αυτή θεωρήθηκε από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του οικιακού χώρου.

συμπληρωματικές φράσεις που την ακολουθούν, και οι οποίες παραλλάσσουν κατά περίπτωση, σαφώς αποτελούν υποκειμενικές επιλογές και άρα μπορούν να εκληφθούν ως δηλωτικές της αναγνώρισης υπηρεσιών που προσεφέρθηκαν¹.

Γενικότερα, όμως, και όπως προκύπτει και από το υλικό των προηγούμενων κεφαλαίων, η ανταλλακτική διάσταση δεν παραγνωρίζεται, έστω και αν ο βαθμός της αναγνώρισής της ποικίλλει τόσο ανάλογα με τους στόχους της στρατηγικής όσο και ανάλογα με τους αποδέκτες. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι για τα δρώντα υποκείμενα οι πρακτικές της ανταλλαγής επέχουν θέση ή αντιμετωπίζονται υπό το σκήμα της εξαγοράς.

Χωρίς να υπεισέρχομαι στις καθαυτό οικονομικές παραμέτρους του υλικού της Νάξου θα σημειώσω δύο στοιχεία που προκύπτουν από την αποδελτίωση των εγγράφων:

- α) στις μεταβιβάσεις πολύ σπάνια περιέχονται μετρητά
- β) τα μεταβιβαζόμενα σε καμία περίπτωση δεν αποτιμώνται σε χρήμα.

Ο όποιος, χαμηλός ενδεχομένως, βαθμός εκκρηματισμού της δεδομένης κοινωνίας δεν επαρκεί να ερμηνεύσει τις δύο παραπάνω ιδιομορφίες.

Οι αγοραπωλησίες μεταξύ συγγενών δεν περιελήφθησαν στην ανάλυση του υλικού, κυρίως για τον λόγο ότι σπάνια περιέχουν πληροφορίες διαφωτιστικές για τη σκοπιά που αυτό το κείμενο υιοθετεί, για τις σχέσεις δηλαδή μεταξύ των προσώπων. Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρηθεί ότι από το υλικό απουσιάζουν πράξεις αγοραπωλησιών, τα στοιχεία των οποίων πολύ συχνά παραπέμπουν στην λογική της αγοράς. Αλλά και σ' ένα γενικότερο επίπεδο, οικονομικές συναλλαγές κάθε είδους (δάνεια, αγοραπωλησίες, ανταλλαγές) εντοπίζονται μεταξύ συγγενών κάθε βαθμού, έχοντας ως αντικείμενο τους αγαθά κάθε είδους².

¹ Η ιδέα της χάρης ως αναλυτική έννοια θίγεται, από όσο μπορώ να ξέρω, για πρώτη φορά συστηματικά από τον J. Pitt-Rivers σε σχέση κυρίως με το θείο (1992:215-244).

² Δεν είμαι σε θέση να αποκλείσω το ενδεχόμενο κάποιες από τις πωλήσεις αυτές να ήταν εικονικές ή να πρόκειται για τακτικές κινήσεις στρατηγικών που αδυνατώ να ανιχνεύσω. Πιστεύω πάντως ότι θα ήταν λάθος όλες οι αγοραπωλησίες μεταξύ συγγενών που αποτυπώνονται στα έγγραφα

Αν συναλλαγές κάθε είδους μεταξύ συγγενών, συναλλαγές που μαρτυρούν τη λογική της αγοράς, εντοπίζονται στο υλικό και δεν μπορούν να αποκλειστούν, θεωρώ ωστόσο ότι θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς ότι οι ανταλλακτικές στρατηγικές παρακολουθούν το σχήμα της εξαγοράς.

Εξαιρετικά αποκαλυπτικά, για τη σκοπιά αυτού του κειμένου θεωρώ τα στοιχεία που παρέχει μια παλιότερη αγοραπωλησία, εκείνη που έγινε στη Νάξο, στις 13 Οκτωβρίου 1596, ανάμεσα στην Ειρήνη Λιμπράντου και τον αδελφό της, όπου η πρώτη πούλησε προς τον δεύτερο μισό κήπο με αντάλλαγμα μια κουρτίνα και ένα σεντόνι. Η ανισομέρεια της ανταλλαγής δεν διαφεύγει την προσοχή κανενός, ούτε και της ίδιας: και η λεγόμενη κερά Ρήνη απομένει κοντέντα με ταύτα τα ρούχα για πληρωμή του άνωθεν περιγαρδίου (κήπου) και όποτε που να' θελε ξίζει και πλειότερα το περιγάδι από τα ρούχα είναι κοντέντη και αναπαμένη και προμετάρει ποτέ για κανένα καιρόν να μη γυρέψει πλειόν δικαιώματα γιαυτό το πράγμα. (Ναξ. 16, 23). Οι δηλώσεις της κερά Ρήνης υπαινίσσονται το βασικότερο κατά τη γνώμη μου στοιχείο, την άρνηση ισοτιμιών στις ανταλλακτικές στρατηγικές χωρίς αυτό να σημαίνει και την αδιαφορία γι' αυτές.

Τελικά, η εικόνα του οικιακού χώρου ως χώρου ιδιωτικού ήτοι κλειστού, χώρου των γυναικών και των θετικών τους συναισθημάτων, πεδίο της μη ανταλλαγής, του οποίου η επικοινωνία με τον δημόσιο χώρο διαμεσολαβείται από το πρόσωπο ενός άντρα-αρχηγού του οίκου δεν επιβεβαιώνεται για τη Νάξο του 17ου αιώνα.

Το άνοιγμα του οικιακού χώρου, πέρα από τις λεπτομέρειες που είναι σε θέση να καταθέσουν οι γειτόνισσες της πεθαμένης κερά Μαρίας, πιστοποιείται μεταξύ άλλων, και κατά τη γνώμη μου κυρίως, από το θεσμό της αλληλογίας.

Το συναίσθημα είναι βέβαιο ότι εντοπίζεται, σε προνομιακό έστω συσχετισμό με τα γυναικεία πρόσωπα, με τη διαφορά ότι δεν είναι πάντα και κατ' ανάγκη θετικό. Μπορεί να υποκινεί μεταβιβάσεις εξίσου όμως μπορεί να υποκινεί και

να θεωρηθούν εικονικές.

αποκληρώσεις. Οι μεταβιβάσεις πάλι που υποκινούνται από το συναίσθημα καθόλου δεν αποκλείεται να συναιρούν και πρακτικά μελήματα.

Ο οικιακός χώρος δεν αγνοεί ούτε το δόλο ούτε τη (συναισθηματική μεταξύ άλλων) βία, έστω κι αν ορισμένες φορές επιχειρεί να τα συγκαλύψει, όπως φάνηκε από το σφάλμα του γραφέως.

Επίσης ο οικιακός χώρος μπορεί να μην εξαγοράζει, αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι αγνοεί ή παραβλέπει απολύτως το ανταλλακτικό περιεχόμενο των σχέσεων.

Τέλος, και σ' αυτό το κεφάλαιο φάνηκε πώς οι γυναίκες είναι σε θέση να ενεργοποιούν προσωπικές στρατηγικές αποκλεισμού ή προτίμησης των κληρονόμων, όπως είναι σε θέση να περιφρουρούν την τιμή της γενιάς τους ή να εισάγουν νόθα παιδιά στον οικιακό χώρο, αφομοιώνοντάς τα δια του συναισθήματος, υπερβαίνοντας τα καθιερωμένα από τη βιβλιογραφία στερεότυπα.

Στα όρια του οικιακού χώρου τα Δρώντα Υποκείμενα, άντρες και γυναίκες, είναι σε θέση να ενεργοποιούν ατομικές στρατηγικές, οι οποίες δεν συμπλέουν απαραίτητα με τις στρατηγικές των υπολοίπων μελών του ίδιου χώρου¹.

Ως προς το εξαιρετικά επίμαχο στη βιβλιογραφία θέμα του στόχου της ατομικής αυτής στρατηγικής το υλικό έχει δείξει ότι αυτή ταυτίζεται με το ατομικό συμφέρον, υπό τον όρο όμως ότι αυτό το τελευταίο κατά κανένα τρόπο δεν θα πρέπει να εκληφθεί ταυτόσημο προς την οικονομική μεγιστοποίηση. Στόχος της ατομικής στρατηγικής μπορεί να είναι, όπως φάνηκε, τόσο η εξασφάλιση (κατά ποικίλους και μεταξύ τους ανομοιογενείς τρόπους) του συμβολικού κεφαλαίου της γενιάς όσο και η ατομική επιβίωση ή η συνδρομή σε περιπτώσεις ασθενειών.

Όσο και αν θα ήταν λάθος να αποκλειστεί η ύπαρξη οικογενειακών στρατηγικών, η παράθεση του υλικού έδειξε ότι θα ήταν εξίσου λάθος να παραγνωριστεί και η ύπαρξη ατομικών

¹Για την έννοια της "οικογενειακής στρατηγικής" στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Δ. Τσαούσης (1991:143) και Κ. Τσουκαλάς (1987: 260-286). Και οι δύο παραπάνω συγγραφείς φαίνεται να υπονοούν ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό των στρατηγικών στα όρια του οικιακού χώρου το σχήμα της "συγκέντρωσης και επαναδιανομής" (pooling).

στρατηγικών με αποκλίνοντες στόχους, που ενδέχεται να οδηγούν και σε συγκρούσεις. Ο οικιακός χώρος άλλωστε όχι μόνο δεν αγνοεί τις συγκρούσεις αλλά και τις προβλέπει. Κάποιες φορές δε, αμύνεται και προκαταβολικά, που σημαίνει ότι διαθέτει εγκατεστημένους τρόπους για την πρόληψή τους. Οι τρόποι αυτοί μπορεί να τοποθετούνται στο πεδίο του συμβολικού κυρίως όμως προσφεύγουν, διά της αλληλογίας, στον εξω-οικογενειακό κώδικα του δικαίου.

Ο οικιακός χώρος δείχνει να έχει επίγνωση όχι μόνο της συγκρουσιακής του διάστασης, αλλά και του γεγονότος ότι διά των ανταλλαγών μπορεί να ανατάσσονται οι υπάρχοντες ή να δημιουργούνται "οιωνεί" συγγενικοί δεσμοί.

Για τους κατοίκους της Νάξου δεν θα μπορούσε να υποστηριχτεί ως απαράβατος κανόνας ότι "το αίμα είναι πυκνότερο από το νερό". Υπάρχουν περιπτώσεις που θέτουν εν αμφιβόλω το θεωρητικό αυτό αξίωμα δείχνοντας ότι σε πολλές περιπτώσεις η συγγένεια "πρέπει να κατασκευάζεται και να ενδυναμώνεται" (Bretell 1991:460). Δεν θα υποστηρίξω ότι τα παραπάνω συνιστούν τις κυρίαρχες όψεις της συγγένειας για τη Νάξο του 17ου αιώνα. Προφανώς θα πρέπει να υποθέσει κανείς, παράλληλα προς τις ανισότητες και ασυμμετρίες, και μορφές συμπληρωματικότητας και αλληλεγγύης (Ortner 1984:155). Απλώς, πιστεύω, ότι στο παράδειγμά μου τουλάχιστον, δεν αποτελούν οπωσδήποτε και τον κανόνα.

Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος έγγραφα

Οι σελίδες που προηγούνται ξεκίνησαν από την υπόθεση ότι οι μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων, που μια ολόκληρη θεωρητική παράδοση επιμένει να θεωρεί ως εφαρμογή εθιμικών κανόνων, αν εξεταστούν από τη σκοπιά της θεωρίας της πρακτικής αποκαλύπτουν όψεις που απομακρύνονται από τους κανόνες και αποκαλύπτουν στρατηγικές εντασσόμενες σ' ένα παιχνίδι αμοιβαιότητας που εν πολλοίς παρακολουθεί το σχήμα που έχει προταθεί για το δώρο, ότι δηλαδή κάθε παροχή υποχρεώνει σε αντιπαροχές και ανταποδόσεις.

Υπ' αυτό το πρίσμα επιχειρήθηκε η ανάγνωση ενός μέρους από τα 3000 περίπου δικαιοπρακτικά έγγραφα που έχουν σωθεί από το νησί της Νάξου και τοποθετούνται χρονικά στον 17ο αιώνα. Το υλικό αυτό από πολλές απόψεις αποδεικνύεται εξαιρετικά πρόσφορο για τον έλεγχο μιας τέτοιας υπόθεσης.

Καταρχήν το νοταρικό σύστημα της Νάξου κατά τον 17ο αιώνα αντιπροσωπεύει ένα από τα καλύτερα ολόκληρου του ελληνικού χώρου, ενώ οι δύο κώδικες του Μηνιάτη που κυρίως επεξεργάστηκα διασώζουν ένα ευρύ φάσμα πράξεων άμεσα συνδεδεμένων με την καθημερινή ζωή.

Κατά δεύτερο (και πιο σημαντικό) λόγο, οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης περιοχής την καθιστούν ιδανικό, προς την κατεύθυνση αυτή, επιστημονικό παράδειγμα.

Η επιβολή της τουρκικής κυριαρχίας, ήδη επί ένα σχεδόν αιώνα πριν την εποχή που τοποθετούνται τα έγγραφα, δεν φαίνεται να είχε καταργήσει τις προϋφιστάμενες διαιρέσεις των κατοίκων της Νάξου σε λατίνους -καθολικούς- οικονομικά κυρίαρχους και έλληνες-ορθόδοξους και οικονομικά υποτελείς, έστω και αν το παραπάνω σχήμα επέχει θέση γενικής ταξινόμησης που επιδέχεται πολλές εξαιρέσεις.

Παραμένει αναμφισβήτητο ότι η ναξιώτικη κοινωνία της τουρκοκρατίας είναι μια κοινωνία έντονα διαφοροποιημένη και

ιεραρχημένη, με κύριο άξονα αναφοράς την αντίθεση των δογμάτων. Στην περίπτωση της Νάξου, οπωσδήποτε βρίσκομαστε μακριά από τον τύπο εκείνο της κοινωνίας της οποίας τα μέλη ανταγωνίζονται να παραμείνουν ίσα¹.

Το εθιμικό σύστημα που διέπει τις μεταβιβάσεις ορίζει ότι ο κάθε σύζυγος εισφέρει στον γάμο ένα τμήμα από την περιουσία τόσο του πατέρα του όσο και της μητέρας του. Η συζυγική ομάδα που δημιουργείται είναι υπεύθυνη για τη μεταβίβαση των αντίστοιχων περιουσιακών στοιχείων στους απογόνους που θα γεννηθούν από την ένωση αυτή. Η ομάδα των ατόμων που έχουν κληρονομικά δικαιώματα πάνω στο σύνολο που προκύπτει από τη διπλή αυτή κληρονομιά ορίζονται ως οι πρόσσιμοι και συνιστούν μια οικονομικά αλλά και ηθικά αλληλέγγυα μονάδα. Ο ρόλος της ομάδας αυτής καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής σε περιπτώσεις "κρίσης", για παράδειγμα επί ατεκνίας ή επί παραβάσεων των όρων της τιμής, οπότε και αναδεικνύεται ως ο πραγματικός ιδιοκτήτης του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων.

Η συζυγική οικογένεια που προκύπτει από τον γάμο ατόμων που ανήκουν σε δύο διαφορετικές γενιές αναλαμβάνει να διατηρήσει τη θέση που η κατοχή των αντίστοιχων περιουσιακών στοιχείων της όρισε στην κοινωνική ιεραρχία. Στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες που γνώρισε ο χώρος του Αιγαίου κατά τον 17ο αιώνα δεν αποκλείεται στα παραπάνω να πρέπει να προστεθεί και ένα στοιχείο οικονομικού ανταγωνισμού είτε μεταξύ των μεμονωμένων ομάδων είτε μεταξύ των παλαιών και των νέων ανερχόμενων στρωμάτων.

Από τα έγγραφα καθίσταται σαφές ότι, ο ανταγωνισμός αυτός, πέρα από το πεδίο του οικονομικού, θέμα στο οποίο η εργασία αυτή δεν επεκτάθηκε και για το λόγο ότι έχει ήδη μελετηθεί διεξοδικά, διεξάγεται και επί συμβολικών πεδίων, χωρίς το επίθετο συμβολικός να σηματοδοτεί απουσία υλικών συμφερόντων. Η ομάδα των λατίνων ευγενών με τα όποια προνόμια της έχει κατορθώσει να διασώσει ύστερα από την υποταγή στην οθωμανική εξουσία, εξακολουθεί να διαχέει, τουλάχιστον σε ορισμένους τομείς, τα δικά της μοντέλα τιμής

¹ Για τον εξισωτικό ή όχι χαρακτήρα των μεσογειακών κοινωνιών βλ. (μεταξύ άλλων) O' Neil 1985: 1-22.

που συνιστούν, όπως εγώ πιστεύω, και τα καθαυτό πεδία όπου οι λοιπές κοινωνικές τάξεις ανταγωνίζονται για τη διατήρηση της τιμής τους, αντιτάσσοντας τα κατά περίπτωση διαθέσιμα μέσα τους.

Έτσι, αν τα κάθε είδους δικαιοπρακτικά έγγραφα μαρτυρούν γενικά ένστοχη συμπεριφορά, η προσφυγή στη στρατηγική δράση φαίνεται στη Νάξο του 17ου αιώνα, συγκριτικά, περισσότερο αιτιολογημένη, πράγμα που νομιμοποιεί επιπροσθέτως και την γωνία προσπέλασης αυτού του κειμένου.

Προϋπόθεση για την κατανόηση αυτού του σύνθετου παιχνιδιού των ανταλλακτικών στρατηγικών ήταν να διευρυνθεί ο ορισμός των στόχων, των επιζητούμενων, δηλαδή, ανταλλαγμάτων.

Έτσι, αν οι μεταβιβάσεις, σε πολλές (δεν θα έλεγα πάντα οριακές) περιπτώσεις ενδέχεται να λειτουργούν με βάση τη λογική του δώρου, που υποχρεώνει τους αποδέκτες σε ανταποδόσεις, οι ανταποδόσεις αυτές θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι μπορούν να τοποθετούνται τόσο επί υλικού όσο και επί συμβολικού επιπέδου, γνωστού όντος ότι τα δύο αυτά δεν αποτελούν παρά όψεις του ίδιου νομίσματος.

Στην περίπτωση της Νάξου αυτή η μεταστρεψιμότητα του υλικού σε συμβολικό κεφάλαιο εντοπίστηκε σε δύο πεδία που συνέχονται με θέματα τιμής. Εδώ η ανταλλαγή υλικού προς συμβολικό κεφάλαιο αποσκοπεί να εξασφαλίσει τους όρους που θέτει ο κοινωνικός ανταγωνισμός στο διπλό πεδίο της γυναικείας αγνείας και στο επίπεδο της κοινωνικής μνήμης. Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία ανταλλαγών που εντόπισε η αποδελτίωση συνέχεται με το ποικίλο εκείνο σύνολο των υπηρεσιών που επιτάσσει η πρακτική συγγένεια και που στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιστοιχεί προς τη βιολογική ανεπάρκεια και την αδυναμία προς αυτοεξυπηρέτηση που συνεπάγεται η προχωρημένη ηλικία αλλά και η ασθένεια μέσα σ' ένα σύστημα που στερείται από την ίδια του τη δομή μηχανισμούς για την αντιμετώπιση αυτών των φάσεων της ανθρώπινης ζωής.

Ανεξάρτητα από τον βαθμό εκκρηματισμού της δεδομένης κοινωνίας, είναι σίγουρο ότι ως προς ένα σύνολο αιτημάτων,

διατηρούνται σ' αυτήν ορισμένοι χώροι οι οποίοι διέπονται από το σχήμα εκείνο που ονομάστηκε "οικονομία του δώρου", με την έννοια ότι ζητούμενο δεν αποτελεί η οικονομική μεγιστοποίηση, αλλά να επιτευχθεί ο κατά το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός οφειλετών.

Μια σειρά πληροφορίες που προέκυψαν από την αποδελτίωση του υλικού υπεδείκνυαν, κατά πρώτο λόγο, την κεντρική τοποθέτηση των μελημάτων της τιμής για τη δεδομένη κοινωνία. Οι αναλύσεις των πρώτων μελετητών της Μεσογείου αναφορικά με την πολύσημη αυτή έννοια, που "συναιρεί ψυχολογικές και κοινωνικές λειτουργίες και η οποία μπορεί να επέχει ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στις ατομικές επιδιώξεις και την κοινωνική αποτίμηση" (Pitt-Rivers 1968:503) αποδείχθηκαν εξαιρετικά βοηθητικές στο σημείο αυτό.

Σε μια κοινωνία διφυή και ιεραρχημένη όπως αυτή της Νάξου ο γάμος --αν ποτέ σε καμιά ανθρώπινη κοινωνία αφέθηκε ελεύθερος-- έπρεπε να ελεγχθεί προκειμένου να επιτευχθεί η επιζητούμενη κυρίως (όχι όμως αποκλειστικά) από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ενδογαμία. Θεώρησα ότι το περιουσιακά στοιχεία τα οποία προσφέρονται είτε προς ανήλικα παιδιά υπό τον όρο της υπακοής είτε προς ανύπαντρες κοπέλες υπό τον όρο να τηρήσουν την προγαμιαία αγνεία συνιστούν κατ' ουσίαν ανταλλάγματα προκειμένου να διατηρηθεί η ατομική τιμή η οποία συνέχεται και συναποτελεί την συλλογική τιμή της ομάδας των προσίμων.

Ότι η ατομική τιμή αποτελεί ένα είδους συμβολικού κεφαλαίου το οποίο συντήκεται με το υλικό κεφάλαιο της ομάδας των προσίμων φάνηκε περισσότερο καθαρά από τις περιπτώσεις που τα περιουσιακά στοιχεία καταλείπονται στην επικαρπία του ενός από τους δύο συζύγους, δικαίωμα που το ισχύον εθιμικό δίκαιο κανονικά τους αφαιρούσε. Εδώ οι δεσμεύσεις οι σχετικές με την τιμή φαίνονται να απομακρύνονται από το σώμα και να πλησιάζουν τον κώδικα της σύμβασης: ο επιζών σύζυγος αλλά και η επιζώσα σύζυγος μπορούν να διατηρήσουν έως το θάνατό τους την επικαρπία των προικίων του άλλου μέρους, υπό τον όρο της μη δευτερογαμίας τους. Οι ρήτρες αυτές, ίδιες για άντρες και γυναίκες, αποκαλύπτουν και ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως η

ιδιοτυπία του παραδείγματος της Νάξου στη βιβλιογραφία για την τιμή.

Μόνο αν δεχτεί κανείς ότι το κεφάλαιο που καλείται να διαχειριστεί μια ομάδα προσσίμων σύγκειται από ένα υλικό και από ένα συμβολικό μέρος ενώ συγχρόνως η διατήρηση της τιμής που συνδέεται με αυτό προϋποθέτει και εξαρτάται από την τήρηση της ατομικής τιμής, φαίνεται γιατί το παράδειγμα της Νάξου αποφέρει αυτή την εξαιρετικά ματεριαλιστική σύνδεση τιμής και περιουσιακών στοιχείων. Στη Νάξο, πάντως, το γυναικείο σώμα έχει αρχίσει (σε επίπεδο τουλάχιστον κανόνων) να υποχωρεί ως μοναδικό πεδίο αποτίμησης της ανδρικής τιμής.

Οι κοινωνικές ομάδες, όμως, όπως είναι γνωστό, δεν ανταγωνίζονται απλώς για την κατάκτηση της τιμής: προηγουμένως και κυρίως αγωνίζονται να επιβάλουν η καθεμιά τη δική της εκδοχή της τιμής ως κυρίαρχη. Υποστήριξα ότι στην Νάξο το καθαυτό πεδίο του ανταγωνισμού για την τιμή τοποθετείται στο πεδίο της θρησκείας και διαμεσολαβείται από την εκκλησιαστική τάξη.

Οι μορφές που παίρνουν οι επιζητούμενες ανταποδόσεις στις πρακτικές που αφορούν τη μετά θάνατον λατρεία του προσώπου μας φέρνουν μπροστά σε ένα σχήμα κλίμακας. Υπάρχουν καταρχήν οι αμοιβές των ιερέων, συγκεκριμένες κατά ποσό, οι οποίες κατά κανόνα καταβάλλονταν σε χρήμα (ή και σε αντικείμενα), και οι οποίες αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν τα επιτασσόμενα από την εκκλησία μνημόσυνα έως τον χρόνο.

Παράλληλα όμως απαντάται και ως πρακτική των μεγάλων κυρίως οικογενειών η αφιέρωση ακινήτων προς την εκκλησία ή προς μέλη της γενιάς που επρόκειτο να εισέλθουν στην εκκλησιαστική ιεραρχία, με σκοπό να εξασφαλιστεί η αέναη μνημόνευση των ευεργετών καθώς και προσώπων της γενιάς τους. Στην περίπτωση που δεν θα υπάρξουν μέλη της γενιάς ιερείς, οι ίδιες οι διατυπώσεις των εγγράφων φαίνεται να ακολουθούν ένα σχήμα ομόκεντρων κύκλων: από τους στενούς συγγενείς προς τους απώτερους και από εκεί σε κάποιον "φτωχό παπά" που εναπόκειται στην κρίση των συγγενών ή του Μητροπολίτη να

επιλέξει ποιον. Από τα στοιχεία των κειμένων προκύπτει πολύ καθαρά ότι το καθαυτό ζητούμενο παραμένει η εξασφάλιση των αένων μνημοσύνων, ανεξάρτητα από το πρόσωπο που θα τα τελεί: πρόκειται κατ' ουσίαν για έναν κοινωνικό ανταγωνισμό (διαμεσολαβούμενο από την Εκκλησία) που αποσκοπεί στην εγκατάσταση του προσώπου του δωρητή στην κοινωνική μνήμη.

Απέναντι στο σχήμα αυτό και ενδεχομένως ως πρακτική περισσότερο ανοικτή στις λαϊκές τάξεις συναντάμε τα ψυχικά που, κατά τη γνώμη μου, παρακολουθούν το σχήμα της θυσίας. Τα προσφερόμενα στην περίπτωση αυτή δεν εξειδικεύονται -- αρκεί να προϋποθέτουν την αποστέρηση του προσώπου που τα προσφέρει. Εδώ εντάσσεται και η ανατροφή των ψυχοπαιδίων όπου μία της όψη θα πρέπει να νοηθεί ως θυσία με την έννοια της προσφοράς υπηρεσιών, οι οποίες θα ανατάξουν την κοινωνική αδικία που συνιστά η ύπαρξη ενός κοινωνικά αποκλεισμένου παιδιού, είτε επειδή είναι όρφανό είτε επειδή είχε γεννηθεί εκτός γάμου.

Τα ψυχικά, παρά το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές διαμεσολαβούνται από την Εκκλησία μπορούν πάντως και να την παρακάμπτουν, στοχεύοντας στην ενδότερη σχέση του ανθρώπου με το θείο.

Τελικά, τα αφορώντα τη λατρεία της ψυχής παρά τις συχνές αλληλοεπικαλύψεις τους (που καθιστούν και δυσχερή την ανάλυση) μας αφήνουν να διαβλέψουμε ένα βασικό οργανωτικό σχήμα: από τα έξοδα της ταφής και τα μνημόσυνα έως τον χρόνο, που στην πραγματικότητα φαίνεται ότι αντιστοιχούσαν στην πληρωμή των ιερατικών υπηρεσιών, και άρα έπρεπε να καταβληθεί το τίμημα τους, στα αέναα μνημόσυνα που αποσκοπούσαν στην αέναη διατήρηση του ονόματος ενός προσώπου στην συλλογική μνήμη και από εκεί στα ψυχικά που κι αυτά τελικά φαίνεται ότι συνδέονταν με το ίδιο αίτημα της διατήρησης της μνήμης του προσώπου.

Την εγκατάσταση του προσώπου και δι αυτού της γενιάς στη συλλογική μνήμη θεώρησα ως κατεξοχήν πεδίο της τιμής για την τουρκοκρατούμενη Νάξο.

Το δεύτερο μεγάλο πεδίο των ανταλλαγών, όπως ήδη ανέφερα, συνιστούν στο κείμενο οι περιπτώσεις εκείνες που

στοχεύεται η εξασφάλιση των λειτουργιών της πρακτικής συγγένειας. Εδώ το παραπάνω σχήμα διαφοροποιείται . Αιτούμενο δεν είναι πλέον η ανταπόδοση συμβολικού κεφαλαίου αλλά η παροχή των υπηρεσιών που σχετίζονται με τον οικιακό χώρο και την πρακτική συγγένεια. Η κυριότερη στρατηγική (που δεν αποκλείει ωστόσο την παράλληλη ύπαρξη και άλλων μορφών) έγκειται στην πρόσδεση ενός ατόμου στον οικιακό χώρο μέσω της προσφοράς περιουσιακών στοιχείων.

Και εδώ η πρώτη διαπίστωση που επιβάλλεται είναι αυτή ενός συνεχούς από την πλήρη έως την "ελλειμματική", όπως θα την ονόμαζε κανείς, συγγένεια και από εκεί στους μη συγγενείς με ποικίλους βέβαια κατά περίπτωση στόχους και διαφοροποιημένα από ταξική άποψη αιτήματα.

Τα παραπάνω επιτρέπουν, όμως, και ορισμένες συμπληρωματικές διαπιστώσεις. Η πρώτη από αυτές αφορά την ταξινόμηση των ίδιων των αγαθών. Όπως προκύπτει κυρίως από τις προσφορές που αποσκοπούν να εξασφαλίσουν τα μνημόσυνα νομίζω ότι στην κορυφή τοποθετείται η κατηγορία των ακινήτων. Όποιος και αν ήταν ο βαθμός εκχρηματισμού της ναξιώτικης κοινωνίας, κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή, συμβολικά τα ακίνητα διατηρούν την πρωτοκαθεδρία. Τα ακίνητα κυρίως (αν και σε ένα βαθμό δεν αποκλείεται το ίδιο να συνέβαινε και με τα αντικείμενα) διατηρούν νομίζω τον αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα τους με την έννοια της πρόσδεσης τους με μια συγκεκριμένη κατά περίπτωση γενιά και για τον λόγο αυτόν μπορούν να επιτελούν εξαιρετικά πολλές και μαζί ποικίλες λειτουργίες: από το να εξασφαλίζουν την τήρηση της προγαμιαίας αγνότητας, την αέναη μνημόνευση όπως και την πρόσδεση των ατόμων στον οικιακό χώρο.

Ένα άλλο θέμα σχετίζεται με τις ιεραρχήσεις. Η ανωτερότητα του δότη, η δυνατότητά του δηλαδή να αναγκάζει τον αποδέκτη σε ανταποδόσεις, προκύπτει από το αναμφισβήτητο γεγονός της εκ μέρους του κατοχής ενός συνόλου περιουσιακών στοιχείων. Κάποτε, η ανωτερότητα του δότη συμπληρώνεται και από την ηλικία, αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις ιεραρχήσεις που εγκαθιστούσε η ηλικία στην εν λόγω κοινωνία.

Πάντως πολύ λιγότερο, συγκριτικά τουλάχιστον, παρεμβαίνει στη συγκεκριμένη κοινωνία, ως διαφοροποιητικός παράγοντας το φύλο. Η εκ μέρους των γυναικών διατήρηση της κυριότητας των προικών περιουσιακών στοιχείων θα αποτελούσε παραδοξολογία να υποστηριχτεί ότι τις εξισώνει με τους άντρες. Αν, ωστόσο, στα πλαίσια της ελληνικής εθνογραφίας, συγκρίνει κανείς τις ναξιώτισσες της τουρκοκρατίας με τα γυναικεία πρόσωπα όπως αυτά προκύπτουν από τις περιγραφές π.χ. του J. Campbell διαφαίνονται τα σημαντικά περιθώρια προσωπικών επιλογών που αυτές διέθεταν, πράγμα που ερμηνεύει ενδεχομένως και τη σημερινή ιδιαιτερότητα της θέσης των γυναικών στον χώρο του Αιγαίου.

Τα περιουσιακά στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται ως μέσα στις ανταλλαγές μπορούν να κυμαίνονται από την κατοχή ενός ολόκληρου τόπου έως την κατοχή ενός άγονου αγρού. Είναι εμφανές ότι σε καμιά από τις μορφές ανταλλαγής που περιγράφονται στις παραπάνω σελίδες δεν έχουμε να κάνουμε με εξαγορά. Η υποχρέωση ανταπόδοσης προκύπτει από τον δεσμό που είναι σε θέση να εγκαταστήσουν τα μεταβιβαζόμενα.

Ως προς τους αποδέκτες, αυτούς δηλαδή που δια της μεταβίβασης ετίθεντο στη θέση των οφειλετών, το κυριότερο στοιχείο που προέκυψε από την αποδελτίωση του υλικού σχετίζεται με τη σημασία της συγγένειας. Τόσο στις περιπτώσεις των ατόμων που καλούντο να αναλάβουν τη μνημόνευση όσο και σ' εκείνες των ατόμων στα οποία ανετίθετο το αίτημα της ζωοτροφίας εντοπίστηκε ένα συνεχές από το κέντρο της συγγενικής ομάδας προς την περιφέρεια, ανάμεσα, δηλαδή, στους εξ αίματος συγγενείς, στους συγγενείς εξ αγχιστείας, στους "πλασματικούς" συγγενείς και τους μη συγγενείς. Εκείνο που φαίνεται ότι προείχε είναι το αίτημα το οποίο και αγνοούσε εν πολλοίς τον αποδέκτη.

Τα παραπάνω τροποποιούν σ' έναν βαθμό και μια σειρά θεωρητικά στερεότυπα ως προς τις μορφές της ανταλλαγής στα όρια του οικιακού χώρου. Όλη η ανάλυση του υλικού έδειξε, πιστεύω, την ύπαρξη ανταλλαγών που παίρνουν τη μορφή δυαδικής, ενδεχομένως βραχυπρόθεσμης, συμφωνίας, τα ανταλλάγματα της οποίας ορίζονται κατά τρόπο ρητό και δεσμευτικό. Επομένως η συνεισφορά (pooling) κατά κανέναν

τρόπο δεν αποτελεί τη μοναδική (κατά την προσωπική μου άποψη ούτε και την κυρίαρχη) μορφή ανταλλαγής στα όρια του οικιακού χώρου, έστω κι αν στο σημείο αυτό είναι υποχρεωμένος να παραδεχτεί κανείς ότι η ιδιαίτερη φύση των πηγών στερεί προκαταβολικά τη δυνατότητα εντοπισμού των περιπτώσεων συνεισφοράς.

Παραμένει βέβαιο, ωστόσο, ότι οι ανταλλαγές στα όρια του οικιακού χώρου πολλές φορές αγνοούν τα πρόσωπα αναδεικνύοντας σε κυρίαρχο και καθοριστικό το αίτημα μάλλον παρά το πρόσωπο.

Πάντως τα έγγραφα απέδειξαν ότι τα αυτονόητα του οικιακού χώρου δεν είναι πάντα αυτονόητα κι έτσι υπάρχουν περιπτώσεις που για να εξασφαλιστούν πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο στρατηγικών και μάλιστα ατομικών.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι μεταβιβάσεις καθόλου δεν αποκλείεται να δημιουργούν ρήξεις αφού "ο τρόπος που χωρίζεται η περιουσία είναι", και για τη Νάξο, "ο τρόπος που χωρίζονται οι άνθρωποι" και αφού κάθε προτίμηση προς ένα άτομο σχεδόν αναπόφευκτα, θα έλεγε κανείς, συνεπάγεται τον αποκλεισμό κάποιων άλλων.

Ολες οι θεωρίες που υποστήριξαν το αυτονόητο και τη ηθική δεσμευτικότητα των συγγενικών δεσμών παρέβλεψαν, νομίζω, το στοιχείο της ανταλλαγής: ίσως και για τον λόγο ότι μια τέτοια παραδοχή θέτει εν αμφιβόλω τη φυσικότητα του φυσικού.

Για τους κατοίκους της Νάξου κατά τον 17ο αιώνα, οι ανταλλαγές, την πραγματικότητα των οποίων έστω εν μέρει φαίνεται να αναγνώριζαν και οι ίδιοι, συνιστούν κυρίαρχο σχήμα οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, αφού δι' αυτών διαπραγματεύονταν όχι μόνο τις επίγειες αλλά και τις σχέσεις τους με το θείο.

Πριν τελειώσω θα προσθέσω κάποιες προσωπικές σκέψεις, Η λειψή αναπαράσταση, αυτές οι εν είδει ψηφίδων σκόρπιες και ετερογενείς πληροφορίες που μας διασώζουν τα έγγραφα και τις οποίες προσπάθησα να οργανώσω σ' ένα οπωσδήποτε ατελές σύνολο αναγκάζει μάλλον στη διατύπωση υποθέσεων παρά οδηγεί στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Κάτι τέτοιο

ωστόσο δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι πληροφορίες που απόκεινται στα νοταριακά έγγραφα οπωσδήποτε προσφέρονται και σε ανθρωπολογικές αναγνώσεις, που θα μπορούσαν να ελέγξουν τόσο το κύρος ορισμένων γενικών θεωρητικών σχημάτων όσο και μερικά εμπεδωμένα στερεότυπα. Από τα στερεότυπα αυτά η εξιδανικευμένη αναπαράσταση του οικιακού χώρου οπωσδήποτε είναι αυτή που χρειάζεται μια προσεκτικότερη προσέγγιση, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει σε επιβεβαιώσεις αλλά και σε αναθεωρήσεις.

Θα κλείσω με ένα ακόμη παράθεμα, όχι όμως, τη φορά αυτή, από τα νοταριακά της Νάξου: "για να δράσει κανείς στον κόσμο απαιτούνται βεβαιότητες και το να έχει κανείς βεβαιότητες σημαίνει κατά κάποιον τρόπο ... ότι βγάζει από χάος ένα σχήμα και βάζει στο σκοτάδι όλα τα υπόλοιπα. ... Μόλις όμως σχηματιστεί αυτό το σχήμα, θα πρέπει κανείς να παραδέχεται ότι και άλλα σχήματα μπορούν να βγούν στο φως, με την ίδια διαδικασία ή με άλλους τρόπους σκέψης"¹.

Θέλω να πω, η εργασία που παρατίθεται στις προηγούμενες σελίδες ήταν περίπου υποχρεωμένη από τον ίδιο τον πλούτο και την ποικιλία του υλικού να ακολουθήσει παρόμοια τακτική: αναδεικνύοντας ορισμένα σχήματα και αφήνοντας, υποχρεωτικά, στο σκοτάδι κάποια άλλα. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν εξαντλεί το υλικό ούτε και τους τρόπους προσέγγισής του. Αντιπροσωπεύει απλώς τα όσα εγώ μπόρεσα να συγκέντρωσω από τον περίπλου της Νάξου. "Ως εν κατόπτρω"...

¹Από την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, 3/4/94: β4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγιος Νεκτάριος
1973. *Περί Αθανασίας της Ψυχής - Περί Ιερών Μνημοσύνων*
Θεσσαλονίκη, Βασ. Ρηγόπουλος.

Angelomatis - Tsougarakis H.
1992. *Greek Women, 16th-19th Century: The Travellers' View*,
Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.

Αντωνιάδης Ξ. Α.
1990. *Αρχείο Εγχράφων Σκύρου*. Αθήνα, Έκδοση Συλλόγου
Σκυριανών.

Αντωνιάδης Ξ.Α.
1983. "Σκυριανές Διαθήκες του 12' αιώνα". Δελτίο της Ιστορικής
και Εθνολογικής Εταιρείας 26: 115-202.

Αντωνιάδης Ξ. Α.
1984-85. "Το Κρεββατοστρώσι". *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*,
ΚΣΤ':73-124.

Αριές Φ.
1988. *Ο Ανθρωπος μπροστά στον θάνατο* Αθήνα, Γάρος.

Assier-Andrieu L.
1984. Le Play et la famille-souche des Pyrenées: Politique,
Juridisme et science sociale" *Annales ESC* 493-511.

Augustins G.
1989. *Comment se perpetuer?* Nanterre, Société d' Ethnologie.

Βακαλόπουλος Α.
1968. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*. Τομ Γ' Τουρκοκρατία,
1453-1669" Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος Α.
1973. *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*. Τομ.Δ' Τουρκοκρατία
1669-1812. Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος Α.

1974. "Οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις". Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Ι': 157-166.

Barthelemy T.

1988. "Les modes de transmission du patrimoine: Synthèse des travaux effectués depuis quinze ans par les ethnologues de la France" *Etudes Rurales*, 110-112: 195-212.

Becker L.C.

1986. *Reciprocity* Σικάγο, The University of Chicago Press.

Berkner L.

1973. "Recent Research on the History of the Family in Western Europe" *Journal of Marriage and the Family*, 35: 395-405.

Berkner L.K. & F.F. Mendels

1978. "Inheritance Systems, Family Structure, and Demographic Patterns in Western Europe, 1700-1900". στο Charles Tilly (επ.) *Historical Studies of Changing Fertility*. Νιου Τζέρσεϊ, Princeton Bestard - Camps J.

1991. "What's in a Relative: Household and Family in Formentera" Νέα Υόρκη, Berg.

Βισβίτζη Ι.Τ.

1949. "Τινά περί των Νομικών Εθίμων" *Αθήνα*, ΝΓ' 226-256.

Βισβίτζης Ι.

1951. "Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)" *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. 4 : 1-165.

Βισβίτζης, Ι.,

1957. Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. 7 : 20-154.

Βισβίτζης Ι.

1950. "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833" *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. 3 : 158-169.

Βισβίζης Ι.

1955. "Το πρόβλημα της ιστορίας του Μεταβυζαντινού δικαίου". *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. 6: 131-153.

Βισβίζης Ι.

1945. "Οι κοινοί Καγκελάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας". *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου* 1Β:1-16.

Βισβίζης, Ι.

1965. "Τινά περί προικίων εγγράφων" *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 12:1-129.

Βισβίζης Ι.

1951. "Ναξιακά Νοταριακά Έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου". *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. 4: 1-167.

Blaug P. M.

1968. "Social exchange" *International Encyclopedia of the Social Sciences*.

Bloch M.

1973. "The Long Term and the Short Term: The Economic and Political Significance of the Morality of Kiship" στο Goody J. (επιμ.), 1973: 75-87.

Blok A.

1981. "Rams and Billy-goats: a Key to the Mediterranean Code of Honour". *Man* (N.S.) 16:427-40.

Bossen L.

1988. "Toward a Theory of Marriage: the Economic Anthropology of Marriage Transactions" *Ethnology* XXVII, 2:127-144.

Bouchard G.

1981. "L' étude des structures familiales pré-industrielles: pour un renversement des perspectives". *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXVIII: 545-571.

Bourdieu P.

1993. "La famille comme catégorie réalisée". *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 100: 32-36.

Bourdieu P.

1962. "Célibat et condition paysanne". *Études Rurales* 5-6: 33-135.

Bourdieu P.

1980. *Le sens pratique*. Παρίσι, Les Éditions de Minuit.

Bourdieu P.

1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Γενεύη, Éditions Droz.

Bourdieu P.

1985. "De la règle aux stratégies: entretien avec P. Bourdieu". *Terrain* 4:93-100.

Bourdieu P.

1992. *Réponses*. Παρίσι, Éditions du Seuil.

Bourdieu P.

1972. "Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction". *Annales ESC*:1105-1127.

Brettell C.B.

1991. "Kinship and Contract: Property Transmission and Family Relations in Portugal". *Comparative Studies in Society and History* 33,3: 443-465.

Brettell C.B.

1988. "Emigration and Household Structure in a Portuguese Parish, 1850-1920". *Journal of Family History*, 13: 33-57.

Burguière A.

1986. "Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVI-XIX siècles)". *Annales ESC*, 639-655.

Burguière A., C. Klapish-Zuber, M. Segalen & F. Zonabend (επιμ.)

Histoire de la famille, τ. 1+2, Παρίσι, Armand Colin.

Caftanzoglou, R.

1994. "The Household Formation Pattern of a Vlach Mountain Community of Greece: Syrrako 1898-1929". *Journal of Family History*, 19: 79-98.

Campbell J.K.

1964. *Honour, Family and Patronage*. Οξφόρδη, Oxford University Press.

Campbell J.K.

1966. "Honour and the devil". Στο J. Peristiany (επιμ.) 1966 :141-170.

Caplan P.

1987b. "Introduction" Στο P. caplan (επιμ.) 1987a 1-30.

Caplan P. (επιμ.)

1987a. *The Cultural Construction of Sexuality*. Λονδίνο, Tavistock Publications.

Carter A.T.

1984. "Household Histories". Στο R. McC. Netting et al. 1984: 44-83.

Cheal D.

1988. *The Gift Economy*. Λονδίνο, Routledge.

Cohn B.S.

1990. *An Anthropologist among the Historians and other Essays*. Δεαλί, Oxford University Press.

Cohn B.S.

1990. "History and Anthropology: The State of Play" Στο B.S. Cohn 1990a:18-49.

Collier J. C. & S. J. Yanagisako

1989. "Theory in Anthropology since feminist practice." *Critique of Anthropology* IX 2: 27-37.

Collier J et al.

1982. "Is there a Family?". στο B. Thorne et al. (επιμ.) *Rethinking the Family*: 25-39. Νέα Υόρκη, Longman.

Comaroff J.L. (επιμ.)

1980. *The Meaning of Marriage Payments*. Λονδίνο, Academic Press.

Craig C. et al. (επιμ.)

1993. *Bourdieu: Critical Perspectives*. Κέμπριτζ, Polity Press.

Craig I.

1992. *Antony Giddens*. Λονδίνο, Routledge.

Creighton C.

1980. "Family, Property and relations of production in Western Europe". *Economy and Society* 9, 2 : 129-167.

Δέλλα - Ρόκκα I.N.

1968. "Το Δίκαιον της Νάξου κατά τους Χρόνους της Τουρκοκρατίας". *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Ζ' 426-481.

Δημητρίου Σ,

1979. "Προβλεχόμενα" στο *Μως* 1979: 1-59 . Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.

Damon F.H.

1980. "The Kula and the generalised exchange". *Man* (N.S.) 15: 267-292.

Danforth, L.M.

1982. *The Death Rituals of Rural Greece*. Πρίνστον, Princeton University Press.

Davies N.Z.

1981. "Anthropology and History in the 1980s". *Journal of Interdisciplinary History*, XII: 267-275.

- Davis J.,
1973. "Forms and Norms: the Economy of Social Relations". *Man* (N. S.) 8: 159-176.
- De Pina-Cabral J.
1989. "The Mediterranean as a Category of Regional Comparision: a Critical View". *Current Anthropology* 30, 3:399-406.
- Dimen M. & E. Friedl (επιμ.)
1976. *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus*. Νέα Υόρκη, Annals of the N.Y. Academy of Sciences, τομ. 28.
- Dimitriou-Kotsoni S.
1993. "The Aegean Cultural Tradition". *Journal of Mediteterranean Studies* 3, 1:62-76.
- Douglas M.
1989. "Il n' y a pas de don gratuit. (Introduction à l' 'Essai sur le don') ". *La Revue du MAUSS* 4: 99-115.
- Douglass W. A.
1969. *Death in Murelaga*. Seattle, University if Washington Press.
- Driessen H.
1981 "Anthropologists in Andalusia: the Use of Comparison and History". *Man* (N.S.)16: 451-62.
- Du Boulay J.
1983. "The Meaning of Dowry: Changing Values in Rural Greece". *Journal of Modern Greek Studies* 1: 243-270.
- Du Boulay J.
1991. "Strangers and Gifts: Hostility and Hospitality in Rural Greece". *Journal of Mediterranean Studies* 1: 37-53.
- Dubisch J. (επιμ.)
1986. *Gender & Power in Ryral Greece* . Πρίνστον, Princeton University Press.

Ekeh P.P.

1974. *Social Exchange Theory*. Λονδίνο, Heinemann Educational Books.

Ζέη Ε.

1994. "Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: Πρώτες προσεγγίσεις". *Τα Ιστορικά* 20: 53-70.

Ζέπου Ι.Δ. και Π.Ι. Ζέπου

1931. *Συλλογή Τοπικών Ελληνικών Εθίμων*. Αθήνα, Γ.Φέξης και Υιός.

Firth R.

1978 b. "'Themes in Economic Anthropology: a General Comment". Στο R. Firth (επιμ.) 1978a: 1-28.

Firth R. (επιμ.)

1978a. *Themes in Economic Anthropology*. Λονδίνο, Tavistock Publications.

Flandrin J-L.

1979 (1976). *Families in Former Times*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Fontaine L.

1992. "Droit et Stratégies: La reproduction des systèmes familiaux dans le Haut-Dauphiné (XVIIe-XVIIIe Siècles)". *Annales ESC*, 1259-1277.

Fortes M.

1969a. *Kinship and the Social Order*. Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul.

Fortes M.,

1969b. "Kinship and the Axiom of Amity". Στο R.Fortes , 1969a : 219-249.

Fortes M.,

1962a. "Introduction". Στο J. Goody, (επιμ.) 1962: 1-14.

Friedl E.

1962. *Vasilika: A Village in Modern Greece*. Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart and Winston.

Giddens A.

1984. *The constitution of Society*. Κέμπριτζ, Polity Press.

Giddens A.

1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Λονδίνο, McMillan Education.

Gilmore D. D.,

1987. *Honor and Shame and the Unit of the Mediterranean*. A special publication of the American Anthropological Association, no 22.

Godbout J.T.

1992. *L'esprit du don*. Παρίσι, Éditions de la Découverte.

Goddart V.

1987. "Honour and shame: the control of women's sexuality and group identity in Naples". Στο P. Caplan (επιμ.) 1987: 166-191.

Goody J.

1971. "Class and Marriage in Africa and Eurasia". *American Journal of Sociology* 76, 4: 585-603.

Goody J.

1976c. *Production and Reproduction. A Comparative Study of the Domestic Domain*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Goody J.

1973a. "Strategies of Heirship". *Comparative Studies in Society and History* 15:3-16.

Goody J.

1971. "Class and Marriage in Africa and Eurasia". *American Journal of Sociology* 6: 585-603.

- Goody J.
1976b. "Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations". Στο J. Goody et al. (επιμ.), 1976a: 10-36.
- Goody J.,
1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Goody J.
1962b. *Death, Property and the Ancestors*. Στάνφορντ, Stanford University Press.
- Goody J.
1972. "The Evolution of the Family". Στο P. Laslett & R. Wall 1972:103-124.
- Goody J. (επιμ.)
1973b. *The Character of Kinship*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Goody J. (επιμ.),
1962a. *The Developmental Cycle in Domestic Groups*. Κέμπριτζ, Cambridge.
- Goody J. et al. (επιμ.)
1976a. *Family and Inheritance*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Goubert P.
1973. "Historical Demography and the Reinterpretation of Early Modern French History". Στο Th. K. Rabb και R. I Rotberg (επιμ.) 1973:16-27.
- Gouldner A.W.
1960. "The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement". *American Sociological Review* 25: 161- 178.
- Gregory C.A.
1982. *Gifts and Commodities*. Λονδίνο, Academic Press.

Habbakuk H.J.

1974. (1955) "Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe". Στο R.L. Coser, (επιμ.) *The Family, its Structure and Functions*. Λονδίνο :384-395.

Hammel E.A.

1984, "The Yugoslav Family in the Modern World: Adaptation to Change". *Journal of Family History* 9:217-228.

Hareven T.

1973. "The History of the Family as an Interdisciplinary Field". Στο Th. K. Rabb και R. I. Rotberg (επιμ.) 1973:211-226.

Hareven T.,

1987. "Family History at the Crossroads". *Journal of Family History* 12, 1-3: ix-xxiii.

Hareven T. K.

1971. "The History of the Family as an Interdisciplinary Field". *The Journal of Interdisciplinary History* 11, 2:399-414.

Harris O.

1981."Households as Natural Units". Στο K. Young et al. (επιμ.) *Of Marriage and the Market*: 49-68. Λονδίνο, CSE Books.

Herzfeld M.,

1980b. "Honour and shame: problems in the comparative analysis of moral systems". *Man* (N.S.) 15: 339-51.

Herzfeld M.

1985. "Law" and "Custom": Ethnography of and in Greek National Identity". *Journal of Modern Greek Studies* 3: 167-185.

Herzfeld M.

1980a. " The Dowry in Greece: Terminological Usage and Historical Reconstruction". *Ethnohistory* 27: 225-241.

Herzfeld M.

1983. "Interpreting Kinship Terminology:the Problem of Patriliney in Rural Greece". *Anthropological Quarterly* 56:157-166.

Herzfeld M.

1980. "Social Tension and Inheritance by Lot in three Greek Villages". *Anthropological Quarterly* 53: 91 -100.

Hirschon R.

1978. "Open Body /Closed Space". Στο S.Ardener (επιμ.) *Defining Females 660-88* . Λονδίνο.

Hirschon R. (επιμ.)

1984. *Women and Property - Women as Property* . Λονδίνο
Croom Helm

Hoffman S.M.

1976. "The Ethnography of the islands:Thera". Στο Dimen M. & E. Friedl (επιμ.) 1976:328-343.

Humphrey C. & S. Hugh-Jones

1992. *Barter, exchange and value*. Κέμπριτζ, Cambridge
University Press.

Θεοδώρου Α.

1990. *Άμωμοι εν Οδώ Αθηναίου*. Σχόλιο ερμηνευτικό στη
Νεκρώσιμη Ακολουθία. Αθήνα, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Θ'

1970. *Βυζαντινός Ελληνισμός*. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Ι'

1974. *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία. (Περίοδος
1453-1669). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*. Αθήνα, Εκδοτική
Αθηνών.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΙΑ'

1975. *Ο Ελληνισμός υπό ξένη Κυριαρχία (περίοδος 1669-1821)*.
Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΓ'

1977. *Το ελληνικό κράτος από το 1833 ως το 1862*. Αθήνα,
Εκδοτική Αθηνών.

Jenkins R.

1992. *Pierre Bourdieu*. Λονδίνο, Routledge.

Jeter K.

1982. "Analytical Essay: J. Goody and Inheritance". *Marriage and Family Review* 5, 3:105-113.

Καλλιχά Π.

1899 (1847). "Περί Ερίμων". *Μελέται και Λόγοι* : 187-292. Αθήναι.

Καρανικόλα Π.Κ.

1979. *Κλεις Ορθοδόξων Κανονικών Διατάξεων*. Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αστήρ.

Κάσδαχλη Α.

1988. "Ενας Νοτάριος στη Νάξο στα τέλη του 12' αιώνα" Στο *"Μια μέρα..."*: 171-199. Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη.

Κάσδαχλη Α.Ν.

1993. "Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα: το παράδειγμα της μεταβυζαντινής Νάξου". *Δίνη* 6:107-157.

Kasdagli A.E.

1991. *The Island of Naxos in the Seventeenth Century: Some Aspects of the Economy and Society from the Notarial Sources*. Thesis submitted at the University of Birmingham.

Κατσουρός Α.

1947. "Συμβολή στη μελέτη των ερίμων της Νάξου". *Ναξιακόν Αρχείον* 1: 8-13.

Κατσουρός Α.

1955. "Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα". *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* :47-91.

Κατσουρός Α. Φ.

1968. "Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα". *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Ζ': 25-337.

Καυταντζόγλου Ρ.

1988. "Η Ιστορία της Οικογένειας στην Ελλάδα: Μερικά προβλήματα Μεθόδου". *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69: 225-241.

Kenna M. E.

1991. "The Power of the Dead". *Journal of the Mediterranean Studies* 1, 1:101-119.

Kenna M. E.

1976. "Houses, Fields and Graves". *Ethnology* XV, 1:21-34.

Kertzer D.I.

1984. "Anthropology and Family History". *Journal of Family History* 9: 201-216.

Kertzer D.I. and R.P. Saller (επιμ.)

1991. *The Family in Italy*. Νιου Χάβεν, Yale University Press.

Κεφαλληνιάδης Ν.

1978. "Ποιμενικά Νάξου". *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τομ. Ι : 407-455.

Κιουσοπούλου Α.

1990. *Ο θεσμός της Οικογενείας στην Ηπειρο κατά τον 13ο Αιώνα*. Αθήνα, Α.Ν. Σάκκουλα.

Κιουσοπούλου Τ. & Ρ. Μπενβενίστε

1991. "Γαμήλιες στρατηγικές και "παρεκκλίσεις" στον οικογενειακό βίο: Βυζαντιο και Μεσαιωνική Δύση". *Μνήμων* 13, 255-278.

Klapisch-Zuber Chr.

1985. *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*. Σικάγο, The University of Chicago Press.

Κούκκου Ε.

1980. *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα.

Κούκκου Ε.

1971. *Διαμόρφωση της Ελληνικής Κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατίαν*. Αθήνα, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών.

Κωδικοποίηση Νάξου

1931. "Εθιμα Νάξου του 1810". Στο Ιω. Δ. Ζέπου & Παν. Ι. Ζέπου: 85-120.

Λιτς Ε.Ρ.

1993. *Πολιτισμός και Επικοινωνία: Η Λογική της Διαπλοκής των Συμβόλων*. Αθήνα, Καστανιώτης.

La Fontaine J. S. (επιμ.)

1978. *Sex and age as Principles of Social Differentiation*. Λονδίνο, Academic Press.

Lacourse J.

1987. "Réciprocité positive et reciprocité négative: de Marcel Mauss à R. Girard". *Cahiers Internationaux de Sociologie* LXXXIII: 291-305.

Lamaison P.

1991. "Transmission". Στο *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*: 712-717.

Laslett P. και R. Wall (επιμ.)

1972. *Household and Family in Past Time*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Le Roy Ladurie E.

1972. "Système de la coutume". *Annales* 1972 : 825-846.

Lenclud G.

1985. "L'institution successorale comme organization et comme représentation". *Ethnologie Francaise* 14: 35-45.

Levi G.

1990. Family and Kin - a few Thoughts. *Journal of Family History* 15: 567-578.

Lévi-Strauss C.

1968. "Intoduction à l'oeuvre de Marcel Mauss". Στο M.Mauss

1968b: IX-LII.

Lévi-Strauss C.

1962. *La Pensée Savage*. Παρίσι, Plon.

LiPuma E.

1993. "Culture and the Concept of Culture in a Theory of Practice" στο C. Craig et al (επιμ.), 1992:14-34.

Lison-Tolosana C.

1973. "Some aspects of moral structure in Galician hamlets". *American Anthropologist* 75: 823-834.

Loizos P.

1978. "Violence and the family: some mediterranean examples". Στο J. P. Martin (επιμ.) *Violence and the family*

Lukes S.

1968. " Mauss Marcel". Στο *International Encyclopedia of the Social Sciences* .

MacCormac G.

1976. "Recirpocity". *Man* (N.S.)11: 89-103.

Macherel C.

1983. "Don et reciprocité en Europe". *Archives Européennes de Sociologie* XXIV:151-166.

Ματτέζου Χρ.

1980. "Λατινοκαρπούμενη Ελλάδα- Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις". Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* θ':244-278

Malinowski B.

1961 (1922). *Argonauts of the Western Pacific*. Νέα Υόρκη, E.P. Dutton.

Malinowski B.

1970 (1926). *Crime and Custom in Savage Society*. Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul.

Μάουπερ Γ.Α.

1976 (1835). *Ο Ελληνικός Λαός* Αθήνα, Αφοι Τορίδη.

Μαριδάκης Γ. Σ.

1922. *Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των βυζαντινών Αυτοκρατόρων*. Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Γ.Ι.Βασιλείου.

Mauss M.

1923. "Essai sur le don. Forme et raison de l' échange dans les sociétés archaïques". Στο Mauss 1968b:143-279.

Mauss M.

1968a. *Oeuvres 1. Les fonctions sociales du sacré*. Παρίσι, Les Éditions de Minuit

Mauss M.

1968b. *Sociologie et Anthropologie*. Précédé d' une Introduction a l' oeuvre de M. Mauss par C. Lévi-Strauss. Παρίσι, Presses Universitaires de France

Mauss M.

1899. *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice*. Στο Mauss 1968a:193-354.

McC Netting et al.

1984. *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. Μνέγκλβεϊ, University of California Press.

Medick H. & D. W. Sabeau (επιμ.)

1984. *Interest and Emotion*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press

Miller W.

1903. "Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination". Στο J. B. Bury (επιμ.) *Cambridge Medieval History*: 432-477. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Miller W.

1990 (1908). *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*. Μετάφραση - Εισαγωγή - Σημειώσεις Α. Φουριώτη. Β' Έκδοση Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ.

1984. "Παρατηρήσεις στο κληρονομικό έθιμο της Καρπάθου".
Εταιρεία Καρπαθιακών Μελετών, τόμ. Γ' (Ανάτυπο):1-27.

Μομφερράτος Α.

1891. "Περί Νοταρίων". *Θέμις* τ. 1, 51-53 και 67-68.

Moore H.L.

1988. *Feminism and Anthropology*. Μινεάπολις, University of Minnesota Press

Μπακαλάκη Α.

1993. "Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας". *Διαβάζω* 323: 52-58

Μπακαλάκη Α.

1994. *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Μως Μ.

1979. *Το Δύρο*. Μετάφραση: Α. Σταματοπούλου- Παραδέλλα, Προλεγόμενα Σ. Δημητρίου. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.

Ortner Sh. B.

1984. "Theory in Anthropology since the sixties". *Comparative Studies of Society and History* 26: 126-166.

O'Neill B.J.

1985. *Social Inequality in a Portugese Hamlet. Land, Marriage, and Bastardy, 1870-1978*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Παλούκα Π.Α.

1992. *Ψυχή, Αθανασία, Πνευματικότητα, Υπαρξη*. Αθήνα.

Πανταζόπουλος Ν.

1960-63. *Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας* (Ανάτυπο). Θεσσαλονίκη

Πανταζόπουλος Ν.

1969. "Τριπλή διαμάχη διακίων κατά την επίλυσιν κληρονομικής διαφοράς επί Τουρκοκρατίας". *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, τ. ΙΒ'-Ε' : 573-657

Παπαταξιάρχης Ε.

1992β. "Εισαγωγή. Από στη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις της σύγχρονης Ελλάδας". Στο Ε. Παπαταξιάρχης -Θ. Παραδέλλης (επιμ.) 1992α: 11-98.

Παπαταξιάρχης Ε.

1992γ. "Ο κόσμος του καφενείου: ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό". Στο Παπαταξιάρχης Ε. & Θ. Παραδέλλης (επιμ.) 1992α: 209-250.

Παπαταξιάρχης Ε.

1993β. "Εισαγωγή: το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας". Στο Παπαταξιάρχης Ε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.) 1993α :13-74.

Παπαταξιάρχης Ε. & Θ. Παραδέλλης (επιμ.)

1992α. *Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη και Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

Παπαταξιάρχης Ε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.)

1993α. *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα, Εδόσεις Αλεξάνδρεια

Πετρόπουλος Γ.

1956. *Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τομ. Γ', τευχ. 1. Εν Αθήναις, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.

Προμπονάς Ι.Κ.

1868. "Η γλώσσα των Ναξιακών Εγγράφων (1433-1837) και το Παλαιότερον Ναξιακόν Ιδίωμα". *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Ζ: 338-425.

Papataxiarchis E.

1993c. "*La valeur du menage classes sociales, strategies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos aux XIX siècle*". Στο S.Woolf (επιμ.) *Espaces et Familles*:109-142. Παρίσι.

Parataxiarchis E.

1994. "Emotions et Stratégies d' autonomie en Grèce égéenne".
Terrain 22: 5-20

Parry J.

1989b. "On the moral perils of exchange". Στο J. Parry και M.
Bloch (επιμ.) 1989a: 64-93.

Parry J.

1986. "The Gift, the Indian and 'the Indian Gift'." *Man* 21:
453-473.

Parry J, and M.Bloch (επιμ.)

1989. *Money and the Morality of exchange*. Κέμπριτζ, Cambridge
University Press.

Peristiany J. (επιμ.)

1989. *Le prix de l'alliance en Méditerranée*. Παρίσι, Centre
National de la Recherche Scientifique.

Peristiany J. G.

1966b. "Introduction". Στο J.G. Peristiany 1966α: 9-18.

Peristiany J. G.(επιμ.)

1966α. *Honour and Shame. The values of Mediterranean Society*.
Σικάγο, The University of Chicago Press.

Peristiany J.G. (επιμ.)

1976. *Mediterranean Family Structures*. Κέμπριτζ, Cambridge
University Press

Peristiany J.G. (επιμ.)

1966. *Honour and Shame*. Σικάγο, The University of Chicago Press.

Peristiany J.G. & J. Pitt-Rivers

1992. *Honour and Grace in Anthropology*. Κέμπριτζ, Cambridge
University Press

- Piault C. (επιμ.)
 1994. *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*.
 Μετάφραση Μ. Μαροπούλου. Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Pitt-Rivers J.
 1966 "Honour and Social Status". Στο J. G. Peristiany (επιμ.)
 1966a : 21-77
- Pitt-Rivers J.
 1968 "Honor". Στο *International Encyclopedia of the Social Sciences*
- Pitt-Rivers J.
 1973. "The kith and the kin". Στο J. Goody (επιμ.) 1973b : 89-105.
- Pitt-Rivers J.,
 1968. "Pseudo-kinship". Στο *International Encycloredia of the Social Sciences*.
- Pitt-Rivers J.
 1977. *The Fate of Shechem*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Rabb Th. K. & R.Rotberg (επιμ.)
 1973. *The Family in History - Interdisciplinary Essays*. Ν Υόρκη, Harper & Row.
- Rapp R.
 1979. "Anthropology". *Signs* 1: 497-513.
- Rapp R.
 1982. " Toward a Nuclear Freeze?" Ανέκδοτη ανακοίνωση.
- Ravis-Giordani G. (επιμ.)
 1987. *Femmes et Patrimoine*. Παρίσι, Editions du CNRS.

Rosaldo M. Z.

1980. "The Use and Abuse of Anthropology". *Signs* 5, 3: 389-417.

Ross E. & R. Rapp

1981. "Sex and Society: A Research Note from Social History and Anthropology". *Comparative Studies in Society and History* 23: 51-72.

Σβορώνος Ν.

1976. *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Σερεμέτης Δ.

1984. "Ο νοτάριος στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και τουρκοκρατούμενη κοινωνία". *Επιστημ. Επετ. Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 5.

Σιφωνίου-Καράπα Α., Γ. Ροδοδάκη Γ. & Λ. Αρτεμιάδη

1990. "Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. ΓΑΚ 86)". *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 29-30:123-1312.

Σοφιανός Δ.Ζ.

1971. "Ιστορική Αναδρομή εις την Βενετοκρατούμενην και Τουρκοκρατούμενην Τήνον" *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* θ' 114-136.

Σφυρόερας Β.

1965. *Δραχομάνοι του Στόλου. Ο θρασμός και οι φορείς*. Αθήναι.

Sahlins M.

1974α. *Stone Age Economics*. Λονδίνο, Tavistock Publications

Sahlins M.

1974b. "The Spirit of the Gift" Στο M. Sahlins 1974a: 149-183.

Sant Cassia P.

1992. *The Making of the Modern Greek Family*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Schieffelin E.L.

1980. "Reciprocity and the Construction of Reality". *Man* 15: 502-517.

Schneider D. M.

1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Av 'Apynop, The University of Michigan Press.

Schneider J.

1971. "On Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies". *Ethnology* 10: 1-24.

Segalen M.

1987. "Famille et Parenté. Perspectives de recherche in France". *Ethnologia Europaea* 17: 127-137.

Slot B. J.

1982. *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*. Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut.

Stewart C.

1991. *Demons and the Devil: Moral Imagination in Modern Greek Culture*. Πρίνστον, Princeton University Press.

Stone L.

1981. "Family History in the 1980". *Journal of Interdisciplinary History* XII: 51-87.

Strathern M.

1985. "Kinsip and Economy: Constitutive Orders of a Provisional Kind". *American Ethnologist* 12, 2:191-209.

Τεάζη-Αντωνικοπούλου Η.

1987. "Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικο-ιστορικής και ανθρωπολογικής Σκοπιάς" *Ελληνική Κοινωνία. Επετηρίς του ΚΕΕΚ της Ακαδημίας Αθηνών* :43-66.

Thomas N.

1991. *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific*. Κέμπριτζ, Μασσ. Harvard University Press.

Τουρτόχλου Μ.

1973. "Τινά περί ανακλήσεως Διαθηκών εις την Νάξο κατά τον 18ο αιώνα". Ανατύψεις εκ του *Λειμωναρίου* ΟΓ'- ΟΔ' : 369-378.

Τουρτόχλου Μ.

1985-90. "Συμβολή στη μελέτη του μεταβυζαντινού εθιμικού δικαίου των Κυκλάδων". *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 13 : 245-256.

Τουρτόχλου Μ.

1990. " 'Μάρτυρες' και 'Αντιμάρτυρες' στο Μεταβυζαντινό Δίκαιο". *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 65: 130-139.

Τουρτόχλου Μ.

1975. "Το Δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας". *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ΙΑ': 110-117.

Τουρτόχλου Μ.

1980-81. "Η νομολογία των κριτηρίων τη Μυκόνου". *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 27-28: 1-257.

Τρωιάνος Σ.Ν.

1993. *Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη Βυζαντινή Κοινωνία*. Αθήνα, Ιδρυμα Γουλιανδρή Χορν.

Τσαούσης Δ.Γ.

1983. *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*. Αθήνα, Gutenberg

Τσαούσης Δ. Γ.

1991. *Η Κοινωνία μας*. Αθήνα, Gutenberg

Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.)

1983. "Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Αξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας". Αθήνα, Εστία.

Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.)

1984. *Οψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου Αιώνα*. Αθήνα, Εστία.

Τσουκαλάς Κ.

1991. *Είδωλα πολιτισμού*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Yanagisako S. J.

1984. "Explicating Residence: a cultural analysis of changing Households among Japanese-Americans" .Στο R.M. Netting et al. (επιμ.) 1984: 330-352.

Yanagisako S. J.

1979. "Family and Household" . *Annual Review of Anthropology* 8: 161-205.

Yver J.

1966. *Égalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. Essai de géographie coutumière*. Παρίσι, Editions Sirey.

Valensi L.

1974. "Antropologie économique et Histoire". *Annales* : 1309-1319.

Vernier B.

1991. *La genèse sociale des sentiments*. Παρίσι, Éd. de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Vernier B.

1987. "Filiation, transmission des biens, règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la mer Egée". Στο Ravis-Giordani G. (επιμ.) 1987: 365-400.

Wall R. & J. Robin & P. Laslett

1983. *Family forms in Historic Europe*. Κέμπριτζ, Cambridge University Press.

Weiner A.B.

1980. "Reproduction: a Replacement for Reciprocity". *American Ethnologist* 7: 71-83.

Weiner A.B.

1985. "Inalienable Wealth". *American Ethnologist* 12: 210-227.

Weiner A.B.

1992. "Inalienable Possessions". Μνέκλεϋ, University of California Press.

Wheaton R.

1975. "Family and Kinship in Western Europe: The Problem of the Joint Family Household". *Journal of Interdisciplinary History* V: 601-628.

Wheaton R.

1987. "Observations on the Development of Kinship History, 1942-1985" Στο T. Hareven & A. Plakans (επιμ.) *Family History at the Crossroads* : 285-301. Πρίνστον, Princeton University

Wikan U.

1984. "Shame and Honour: a contestable pair". *Man* (N.S.) 19 : 635-52.

Wilson P.J.

1969. "Reputation and respectability : a suggestion for Caribbean ethnology ". *Man* (N.S.) 4: 70-83.

Wringley E. A.

1981. "Population History in the 1980s". *Journal of Interdisciplinary History* XII: 207-226.

Χασιώτης Ι.

1974. "Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων". Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Ι': 252-323.

Χασιώτης Ι.

1975. "Η κάμψη της οθωμανικής δύναμews". Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ΙΑ': 8-51.

Ψυχογιός Δ.

1987. *Προίκες, φόροι, σταφίδα, ψωμί Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.